

Sosyologca Kitapları / 16

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

TÜRK SOSYOLOJİ TARİHİ - I

ÖN KOŞULLAR

H. Bayram Kaçmazoğlu Kitapları - 4

DOĞU KİTAPevi

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

TÜRK
SOSYOLOJİ TARİHİ
I

ÖN KOŞULLAR

DOĞU (KİTABEVİ

Doğu Kitabevi
Sosyologca Kitapları Dizisi - 16
Sosyologca H. Bayram Kaçmazoğlu Kitapları - 4

T.C
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No:
16997

Sosyologca Dizisi Genel Yayın Yönetmeni:
Ertan Eğribel
Ufuk Özcan

Kapak ve Sayfa Düzeni
Atilla Ceylan

Baskı
Ofis Matbaa Yayın Kağıt San. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi
B Blok No: 388 Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 576 47 15

1. Baskı, Birey Yayınları, 2001
2. Baskı, Kitabevi Yayınları, 2010
3. Baskı, Ocak 2013

Bu kitabın tüm yayın hakları Doğu Kitabevi'ne aittir.
Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar ve görseller
Kültür Bakanlığı Telif Hakları Sözleşmesi
gereği yayınevinin iznini gerektirir.

Yazılar yazarlarını bağlar ve yazıların hukuksal sorumluluğu ilgili yazara aittir.

ISBN: 978-605-5296-15-5

Doğu Kitabevi
Cağaloğlu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak, No: 6 Cağaloğlu İstanbul
Tel: 0212 527 29 26 Faks: 0212 527 29 26

www.dogukitabevi.com

Babaannem
Peri Kaçmazoğlu'na...
(1905 - 1987)

H. Bayram Kaçmazoğlu

H. Bayram Kaçmazoğlu 1963 yılında Bayburt'ta doğdu. 1981'de Ümraniye Lisesi'ni, 1986'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nü bitirdi. Aynı bölümde Prof. Dr. Baykan Sezer'in yönetiminde Yüksek Lisans ve Doktora yaptı. 1989-1999 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde, 1999-2005 yılları arasında Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde çalıştı. Halen İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışan Kaçmazoğlu, Türk sosyologları, Türk düşünce tarihi, Türkiye'nin sosyal ve siyasal yapısı, eğitim sorunları gibi konularda çalışmaktadır. Kaçmazoğlu'nun yayımlanmış kitapları şunlardır:

✓ *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri* (1995 ve 2000).

✓ *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları* (1998 ve 2012).

✓ *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar* (1999, 2002, 2007, 2010).

✓ *Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar* (2001, 2010).

✓ *Türk Sosyoloji Tarihi II: II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e* (2003, 2011).

✓ *Türk Sosyoloji Tarihi III: Yeni Türkiye'de Sosyolojinin Düşünsel ve Kurumsal Temelleri* (2011).

✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 1: Türkçülük İslamcılık Muhafazakarlık* (2012).

✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 2: Kuram Uygulama Sosyalizm* (2012).

✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 3: Doğu-Batı Çatışması* (2012).

İÇİNDEKİLER

Giriş	7
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM 19. YÜZYIL

1- Yeni Çağ ve Endüstri Devrimi	17
2- Fransız Devrimi ve Napoleon Savaşları	25
3- Doğu Sorunu ve 19. Yüzyılda Kazandığı Anlam	35
4- Yunan Ayaklanması	39
5- Mısır Sorunu ve Mehmet Ali Paşa	43
6- Cezayir'in Fransızların Eline Geçmesi	51
7- Rusya'nın Orta Asya'da İlerleyişi	55
8- Alman ve Fransız Kaynaklı Türkoloji Çalışmaları	61

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI'DA BATICILAŞMA GİRİŞİMLERİ

1- Yenileşme Akımları	67
2- Tanzimat Dönemi	73
3- Yeni Kadrolar	83
4- Karşıt Aydınlar	89
5- Partileşme - İttihat ve Terakki	97
6- Rusya Göçmenleri	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ GELİŞMELER

1- Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi	111
2- Rus-Japon Savaşı	117

3- Reval Görüşmeleri	121
4- Balkan Savaşları	125
5- I. Dünya Savaşı	131
6- Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık	137
Sonuç Yerine.....	147
Kaynakça	156

GİRİŞ¹

Uzun bir dönemi içeren ve Türk Sosyoloji tarihini, genel özellikleri, teori ve tartışmaları ile günümüze kadar getirmeyi amaçladığımız daha geniş kapsamlı bir çalışmanın ilk bölümü sayılabilecek **Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar** adlı bu çalışma ile sosyolojinin Türkiye'ye hangi iç ve dış siyasal-toplumsal koşullarda geldiğini, Türk "düşünürleri"nin hangi konuları tartıştığını, ne tür fikirlerin ağırlıkla ele alındığını ortaya koymaya çalışacağız. Bu çalışma, İmparatorluğun özellikle 19. yüzyılda geçirdiği siyasal-toplumsal-düşünsel değişimleri belirleyen iç, ama özellikle dış etkilere, Batıcılışma² sürecine göndermelerde bulunacak, böylece "düşünür"lerimizin kimlerden, nasıl ve neden etkilendikleri, daha sonra ortaya çıkacak olan Türk sosyolojisi ve Türk sosyologlarına bırakılan düşünsel mirasın nerelere dayandığı, bu yapıdan kaynaklanarak hangi ekollerin benimsendiği, daha sonraki tarihlerde bazı ekoller varlıklarını sürdürürken, bazı ekollerin neden çok kısa bir sürede izini kaybettirdiği ele alınacaktır. Dolayısıyla, bu çalışma, daha sonra yazılması planlanan Türk Sosyoloji Tarihine yön veren, içeriğini belirleyen bir dönemin başlangıcını, hazırlık evresini tartışmak üzere kaleme alınmıştır.

¹ Bu kitabın birinci baskısı Kasım 2001'de, **Türk Sosyoloji Tarihine Giriş: Ön Koşullar** şeklinde çıkmıştır. Kitabın bu başlık altında çıkması elde olmayan nedenlerden dolayıdır. Kitabın bu baskısında yapılan yanlışlığı düzeltirken hem okuyucuda özür diliyor ve hem de okuyucuyu uyarıyorum.

² Batıcılışma, Prof. Baykan Sezer'in üretilip kullandığı bir kavram. Genelde Batılılaşma olarak kullanılan kavrama Prof. Sezer neden Batıcılışma dediğini bir söyleşisinde şöyle açıklamaktadır: Osmanlı hiçbir biçimde kendisini gelişmelerin dışında sayıp bu gelişmelerin kaynağında Batı'yı, Batı toplum tipini gördüğü için Batı'ya benzemeye çalışmamıştır. Osmanlı 19. yüzyılda Doğu'yu Batı önünde savunacak bir siyaset üretmediği için kolaya kaçıp, yer ve cephe değiştirerek sorunları aşmak; İmparatorluğu koruyabilmek adına, toplumlararası ilişkilerde etkin rol oynayan güçlere yanaşmayı istemiştir. Bu nedenle yaşanan olay bir Batılılaşma değil Batıcılışma girişimidir.

19. yüzyılla birlikte Batı önemli bir değişim sürecinin içerisine girmiştir. Aynı önemde bir değişimi Osmanlı Devleti de yaşamıştır. Batı'da ve Osmanlı'da yaşanan değişimleri birbirinden ayrı ve bağımsız şekilde ele almak belki mümkündür. Ancak bu doğru bir tavır değildir. Çünkü 19. yüzyılda Osmanlı ve Batı yoğun ilişki ve etkileşim içerisindedir. Bu nedenle, Türkiye'deki değişimleri ele almak isteyen bir çalışmanın "doğru iz" sürmesi için Batı'daki ve Osmanlı'daki değişimleri birlikte tartışması gerekmektedir.

1453'te İstanbul'un Türklerin eline geçmesi Batılıları, ticaret yaptıkları ve ileride yoğun bir şekilde talan edecekleri zengin ülkelere ulaşacak yeni yollar aramaya itmiştir. Dönemin Batılı yönetimleri, Doğu'nun zenginliklerini Batı'ya aktaracak her türlü girişimi destekliyor, dünyanın zenginliklerine ulaşacak yeni yollar keşfedecek denizcileri, korsanları ekonomik olarak güçlendiriyorlardı. İşte böyle bir finansla ve Doğu'ya ulaşmak amacıyla başlatılan bir girişim, 1492'de Amerika'nın tesadüfen keşfi ile sonuçlanır. Bu keşif, Batı'nın geleceğini belirleyen en önemli olaylardan biridir. Batı, fazla nüfusunu, çapulcusunu, soyguncusunu, katilini, tecavüzcüsünü, düzenini sarsanını, kısaca, toplumsal anlamda kaybedilecek bir şeyi olmayan alt sınıflarını bu yeni kıtaya atar.³

Sosyoloji, Batı'da başlayan ve Batı'da süren toplumsal oluşumlar sonucu ortaya çıkmış bir bilim dalıdır. Ortaçağ sonlarında, özellikle de 16. yüzyıldan itibaren, Batı'da meydana gelen bir dizi toplumsal değişim, keşifler, Doğu-Batı ilişkileri ve bu ilişkilerin yarattığı sınıfsal dönüşümler, bilimsel gelişmeler, bu gelişmelerin teknik buluşlara ivme kazandırması, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticaret burjuvazisinin ve ardından sanayi burjuvazisinin doğmasına yol açmıştır. Bu değişim ve dönüşümlerin burjuvazi sınıfı adına en belirgin kazanımı, 1789 Fransız Devrimi'dir. Aynı gelişme çizgisinin uzantıları, 19. yüzyılda işçi sınıfını ve işçi sınıfı ağırlıklı siyasal hareketleri ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, 19. yüzyılda somutlaşan Batılı toplumların genel özellikleri ve yeni beliren toplumsal sorunları, geleneksel-feodal Batı'dan aktarılan bilimlerle çözülemeyen bir hal alınca, yeni bir bilim dalına ihtiyaç duyulmuştur. Batı'nın toplumsal gerçekleri ve uluslararası ilişkileri köklü dönüşümler geçirince, bu dönüşümleri açıklayabilecek yeni ve bağımsız bir bilime duyulan ihtiyaç sosyoloji aracılığı ile giderilmek istenmiştir. Fransız Devrimi, endüstri devrimi, işçi hareketleri gibi toplumsal çalkantılar, kentleşme, sanayileşme, dünya egemenliğini ele geçirme gibi oluşumlar, Batı'da sosyolojiyi doğuran temel etmenler olmuştur. Başka bir ifade ile sanayileşen, kentleşen ve karmaşık hale gelen Batılı burjuva toplumlarının sorunlarını çözebilecek bilimin sosyoloji olması gerektiğine karar verilmiştir.

³ İngiltere, daha sonraki tarihlerde ve özellikle 19. yüzyılda bu tür niteliklere sahip olan nüfus ile İrlanda'da milliyetçilik hareketlerine karışanları Avustralya Kıtası'na göçe zorlar.

Sosyoloji, bir bilim olarak, 19. yüzyılda, Batı Avrupa ülkelerinde burjuva devrimleri sırasında ortaya çıkarılmıştır. Batı tarihinde 19. yüzyıl, iki açıdan çok önemlidir. Bunlardan birincisi, Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirmesi ve bunun tarihte eşi görülmemiş boyutlara ulaşması; ikincisi ise, Batı Avrupa ülkelerinin kendi iç sorun ve çelişkileri nedeniyle zaman zaman çöküş sınırına geldikleri izlenimine kapılmalarıdır.⁴

Batı'nın Doğu ile girdiği ilişkiler sonucu, Batı'daki yoksul kitlelerin hareketlendirdiği değişim ivmesi zamanla uluslararası egemenlik ve ticaret ilişkilerini de şekillendirmeye ve Batı, dünya egemenliğini ele geçirdikçe, dünyayı kolonileştirmeye, hammadde ve diğer zenginlik kaynaklarını tekeline almayla, ticaretle tek söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu güçle yeni oluşumların ortaya çıkması, Batı'daki toplumsal yapıyı alt-üst etmiş ve sağlanan kazanımların elde tutulması için olayları bilimsel yollarla açıklamak gerektiği görüşüne ulaşılmıştır.

Sosyoloji bilim olarak ancak Batı Avrupa ülkelerinde burjuva devrimleri sırasında kurulabilmiştir. "Burjuva devrimlerinde halk, ilk kez doğrudan doğruya etkili, bilinçli ve örgütlü olarak tarih sahnesine çıkabilmek fırsatını bulabilmiştir. Halkın doğrudan doğruya ve etkili bir biçimde toplum yaşamına müdahale edebilmesi, insanlarda toplum yaşamının akışına bilinçli bir biçimde egemen olunabileceği kanısını uyandırmış ve insanoğlu tarihin akışı üzerindeki etkisinin bilincini kazanmaya başlamıştır. Böylece insanoğlu günlük yaşam ve deneylerinden elde ettiği bilgileri toplum üzerinde daha etkili olabilmek amacıyla bilinçli bir biçimde toplamış ve sınıflandırmıştır. *İnsanoğlunun önüne çıkan bu olanak da, Batı Avrupa'da görülmeye başlanan endüstrileşmenin büyük katkısı sonucu gerçekleşebilmiştir.*"⁵ Kısaca, Halkın kendi hesabına ve kendi gücüyle tarihe yön verebileceği ve bunu yapabileceği inancı sosyoloji biliminin doğmasının nedenlerinden biri olmuştur.⁶

Batı'nın tarihin hiç bir döneminde görülmeyen ölçüde dünya egemenliğini ele geçirmesi, Batı'ya artık tarihin akışını değiştirebileceği ve buna dilediği yönü verebileceği güvenini, inancını sağlamıştır. Batılı bilim ve siyaset adamlarına göre, bir kez yeni düzen kurulduktan sonra meydana gelen toplumsal hareketlere egemen olunması, düzenin istikrara kavuşturulması gerekir. Bunun yolu da, toplumu hareketlendiren süreçlerin kanunlarına ulaşabilmekten geçer. Dolayısıyla, sosyoloji adıyla bu görevi üstlenecek bir bilim dalının oluşturulması gerekmektedir.

⁴ Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul, 1985, s. 15.

⁵ Baykan Sezer, *Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi*, Ankara, 1997, s. 2.

⁶ Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 21.

*“Sosyoloji, 1789 Fransız Devrimi’nden sonra Batı’da başlayan çok yönlü bir toplumsal gelişmenin ürünüdür.”*⁷ Bu gelişmeler, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nu tamamen etkisi altına almıştır. Batılı devletler, 19. yüzyılda, bir yandan tüm dünyayı sömürgeleştirirken, diğer yandan da tamamen sömürgeleştiremediği Osmanlı ve benzeri ülkeleri çeşitli yollardan ele geçirmeye çalışırlar.

Batının 19. yüzyılda kollarını dünyanın en uzak bölgelerine kadar uzatmasının, egemenlik alanlarını dünya tarihinde görülmemiş oranda genişletmesinin sosyo-ekonomik ve siyasal tarihini oldukça gerilere götürmek mümkündür. Endüstri devriminin Batı’da yarattığı değişimler, Batı’nın sınıfsal yapısını da şiddetle sarsmış ve Batı içerisinde yoğun toplumsal değişimlere, karışıklıklara, bunalımlara yol açmıştır. Dolayısıyla 1789 Fransız Devrimi ile 19. yüzyılda ortaya çıkan toplumsal dönüşüm, ayaklanma ve yapılanmaları bir neden olarak değil sonuç olarak değerlendirmek gerekmektedir. Benzer bir ifadeyle, Batı’nın 16. yüzyılda başlattığı, dünyaya yayılma ve zengin hammadde kaynaklarını denetim altına alma, dünya egemenliğini ele geçirme sürecinin kesin bir hegemonyaya dönüşmesi 300 yılda gerçekleşmiştir.

19. yüzyıl, Avrupa’nın dünya egemenliğini ele geçirip kolonileştirdiği ülkeleri, her anlamda, inim inim inlettiği, kolonileştiremediklerini ele geçirmeye çalıştığı ve aynı zamanda kendi içerisinde de sınıf çatışmalarının, burjuva devrimlerinin, sosyalist içerikli başkaldırıların yaşandığı, iç ve dış sömürünün şiddetli ve vahşice, en basit anlamıyla insanlık dışı şekilde yaşandığı ve sürdüğü bir yüzyıldır.

Batı’nın içerisinde bulunduğu karmaşayı ve dünya egemenliğini ele geçirecek, yaşadığı zaferin oluşum kanunlarını anlayacak, çözümleyecek, olayların işleyişini açıklayacak kuralları ortaya çıkaracak olan sosyolojiden başka yeni sosyal bilimlere de ihtiyacı vardır. Batı artık, iktisadi gelişmesini ekonomi, vatandaşlarının kişisel bunalımlarını psikoloji, sömürdüğü ülkelerin her türlü sosyo-kültürel özellikleri antropoloji gibi yeni sosyal bilimlerle, yani bilimsel yollarla ele almaktadır. Başka bir anlatımla, bu yeni sosyal bilimlerin bazılarıyla, sömürgeleştirilmiş ülkeler ve toplumlar bilimsel yöntemlerle daha iyi tanınıp, daha kolay ele geçirilecek; bazılarıyla da kendi iç sorunlarından, çatışmalarından kaynaklanan karmaşa çözülecek, sorunlar açıklanarak, amaçlanan yeni düzen bilimsel bir düzlemde daha sağlam kurulacak ve sosyolojik kanunlarla toplumlara da istenilen yön verilecektir.

Batılı ülkeler burjuva devrimlerini farklı zamanlarda ve farklı deneylerle yaşamışlardır. Burjuva toplumsal yapısı, özelliklerini, 18. yüzyılda İngiltere’de, 19. yüzyılda Fransa, ABD’de ve 19. yüzyılın sonunda Almanya’da göstermeye baş-

⁷ Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1988. s. 7.

lamıştır. Burjuva devrimleri 18. yüzyılda başlamasına karşın, bu devrimlerin Batılı toplumlarda yoğun şekilde yaşanması, devrimlerin toplumsal sınıflara yayılması ve karşıtı sosyalist hareketleri yaratması, 19. yüzyılda gerçekleşmiş ve yine Batı'daki bu devrimci dönem 19. yüzyılın sonlarında kapanarak, kurulu sistem haline gelmiştir. Batılı ülkeler için artık içte ve dışta düzenlerini sarsacak, egemenliklerini tartışacak yeni devrimlere ve bu devrimlerin neden olacağı paylaşımlara izin verilmeyecektir. Aynı zihniyet, 20. yüzyılın sonlarında tarihin sonunun geldiğini Francis Fukuyama aracılığı ile ilan edecektir.

18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ilerici burjuva devrimleri ve bu devrimlerle oluşturulan burjuva sistemi, bir yüzyıl sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yoğun şekilde eleştirilere uğrayarak, sosyalist akım ve eğilimlerin güç kazanmasına olanak sağlamıştır. Ancak, Batılı ülkeler sosyalist söylemleri de kapitalist düzenle uzlaştırmamanın yolunu bulmuş ve sosyalist hareketler sosyal demokrasi anlayışı ile dengelenmiştir.

Sosyolojinin kapitalist sistemin yerleştiği ve Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirdiği bir dönemde doğması rastlantı değildir. Batı'nın sosyolojiden beklentileri büyüktür. Sosyoloji, başta toplumların işleyiş kanunlarını bulacak ve sosyolojinin bulduğu bu kanunlara göre, yönetici sınıf toplumun yönünü kendi çıkarları (kapitalist sınıfın çıkarları) doğrultusunda belirleyecektir. Yine, yönetici sınıf, sosyoloji aracılığı ile mevcut toplumsal karmaşayı, "anomi"yi önleyecektir! Bir başka deyişle, sosyoloji maymuncuk gibi her sorunlu kapıyı açacaktır. Nerede sorun varsa sosyoloji oraya koşacak ve sorunu halledecektir.

19. yüzyıl, Batı'da sosyoloji ve bazı sosyal bilimlerin doğduğu, Batı toplumlarının ana özelliklerinin belirginleştiği, liberalizm yanında, milliyetçilik, sosyalizm, evrensellik, demokrasi gibi yeni ideolojilerin ifade edildiği, pozitivizmin temel bir ideolojiye dönüştüğü ve Osmanlı'da ise yeni kimlik arayışlarının görüldüğü bir dönemdir. 19. yüzyıl, geniş halk kitlelerinin emekçi kimliklerini ortaya koydukları, ancak sistem yerleştikçe bu hareketlerin hoş karşılanmadığı, şiddetle bastırıldığı dönemi de kapsar. Yine, "eski rejim" tamamen tasfiye edilmeye çalışılmış ve liberal-kapitalist rejim bir sistem olarak tüm kurumları ile yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Bugünkü sorunların ve tartışmaların temelinde 19. yüzyılda Batı'da belirlenen karmaşa ortamı bulunmaktadır. Bu nedenle, 19. yüzyılda Batı'nın özellikleri ve sosyoloji, tartışılması gereken çok önemli iki konudur. Ulus devlet, demokrasi, sosyalizm, evrensellik, milliyetçilik gibi kavramlar 19. yüzyıl Batı toplumlarının ürünüdür. Batı, dünya gündemini, yaşadığı evrenin inşasını bu kavramlar üzerine kurgulamıştır. Bu nedenlerden dolayı, 19. yüzyıl ve sosyolojinin doğuşu önem kazanmaktadır.

Doğu-Batı ilişkilerinin şekil değiştirmesi, teknik buluşların yoğunlaşması, yeni sınıfların ortaya çıkması ile Batı'da hızlanan toplumsal değişme; "ilerle-

me", "evrim", "devrim", "büyüme" gibi terimlerle ifade edilmiştir. Oysa Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki konumu, Batı'daki değişmelerin tamamıyla tersi bir durumu içerir. Batı'nın karşısında, dünya egemenliğini, ekonomik ve siyasal bağımsızlığını hızla yitiren, sürekli toprak kaybeden, egemenlik alanları giderek daralan, Doğu-Batı ilişkilerinde Doğu'nun liderliğinden uzaklaşan, Batılı devletlerarasında, Batılı çıkarlara hizmet ederek, denge politikaları ile ayakta durmaya ve Batıcılaşmaya çalışan bir imparatorluk bulunmaktadır.

Böyle bir durumda Osmanlı devleti-toplumu, Batı'da belirli koşullar altında doğan ve Batının o an yaşadığı sorunlara çözüm bulma savı ile ortaya çıkan bir bilimi-sosyolojiyi neden çok hızlı bir şekilde-kısa sürede aktarmıştır? Bu sorunun en kestirme cevabı, Osmanlı ile Batı'nın sosyolojiden beklentilerinin neler olduğuna bakılarak verilebilir. Sosyolojiyi Batı'da ortaya çıkaran koşullarla, Osmanlı'da hemen kabul görmesini sağlayan koşullar arasında büyük farklar bulunmaktadır. Osmanlı yöneticileri, ideologları ve aydınları, sosyolojiyi, Osmanlı devletini kurtaracak sihirli bir güç olarak değerlendirirler. Başka bir ifade ile sosyoloji, Batı'da pek çok toplumsal, ekonomik, kültürel, siyasal ve uluslararası nedene bağlı olarak doğmasına karşılık, Osmanlı'da siyasal kaygılarla gündeme gelmiş ve yerleşmiştir. Batıcılaşma sorununa kesin çözüm bulmak, ülkeyi yıkılmaktan kurtarmak gibi siyasal kaygılarla Osmanlı'ya Türkiye'ye giren sosyoloji, bu temel işlevini, 2000'ler Türkiye'sinde de genel hatları ile sürdürmektedir.

Bu savdan hareketle, Türkiye'nin siyasal dönüşümleri, farklı dönemlerin siyasal özellikleri, Türkiye'de sosyolojinin ve sosyologların çalışmalarını, sosyolojik çözümlemelerini de yakından belirlemekte-etkilemekte, kısıtlamakta veya göreceli olarak özgürleştirmektedir. Türkiye tarihinin siyasal dönüm noktaları, toplumsal gelişmeyi biçimlendirdiği gibi, sosyoloji çalışmalarını da yönlendirmektedir. Bu nedenle, Türkiye'de sosyolojinin gelişme eğilimleri ülkenin dışa bağımlı politikalarına ve bu politikaların belirlediği ortama sıkı sıkıya bağımlıdır. Dolayısıyla, Türkiye'deki siyasal kırılma noktaları sosyolojinin de dönüm noktaları olarak belirlemektedir.

Batı'da sosyolojinin bir dizi siyasal ve toplumsal soruna çözüm bulmak amacıyla ortaya çıktığını belirttik. Oysa Osmanlı toplumunu oluşturan kitlelerin gündeminde Batı'daki düzeyde ve Batı'daki gibi yoğun toplumsal sorunlar ve bu sorunlara maruz kalan veya mevcut sorunlara sahip çıkan kitleler yoktur. Buna karşın, Osmanlı yönetimini elinde bulunduran ve Batıcılaşma isteminde bulunan yöneticilerle Batıcı aydınlar devletin ve toplumun yapısından memnun değildir. Halkın ise toplumsal-sınıfsal değişim adına bir talebi yoktur. Halkın Batıcılık adına toplumsal değişme konusunda bir talebi olmayınca, yönetici sınıf "halk adına" yapmak istediği değişimleri, siyasal anlamda, üst yapıda gerçekleştirmeye çalışır. Batıcı bir toplum modeli oluşturmak için Batı'da

ortaya çıkan tüm sosyoloji ekollerini Türkiye'ye aktaran sosyologların da bu dönüşümü, halkın gerçekleştireceği yönünde hiç bir beklentisi bulunmamaktadır. Halka ve toplumsal yapıya güven duymayan sosyologun elinde, toplumsal değişme adına, tek olanak siyaset kalmaktadır. Sosyologlar, Osmanlı toplumunun Batı'daki gibi alttan gelen toplumsal hareketlerle değil, üstten belirlenen siyaset aracılığı ile yönlendirildiğini bir kural olarak bilmektedirler. Toplumun yönlendirme konusunda halktan herhangi bir beklentisi olmayan sosyologun görmek istediği toplumsal yapı, ancak siyaset aracılığıyla gerçekleştirilir. İşte Türk sosyologları, "halka rağmen halk adına" gerçekleştirmeye çalıştıkları tüm eylem planlarının, "Baticılaştırma reçeteleri"nin, siyasal taleplerinin sihirli gücünü, "kutsal pozitivizm" ya da "içtimaiyata göre" ibaresinden almaktadırlar.

Demek ki, Türkiye'de sosyologlar, sosyolojiyi, Türkiye toplumunu Batılı toplumlara benzetme ve ülkeyi yıkılmaktan kurtarmak gibi iki genel amacı gerçekleştirmek üzere, bir araç olarak aktarmışlar, bunu başarmak için de siyasetin içinde ya da yanı başında durmuşlardır. Bu nedenle, Türk sosyolojisinde belirli tartışmaların başlaması, bitmesi, yeni ekollerin ortaya çıkması veya sona ermesi, Türkiye'nin siyasal tarihini oluşturan bazı dönüm noktaları ile belirlenmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türk sosyologları, toplumsal değişme olarak algıladıkları Baticılaşmayı halkın istemleri ile gerçekleştiremeyeceklerini bildiklerinden, Türkiye'de kurmak istedikleri Batı modeli bir toplumsal düzeni, üst yapıda gerçekleştirecekleri bazı değişikliklerle birlikte yapabilecekleri görüşündedirler.⁸ Bu amaçla, Türk sosyologları ta başından beri hem teorik hem de pratik açılardan çeşitli siyasal ekollerin içinde yer almışlardır.⁹

Sosyolojinin ortaya çıkışında 19. yüzyılın önemine ve 19. yüzyıl Batı toplumlarındaki değişimlere, çalışmanın bu bölümünde kısaca değinmiş olduk. Türkiye'ye sosyolojinin girişi ve yerleşmesi de bu gelişmelerin dışında değildir. O nedenle, Türkiye'de sosyolojinin tarihine geçmeden önce, 19. yüzyılda Batı'da ve Osmanlı'daki gelişmeleri anlama ve yorumlama çabası içine girmek gerekmektedir.

Türk Sosyoloji Tarihi gibi daha uzun ve geniş bir dönemi, Türk sosyolojisi açısından incelemeye geçmeden önce, bu döneme hazırlık niteliğinde bir girişin yazılması zorunludur. Bu da, 19. yüzyıl'da, Batı ve Osmanlı'da meydana

⁸ Gerçi Baticılaşma konusunda bazı ekoller sadece üst yapı değişikliklerini yeterli görürken, bazı ekoller alt yapı değişikliklerinin önemini vurgulamayı ihmal etmemişlerdir. Ancak sisteme egemen olan görüş üst yapı değişiminden yanadır.

⁹ Bu konuda Ziya Gökalp'ten Prens Sabahattin'e, Behice Boran'dan Niyazi Berkes'e, Şerif Mar-din'den Oya Sencer-Baydar'a kadar pek çok örnek verilebilir.

na gelen bazı siyasal-toplumsal olayları, Batı'nın Osmanlı'yı yakından ilgilen- diren sömürgeleştirme tarihini, Fransız ihtilalini, Doğu-Batı ilişkilerini, Doğu sorununu, geleneksel Doğu'nun adım adım ele geçirilişini, Batılı devletlerle Os- manlı'nın ilişkilerini, Batılı ülkelerin adım adım dünya egemenliğini ele geçi- rişini ve yayılışını, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı siyasal-düşünsel ta- rihine damgasını vuran bazı düşün akımlarının özelliklerini incelemeyi gerek- tirmektedir. Tüm bu olayları, bir bakıma, Türk sosyoloji tarihinde yer alan ekol- leri ve sosyolojik çözümlemeleri etkileyen bir süreç olarak gördüğümüzden, çalışmamıza bu tarihsel süreci inceleyerek başlamayı uygun bulduk.

19. yüzyılda Batı'ya damgasını vuran en önemli gelişme, Fransız devrimi ve sonrasında Batı'nın dünya ve Doğu konusundaki siyasetlerinde görülen de- ğişikliklerdir. O nedenle, Birinci bölümde 19. yüzyılda Batı'nın dünya ve Doğu siyasetlerindeki değişiklikleri ana çizgileriyle değerlendirdik. Bu gelişmede özel- likle Türkiye'yi ilgilendiren konularda dönüm noktası olan olayları, bir baş- ka bölümde ise, Osmanlı'nın bu gelişmelere nasıl yanıt verdiği, bu gelişmele- re bağlı nasıl bir biçim kazandığı, özellikle Osmanlıdaki gelişmelerin Batıda- ki gelişmelerle içice ve bağıntılı olduğunu anlatmaya çalıştık. O nedenle, olay- ları kesin bir biçimde birbirinden ayırmak oldukça güç. Plana göre, birinci bö- lümde ele alınması gereken bazı konular ikinci ya da üçüncü bölümde, ikin- ci ya da üçüncü bölümde ele alınması gereken bazı konuları birinci bölümde ele aldık. Aynı zamanda tekrarlara düşmemek için bölümler arasında bazı gön- dermeler yaptık. Esas konumuzun sosyoloji olması nedeniyle, sonuç bölümün- de, bu gelişmelerin Türk siyasal ve düşünsel yaşamındaki sonuçlarını deġer- lendirmeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM
19. YÜZYIL

1- YENİ ÇAĞ VE ENDÜSTRİ DEVRİMİ

Yeni Çağ, Yakın Çağ ve endüstri devrimi, Batı'nın bugünkü duruma gelmesinde önemli dönüm noktalarıdır. Yeni Çağ'ın başlangıcı 1453, Yakın Çağ'ın 1789'dur. Endüstri devrimi ise 16. yüzyılda Batı'da hızlanan gelişmelerin 19. yüzyılda ulaştığı bir sonuçtur.

1453, Türklerin İstanbul'u ele geçişlerinin tarihidir. Genel kabule göre, bu olayla bir çağ kapanmış ve yeni bir çağ başlamıştır. Ders kitapları, İstanbul'un alınışının Yeniçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilmesini, barutun ateşli silahlarda kullanılması ile kale ve büyük surların çökertilmesinde etkili olmasına ve bunun da derebeyliklerin yıkılmasına, merkezi krallıkların kurulmasına yol açmasına bağlarlar. Aynı süreç sonunda Ortaçağ feodalizmi çökmüş ve kapitalizme doğru adımlar atılmaya başlanmıştır. Bir başka anlatımla, yeni bir imparatorluk oluşurken, o imparatorluğun oluşmasına neden olan olay, Batı'da feodalizmin yıkılışına ve ulusal devletlerin kuruluşuna giden yolda önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Oysa Batı'da da 20. yüzyıla kadar ulusal devletler değil, imparatorluklar, krallıklar hüküm sürmüştür. Yine bazı Batılı kaynaklar, Yeni Çağ'ın başlangıç tarihini 1492 olarak kabul etmektedirler. Yakın Çağ'ın başlangıç tarihi ise 1789 Fransız Devrimi olarak gösterilmektedir. Oysa Fransız Devrimi bir neden değil, sonuçtur. Fransız Devrimini, daha önce, Yakın Çağ'da meydana gelen olayların devamı olarak değerlendirmek mümkündür. Oysa aynı dönemde, 1774'te Osmanlıların imzaladığı ve Batı karşısında eski önemini ve gücünü tamamen yitirdiği Küçük Kaynarca Antlaşması gerçekleşmiştir. Dolayısıyla hem 1492 ve hem de 1774 Doğu toplumlarının ve Osmanlı'nın olumsuz şekilde etkilendiği iki önemli tarihtir. Bu nedenle, 1453-1492 ve 1774-1789, Yeni Çağ ve Yakın Çağ'ın başlangıç tarihleri tartışma konusudur.¹⁰

¹⁰ Bu tartışmayı çalışma boyunca zaman zaman sürdürdüğümüzü hatırlatmakta yarar var.

Endüstri devrimine gelince, endüstri devrimi, Batı toplumlarına günümüzdeki özelliklerini kazandıran ve Doğu toplumlarının bazı sorunlarla karşılaşmalarına yol açan bir olaydır.¹¹ Bu nedenle, biz de, çalışmamızda, endüstri devrimine giden süreçteki bazı tarihsel bilgileri aktarmayı ve endüstri devrimiy-le ortaya çıkan bir kısım sonuçları tartışmayı uygun bulduk.

Yeni Çağ, 1453'te, İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınması ile başlar ve Fransız Devrimi ile sona erer. Basit bir tarihleme gibi görünen bu süreç, aslında Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirmesini ifade eder. İstanbul'un Türklerin eline geçmesi ve Osmanlı devletinin bir imparatorluğa dönüşmesi, Osmanlı karşısında tutunamayan Batılı ülkeleri, Doğu'nun zengin bölgelerine ulaşacak yeni ticaret yolları ve sömürge alanları aramaya iter. Bu arayış sırasında, "Batılı" farkında olmadan yeni coğrafyalar, yeni sömürge bölgeleri ele geçirir. Osmanlı'nın İstanbul'u alışı, Batı'daki toplumsal değişme ve sınıf ilişkilerinin boyutlarını da etkiler. Ortaçağ'ın sona ermesiyle, Batı'da serfler özgürleşirken, 16. yüzyıldan itibaren endüstrileşmeye giden yollar da açılmaya başlar. İç ve dış sömürünün artması, özgürleşmeye başlayan işçi emeğinin kendini piyasaya sunması, ticaretin gelişmesi, yeni elde edilen yerlerden değerli madenlerin ve hammaddelerin Batı'ya aktarılması, dini dogmalara başkaldırı gibi değişimler endüstrileşmeye giden yolda önemli yapı taşlarıdır.

Ticaret yolları tıkanmış olan Batı'nın savunmada kalması, adeta havasızlık-tan boğulmasına yol açacağı için, artık olası değildir. Önce feodalizm tartışma konusu edilerek reform akımı başlatılır. Tartışmayı geniş kitlelere açmak ve herkesin kendi başının çaresine bakmasını sağlamak için dinde milli dillerin kullanılması önerilir. Doğuya ulaşacak yeni ticaret yolları bulmanın çareleri aranmaya başlanır. Bu arayışta deniz korsanlığı ve açık deniz serüvenleri, Doğu karşısında tek çözüm yolunun feodalizm olmadığını, Batı'nın elinde yeni "yollar"m bulunduğunu ortaya çıkarır. Yeni ticaret yollarıyla Batı, Doğu'nun askeri gücüyle, Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaşmadan onu dolanabilme olanağı bulur. Batı'nın kazanmış olduğu bu yeni olanaklar, Doğu-Batı ilişkilerinde tarihte benzeri görülmemiş yeni gelişmelere yol açar. Bütün bu oluşumlar, Batı'nın geleceğini temellendiren feodal-burjuva ana çatışmasına neden olur. Yeni koşullara ayak uyduramayan ve Batı'nın önüne çıkan bu yeni olanakları değerlendiremeyen feodal beylerin önemli bir kısmı, giderek yoksullaşırken, burjuvazi sermaye birikimini gerçekleştirir. Yine aynı nedenler sonunda feodal düzen içinde kapitalizm gelişip güçlenme olanağı bulur.¹²

¹¹ Sezer, *Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi*, s. 60.

¹² Sezer, a.g.e., s. 62.

*"İstanbul'un fethiyle birlikte Yeni Çağ başlangıcında Batı tarihinde ilgi çeken ikinci bir olay da yeni buluşlardır. Yeni buluşlardan anlaşılan barut, matbaa ve pusulanın yeni kullanılış alanları bulmasıdır. Yeni buluşlar denilmesine karşın bu saydıklarımızın hiç birisi daha önceden bilinmiyor değildi. Ancak İstanbul'un fethiyle, başka deyişle sur-ların, daha doğrusu feodalizmin yıkılmasıyla yepyeni bir kullanılış alanı bulmuştur."*¹³

1453'te İstanbul'un Türkler tarafından ele geçirilmesi ve ardından 1492'de Amerika'nın keşfi ve diğer dönüşümler, Avrupa'da ortaya çıkan yeni bir dünya ekonomisinin, tarihte ilk kez, kendini pekiştirip kapitalist üretim tarzını ve dünya ekonomisinin yapısal özelliği olan devletlerarası sistemi geliştirmiştir.¹⁴ Pek çok Batılı ekonomist ve düşünür, kapitalizmin doğuşunu, ticaretin gelişmesi ve para ilişkilerinin yaygınlaşması ile açıklar. Buna göre, para ekonomisinin ortaya çıkması, Avrupa feodalizmini niteleyen köylü ekonomisinin yavaş yavaş geniş bir para ağına ve pazar ilişkilerine dahil edilmesi, kapitalizmin gelişme yolunu açar.¹⁵

Doğu ile Batı arasındaki ticari ilişkilerin çok eski tarihlere dayandığı bilinmektedir. Ancak, Batı'yı endüstri devrimine ulaştıran yolun başlangıcının daha 12. yüzyılda deniz ticaretinin dış etkilerle Akdeniz çevresinde canlanması, ardından kırlardan kentlere doğru göç hareketlerinin başlaması ve bunun ege-menler tarafından önlenmesinin giderek zorlaştığı, bazı Batılı yazarlar tarafından iddia edilmektedir. Henri Pirenne göre, endüstrinin kentlerde ortaya çıkmaya başlaması, giderek daha büyük bir ihracat ticaretini besledi. Bu da, taccirlerin sayısını ve karlarını düzenli olarak artırdı; 12. ve 13. yüzyıllarda, bel-lirgin bir tüccar sınıfını ortaya çıkardı.¹⁶

Yine, 14. yüzyılın sonlarında İngiltere'de patlak veren feodalizm bunalımı; köylü sınıfının toprak üzerinde önemli haklar elde etmesini sağladı. Köylüler, belli bir süre, artık ürünlerinin bir kısmını yüksek fiyatlarla pazarda satarak zenginleşti. Küçük meta üretiminin gelişmesi, köylü topluluğu içerisinde farklılaşmaların meydana gelmesine ve küçük ölçekli kapitalist çiftçilik yapmaya başlayan zengin bir orta köylülük tabakasının doğmasına neden oldu. Bu bir-rikim, 17. yüzyılda İngiltere'de tarımsal kapitalizmin temellerini atarken, Fran-sa'nın kapitalizme geçmesi için bir süre daha beklemesini gerektiriyordu.¹⁷

¹³ Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, s. 172.

¹⁴ Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Eko-nomisi İle Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23 Güz 1983, s. 41.

¹⁵ Bu konuda bakınız; Colin Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, Dost Kitabevi, Ankara, 1997, s. 15-16.

¹⁶ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1983, s. 44-45.

¹⁷ Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, s. 62.

Batılı yazarlara göre, ticaretin canlanmaya başlaması, köylü kitlelerini topraktan kopararak şehirlere çekti ve bu insanlar şehirlerde işçi, hamal, denizci olarak çalışmaya başladılar. Hayatları yoksulluk içerisinde geçen serseri ve çapulcu nitelikli bu insanlar, zaman zaman paralı asker, zaman zaman da ücretli tarım işçisi olarak iş bulabiliyorlardı. Bu yoksul kesimlerin önünde açılan yeni olanaklar kapitalist dönüşümde yeni zenginler de yaratıyordu. Sistem yeni zenginler yaratır ve eski soyluların bir kısmını yeni sisteme entegre ederek yeni bir burjuva sınıfı oluşurken, İngiltere ve Avrupa'da profesyonel işçi sınıfı da doğmaya başlıyordu.

17. yüzyıl sonlarında İngiltere'de gelişmekte olan tarım kapitalistleri sınıfının gereksinimleri giderek daha çok karmaşılaşıyor, devlet, aristokrasinin doğrudan bir aracı olmaktan çıkıyordu. Kapitalizmin ilk kez küçük üretici sınıflarında ortaya çıkışı, 1640'da Stuart monarşisini alaşağı eden devrimci koalisyon için gereken zemini hazırlamıştı. Daha sonraki dönemde, büyük lordlar, büyük kapitalist çiftlikler kurmaya başladılar. O nedenle, İngiliz Devrimi, 18. ve 19. yüzyıllarda kapitalizmin az çok engelsiz bir biçimde gelişmesine olanak tanıyan siyasal bir çerçevenin, yeni tipte bir devletin yaratılmasında tayin edici bir olay olmuştur.¹⁸

Bu bilgiler olayın bir yanını, Batı ekonomi tarihindeki gelişmeleri hikâye etmektedir. Ancak, bir belirleme yaparsak, Doğu ile Batı arasında ticaret uzun bir süreden beri sürmekte idi. Batı'daki feodalizmin çözülüşünde bu ticari ilişkiler başat rol oynadı. Buradan hareketle, bazı iktisat tarihçileri ve sosyologların iddia ettikleri gibi, Batı'da feodalizm ve ardından meydana gelen toplumsal, siyasal, ekonomik gelişmeler Batı'nın kendi iç dinamikleri ile değil, Doğu-Batı ilişkileri sonucu çözüldü. Özellikle feodalizmin çözülmesinde, Doğu ile yapılan ticaretin rolü asla yadsınamaz. Mooers'un da belirttiği gibi, *"feodalizmi çözülme-ye götüren dinamik unsuru, sisteme dışsal nedenlerde aramak gerekemekteydi. 'Kullanımı için üretim yapan eski feodal sistemin yanı başında değişim için bir üretim sistemi ortaya çıkartan yaratıcı güç' (...) 'uzun mesafe ticareti olabilirdi.' Bu anlayışa göre, kentlerin 'değişim ekonomisinin merkezi ve çekirdeği' olarak ortaya çıkmaları, yaşamsal öneme sahipti. Kentler, başka bir feodal dünyadaki 'kapitalizmin adaları' gibi görülmekteydi; kentlerin ticari yaşamının büyümesi ile birlikte feodal lordlar kentlere lüks malların temini açısından giderek daha fazla bağımlı hale geldiler. Bu arada serfler de kölelik (servitute) bağlarından kaçarak (topraktan uzaklaşarak) kentlere doğru aktılar."*¹⁹

Modern çağın başlarında pazar ilişkilerinin gösterdiği yayılma, Avrupa çapında giderek karmaşılaşan bir işbölümünün doğmasına neden oldu; çeşitli

¹⁸ Mooers, a.g.e., s. 212.

¹⁹ Mooers, a.g.e., s. 16.

bölgeler, daha sonra uluslararası pazara satacakları belli tarımsal malların üretiminde uzmanlaşmaya başladılar. Uzmanlaşma da farklılaşmaya, belli bölgelerin belli malların üretiminde tekel oluşturmaya ve dünya ekonomisi ölçeğinde zenginliğin genel dağılımından daha büyük bir pay almalarına yol açtı.²⁰

Yine pek çok yazarın iddiasının aksine, tarihsel kapitalizm “gerici” soyluluğun “ilerici” burjuvazi tarafından alaşağı edilmesi yoluyla ortaya çıkmamıştır. Eski sistemin dağılmakta olduğunu gören soylular, dağılmayı belirsiz sonlara doğru yol almaya bırakmaktansa, doğrudan üreticileri sömürme yetilerini ayakta tutmak ve önemli ölçüde büyütme amacıyla köklü yapısal işlere kendileri giriştiler.²¹

Endüstriyel toplum Avrupa’nın her yerinde aynı anda değil, her ülkenin koşullarına bağlı olarak, farklı tarihlerde doğmuştur. 16. yüzyılda, Ortaçağ ekonomik sistemi sona ererken, Batı’da kapitalist sistem belirgin şekilde oluşmaya başlıyordu. Bu konuda öncülük İngiltere’nindi. İngiltere’de aristokrasi ile burjuvazinin çıkarları ortak bir noktada birleştiği için, bir çatışma çıkmadan uzlaşmaları mümkün oldu. Oysa Fransa’da aristokrasi ile burjuvazinin çıkarları uzlaşmadığından, süreç, eski-yeni rejim çatışmasına dönüşmüştü. Bu konuda Mooers şunları yazmaktadır: İngiltere’de ikinci devrimin olmaması, geri kalmışlığın göstergesi olarak değil, tersine, kıta ülkeleriyle karşılaştırıldığında, kapitalist gelişmesinin ileri bir aşamasında olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmelidir.²² Dolayısıyla, İngiltere’de devleti yönetenlerin sermayeyi teşviki Fransa ve Almanya’ya göre çok daha erken tarihlere rastlamaktadır. Bu konuda Fransa’nın burjuva sınıfını desteklemesi İngiltere’den oldukça sonra, Almanya’nın ise 19. yüzyılın sonlarıdır.

Zenginlik birikimi, bu zenginlik birikiminin sermayeye dönüşmesi, özgür işçi emeğinin kendisini piyasaya sunması gibi ön koşullara bağlı olarak ortaya çıktığı kabul edilen endüstri devrimi, bugünkü anlamıyla ilk defa, 18. yüzyılda İngiltere’de gerçekleşmiştir. Bir başka ifade ile endüstri devrimi, 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de daha sonra Fransa’da görülür. Dolayısıyla, Batı gerçek anlamda 18. yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşmeye başlamıştır. Bu sanayileşme sürecinin gerisinde, liberal iktisat felsefesi yer almakta ve bu felsefe, yeni yükselen kapitalist-girişimci sınıfın dünya görüşünü oluşturmaktadır.²³ Kapitalist-girişimci sınıf, devleti de ele geçirmiş olduğundan, Ba-

²⁰ Mooers, a.g.e. , s. 19-20.

²¹ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, Metis Yayınları, İstanbul, 1992, s. 89.

²² Mooers, *Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu*, s. 213-218.

²³ Bu konuda bakınız; Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, 4. basım, İstanbul, 1999.

tılı burjuva devlet aygıtı, uluslararası rekabet nedeniyle, burjuva sınıfını özellikle dış platformlarda koruyarak, kapitalist büyümeyi teşvik eder, elindeki tüm olanakları milli burjuvazi yaratmak ve kapitalizmin hızla ilerlemesi için kullanır. Herkesin kendi çıkarı için çalışması, ulusal çıkarlara hizmet anlamına gelir sloganının dayandığı mantık da ulus-devlet biçiminde örgütlenen siyasi bir oluşumu eski rejimin yerine geçirmek içindir. Aynı mantık daha sonraki yüzyılda Batı'nın uluslararası sistemine dayanak oluşturur.

Fransa, devrimin hemen ertesinde de tam gelişmiş bir kapitalist ve endüstriyel toplum yaratamamıştır. Devrimden sonra da eski rejim taraftarları ile yeni rejim taraftarları arasındaki mücadele devam etmiş ve burjuvazinin bir kesimi toplumu kendi çıkarlarına göre yeniden biçimlendirecek bir program oluşturmayı başarmıştır. Yani, burjuvazi, devrimi yaptığı kadar, devrimci mücadelenin dinamikleri de burjuvaziyi yaratmış; siyasal devrim, kapitalizmin yoluna dikilen "Ortaçağ döküntüleri"ni temizlemiştir. O nedenle, burjuva devrim tezi, önceden, ideolojisi ve zenginlik biçimleriyle soyluluktan ayrılan ve feodalizmin zincirlerini kıracağı anı bekleyen, sınıf bilincine sahip bir burjuvazinin varlığına dayanıyordu.²⁴

Feodalizmden kapitalizme geçiş, liberallerde güçlü bir ilerleme fikrinin yerleşmesini sağlamıştı. Marksistler de ilerleme fikrini en az liberaller kadar benimsiyorlardı. Bu inanç, onların ideolojik amaçlarına hizmet ediyor, kapitalizme ve sosyalizme haklılık kazandırıyor. "*Burjuvaziyi övmekten, proletaryaya bağlılık şarkısı söylemek pek olanaklı değildi.*"²⁵

19. yüzyılın önde gelen sosyolog ve sosyoloji akımları da endüstrileşme sürecinin toplum üzerindeki etkilerini teorileştiriyorlardı. 19. ve 20. yüzyıl sosyologları arasında yer alan Saint-Simon'dan A. Comte'a H. Spencer'den Karl Marx'a, Frederic Le Play ve daha sonra Max Weber, Loren von Stein ve Raymond Aron'a kadar pek çok sosyolog toplumsal evrim ve zorunlu ilerleme şablonlarının tepesine her zaman endüstrileşmenin önde gelen toplumlarını ya da endüstri toplumunu karşılayan sıfatlarla tanımladıkları toplumları yerleştiriyorlardı. Diğer toplumlarsa evrim ve ilerleme basamaklarının çok gerilerinde bir yerlere konularak tanımlanıyordu. 19. yüzyılın önde gelen sosyologlarından Saint-Simon ve A. Comte, endüstri olayının önemini ilk defa belirgin şekilde vurguluyor; gelecek adına endüstriye güveniyor, endüstri ve endüstri ile birlikte sosyal bilimlerin toplum yaşamına uygulanmasıyla, toplum sorunlarının çözümleneceğini savunuyorlardı.²⁶

²⁴ Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, s. 123-124.

²⁵ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 82.

²⁶ Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 69-82.

Batılı sosyologlara göre endüstri olayı Batılı toplumlara iki yönlü bir gelecek vaat etmektedir. (1) Dünyayı kesin şekilde egemenlik altına alıp Batı adını sömürmek, (2) Batı'da geçerli olan eski rejim kalıntılarını ve sınıf ilişkilerini tasfiye ederek yeni sınıflara daha çok özgürlük ve hareket alanı sağlamak, Batı sömürü sisteminin sağladığı artık değerden Batılı kitlelere-yeni sınıflara daha çok pay aktararak, onları sistemle bütünleştirmek, sisteme entegre etmek.

Endüstri devriminden sonra Batılı sosyologlar bütün olay ve gelişmeleri endüstri devrimine bağlayarak açıklamaya başlamışlardır. Oysa endüstri devrimi sadece teknik bir olay değil, siyasi bir olaydır. Bu nedenle, endüstriye ve endüstri devrimine, Batı'nın fabrikalarla donatılması olarak görmek yerine, daha geniş bir olay olarak bakmak ve Doğu-Batı çatışması kapsamında ele almak gerekir.²⁷

Endüstri olayı, Batı'yı diğer ülkelerden ayıran önemli bir süreçtir. Batı kimliğinin, Batı'nın ayırt edici özelliğinin temel parçasıdır. Belli tarihsel koşulların ortaya çıkardığı endüstri olayı ile Batı, diğer toplumlar karşısında çok yönlü ve kesin bir üstünlük kazanmıştır. Bu durumda, Batıcılışmak ve Batı düzeyine ulaşmak isteyen her toplum, Batı toplum yapısını alması gerektiği düşüncesine itirazsız razı olmak durumuna düşmüştür.

*"Kapitalizm, Batı'da endüstri devrini adı altında tanıtılan olaylar sonucunda ortaya çıkan endüstri toplumlarını tanımlayan toplumsal ilişkilerden başka bir şey değildir. Ve kapitalizm da, feodalizm gibi yalnızca Batı toplumları tarihi ile değil, ancak Doğu-Batı çatışması ile açıklanabilecektir(...). Zenginliğin sömürücü feodaller yerine burjuvalar elinde toplanmış olması, Batı için esas sömürü kaynağının sınıf sömürüsü yerine Doğu soygunu olduğunu da göstermektedir. Burjuva, Doğu üzerinde daha karlı bir soygun önerebildiği için esas Batı zenginliğini elinde toplamış ve kapitalizmi Batı'da egemen olabilmıştır."*²⁸

Endüstri devrimi öncesi, Batı Avrupa'da büyük bir zenginlik birikimine tanık olunmaktadır ki bu zenginlik birikimini geleneksel Batı kaynakları ile açıklamak olanağı yoktur. Bu zenginliğin kaynağı, Doğu soygunu ve yeni ticaret yollarıdır. Doğu soygunu, Batı'nın özünde bulunmaktadır. Bu durumda endüstri devrimine yol açan yenilik nedir? Soyulan Doğu merkezlerinin sayısının artışı, Batı'da umulmayan biçimde bir zenginlik birikimine neden olmuş; biriken zenginlik sermayeye dönüştürülmüştür. Zenginliğin görülmemiş boyutlara ulaşmış olması yanında, başka olaylar da, bu nitelik değişikliğini hızlandırmıştır. Batı toplumunda bu gelişmeler bazı çözümlere yol açmıştır. Feodalizm, artık Doğu karşısında tek olası tutum olmaktan çıktığı gibi, Batı için

²⁷ Baykan Sezer, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, İstanbul, 1990, s. 85.

²⁸ Sezer, *Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi*, s. 64.

en elverişli olan değildir. Halkı toprağa bağlamak ve şatolar çevresinde belli sayıda kişinin beslenmesini sağlamak, yeni koşullara karşılık vermekten uzaktır. Batı'da feodalizmin gelişmesine yol açan nedenlerin ortadan kalkmasıyla artık feodal düzen dışından ek bir nüfus Batı'ya katılabiliştir.²⁹

Endüstri devrimi, yalnızca Batı içinde sınırlı kalmamış, geliştirdiği ilişkilerle bütün ülkeleri etkisi altına almıştır. Batı, halkını bire kadar kırdığı ülkelerin zenginliklerinden yararlanabilmek için bu ülkeleri kendi sınırları içine katmıştır. Bu ülkeler tam anlamıyla Batıcılaştırılmışlardır (Amerika, Avustralya gibi). Kuzey Amerika günümüzde halkıyla, diliyle, diniyle artık Batı'nın ayrılmaz bir parçasıdır. Ayrıca ABD'nin günümüzde Batı'nın en güçlü ülkesi olması, bu yeni kaynakların Batı tarihinde oynadığı önemli rolü bize göstermektedir. ABD, tarihte Batıcılışmanın en mükemmel örneğidir ama tek örnek değildir. Avustralya'da benzer bir gelişmeye tanık olunmaktadır. Yine Rusya, Orta Asya içlerinde ilerlerken Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetinden kesinlikle ayrılmamıştır.³⁰

19. yüzyılda pek çok alana yayılan önemli teknolojik yenilikler, 20. yüzyılda da hızla artmıştır. Endüstrileşme sürecinin gelişmesi sonucu kitlelerin günlük yaşamlarına pratik kazanımlar sağlanması, insanların endüstrileşmeyle birlikte gündelik yaşamlarının kolaylaşması, gelecekte daha da kolaylaşacağının ipuçlarını vermektedir. Bu özelliklerden bir kaç bile endüstrileşmeye yönelik tüm eleştirileri engellemeye yetmektedir.

Kısaca, Batı, endüstri devrimi ile toplumlararası ilişkileri yönlendirecek, dünya egemenliğini ele geçirecek bir üstünlük kazanmıştır. Endüstri devrimi; ticaret, sermaye birikimi ve sömürü gibi üç önemli süreci içermektedir. Buradaki en önemli faktör sömürüdür. Batı, Doğu ile yüzyıllardır ticaret yapmasına karşın, sömürü ağını, 16. yüzyıldan itibaren ulaştığı en geniş sınırlara, tarihin hiç bir döneminde ulaşamadığı için endüstri devrimini de gerçekleştirememiştir. Kapitalist sınıf ve onun devleti, dışarıda zengin hammadde kaynaklarına el koyarak, içeride de işçi sınıfının emeğinden elde ettiği artı değere sahip olarak endüstrileşmeyi gerçekleştirmiştir. Bu süreci devamlı hale getirmek için de kapitalizmin politikalarını belirleyen en üst düzeydeki burjuvazi temsilcileri, Batı dışı ülke yönetimlerini ve bazen de halklarını ya Batılılaştırmış ya da Batıcılaştırmışlardır.

²⁹ Sezer, a.g.e. , s. 64-67.

³⁰ Sezer, Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi, s. 84.

2- FRANSIZ DEVRİMİ VE NAPOLEON SAVAŞLARI

1 789 tarihi Yakın Çağ'ın başlangıcı kabul edilir. Oysa tarih açısından çok da uzun olmayan bir süre önce, bazılarına göre 1453'te, bazılarına göre de 1492'de Ortaçağ sona ermiş ve Yeni Çağ başlamıştır. Ortaçağın sona eriş nedeni olarak, topraklarla Ortaçağ'ın simgesi olan şato duvarlarının, büyük surların yıkılışı gösterilir. Bir başka ifade ile Ortaçağ'ın simgesi haline gelen büyük sur ve şatolar yıkılabildiğine göre, aristokrat ve senyörlerin kurdukları feodal düzen de artık sonlanabilirdi.

Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak 1492'i kabul edenler, bir anlamda, Osmanlı'nın Ortaçağ düzenine son veren Doğu merkezli 1453 tarihlemesinden rahatsızdır. Bu rahatsızlık, Batılıları, zengin hammadde kaynaklarına sahip Hindistan ve Çin'e ulaşmak için Osmanlı'nın elindeki ticaret yollarına alternatif yeni yollar bulmak amacıyla girilen arayışlar sonucu, tesadüfen Amerika kıtasının keşfine yöneltmiştir. Bu tesadüfi başarı, bazı kaynaklara göre, Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ancak bu bir çelişkidir. Batılılar Amerika'nın keşfini, dolaylı da olsa, Osmanlıya borçludurlar.

Yeni Çağ'ın başlangıcı ister 1453, ister 1492 tarihi kabul edilsin, tarihsel olaylar toplumsal anlamda birdenbire meydana gelmez. Ancak ortada bir gerçek var. İstanbul'un Türkler tarafından alınışı, Batı'yı yeni arayışlara, yeni arayışlar da yeni kıtaya sürükledi. Yine, Batı'da 15. yüzyıldan itibaren başlayan, ama Amerika'nın keşfi ile 16. yüzyılda hızlanan bir takım toplumsal değişmelerin yaşandığı kesin.

Doğu-Batı ilişkileri çerçevesinde, çok daha erken dönemlerde başlayan senyör-serf karşıtlığı, Ortaçağ sonlarında hızlanmıştır. Dış kaynaklı etmenler, Batı'nın kurulu düzenini çözerken, dünyanın hammadde kaynaklarına açılan ve dünyayı yağmalayan devlet destekli Batılılar yeni sınıflar oluştururlar. Artık soyluluk, statünün kaynağını teşkil etmez. Yeni statü sahipleri eskinin en alt sınıflarında yer alan ama şimdi para sahibi olan, bu para ile unvan satın alabilen yeni yetme zenginlerdir. Bu süreçteki temel çelişkilerden biri, eski reji-

mi tasfiye ederek, yeni bir rejim kurmak isteyen yeni yetme zenginlerin büyük paralar karşılığında Ortaçağ'ın egemen unvanlarına talip olmalarıdır.

Yeni Çağ, burjuvazinin egemenliğini sağlayan gelişmelerin başlangıcıdır ve bu dönemde başlayan oluşumlar, 19. yüzyılda burjuvazinin Batı'da iktidarı kesin şekilde ele geçirmesiyle sonuçlanır. O halde neden 1789 tarihi Yakın Çağ'ın başlangıcı kabul edilir? Yeni bir çağın ilan edilmesine ne gibi büyük olaylar, toplumsal dönüşümler, tarihsel devrimler, değişimler tanıklık eder?

Yeni Çağ feodalizmin sonu ve kapitalizme giden yolun başlangıcı olarak kabul ediliyorsa, Yakın Çağ neyin başlangıcıdır? Ders kitaplarının yazdığı gibi, 1789 ulusçuluğun, ulusal demokrasilerin ortaya çıktığı ve yayıldığı bir tarih midir? Batı'nın dünya egemenliğini kanıtlaması, 300 yıldan fazla bir zamanı içine (16. yüzyılda başlayan süreç 19. yüzyılda tamamlanır.) alır. Eski düzen-yeni düzen çatışmasıyla uzun bir dönem meşgul olunur. Bu 300-400 yıllık döneme bakınca, belirgin bir şekilde bir çağdan başka bir çağa geçilmemiş; bir rejim başka bir rejimi, belirgin şekilde doğurmamış; ara rejimler, geçiş dönemleri yaşanmıştır. O nedenle, Yeni Çağ-Yakın Çağ veya eski rejim-yeni rejim arasında doğrudan bir neden-sonuç bağlantısı kurmak zordur. Dış faktörü ve Doğu etkisini dikkate almayan bir değerlendirme eksik kalmaktadır.

Yakın Çağ kapsamında tartışılması gereken bazı tarihsel olaylara daha dikkat çekmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi, 1774'te Osmanlı devletinin imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ve bu anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisine düştüğü durumdur. Burada ilk dikkatimizi çeken olgu, 1453'te dünya egemenliğini ele geçiren Osmanlı'nın bu egemenliği 1700'lerin sonlarına doğru kesin şekilde kaybetmiş olmasıdır. İkinci tarihsel olay, 1492'de keşfedilen yeni kıtada, 1776'da Amerikan'ın Bağımsızlık Bildirgesi'ni yayınlaması ya da Amerika'nın bağımsız bir devlet olduğunu ilan etmesidir.³¹

Amerika, yeni kıtanın Batı kimlikli yeni devletidir. Amerika, İngiltere karşısında bağımsızlık savaşı vermektedir. Amerika, dünya egemenliğini elinde bulunduran, okyanuslara egemen olan ve sömürgeciliğin önderliğini yapan İngiltere'ye karşı ciddi bir başkaldırı sürdürmekte; bu başkaldırıda, İngiltere'nin rakibi olan Fransa'dan da önemli ölçüde destek görmektedir. Endüstrinin geleceği yönlendireceği konusunda ilk önemli tezlere sahip bazı Fransız sosyolog (Saint-Simon gibi) ve aydınları da İngiltere'ye karşı Amerika'nın Bağımsızlık Savaşı'nı desteklemektedirler. Amerika'nın bağımsızlık savaşı, yeni düzeni, cumhuriyeti, demokrasiyi simgeler. Bu savaşın en önemli yanı, İngiliz sömürgecilik sistemine büyük bir darbe indirmesidir.

³¹ Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi 1776'da açıklanır. 13 koloninin İngiliz yönetimine karşı bağımsızlığını ilan eden belge. Amerikan Bağımsızlık Savaşı da 1775-1783 arası gerçekleştirilmiştir.

Avrupa'da ilk endüstri devrimini gerçekleştiren ülke İngiltere idi. İngiltere'de endüstriyel değişimler daha önce başladığı için aristokratlarla burjuva sınıfı, endüstriyel kazançlar, dünya pazarlarından sağlanan gelirler ve sömürgelerden elde edilen değerlerin paylaşımı konusunda anlaşmışlardı. Bu anlaşma kendisini siyasal rejim açısından gösteriyordu. Meşrutî rejim, "eski" ile "yeni"nin, aristokrasi ile burjuvazinin ittifakını, uzlaşısını yansıtıyordu.

İngiltere'de soylularla burjuva anlaştığı için devrim olmadı. Fransa bu açıdan farklı. Fransa'da anlaşma olmadığı için çatışmalar devrime neden olur. İngiltere'nin yayılmasına ne eskiler ne de yeniler karşı çıkıyordu. İngiliz aristokrati, zenginliğin paylaşılmasında burjuva sınıfına güveniyordu. Fransız aristokrati ise burjuvazisine güvensizdi. İngiltere'de olduğu gibi aristokratlarla uzlaşamayan ve ekonomik çıkarlarını siyasal iktidarı kesin şekilde ele geçirerek taçlandırmak isteyen Fransız burjuvazisi, tüm gücü ile eski rejimin artıklarını silmek, yok etmek, yerine kendi çıkarlarını en iyi şekilde formüle edeceği "yeni rejim"i yerleştirmek istiyordu.

Fransa, dünyanın zengin ham madde kaynaklarına sahip bölgelerini sömürgeleştirme, endüstri devrimini gerçekleştirme konusunda İngiltere'nin gerisinde kalmıştı. Diğer yandan, İngilizler açık denizlerde egemenlik kurmuşlardı. Oysa Fransa, ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi idi. İngiltere'ye göre sömürge edinme, endüstride dünya pazarlarına egemen olma konusunda geri kalmıştı. Buna karşın, İngiltere'nin her alanda en önemli rakibi idi. Fransız burjuvazisi bu geri kalışta kendisini yeterince desteklemediği için eski rejimi, devleti suçluyor ve İngiltere'ye baktıkça daha da hırslanıyordu. Bu geri kalışta suçlu aristokrasi olduğuna göre, eski rejimin kalıntıları ile ittifak kurmaya, onları iktidara ortak etmeye, yeterli olmayan gelirlerden onlara da pay vermeye gerek yoktu. Yapılması gereken tek şey, eski rejimi tüm artıkları ile tarih sahnesine gömmektir.

Fransız burjuvazisi, İngiliz sömürge sistemine de tepki duyuyordu. Çünkü bu sömürge sistemiyle dünya hammadde kaynaklarının önemli bir kısmı İngiltere'ye akıyor, İngiltere'de dünya pazarlarından en büyük geliri elde ediyordu. O nedenle, Fransız aydınları ve burjuvazisi, Amerikan bağımsızlık savaşında olduğu gibi, İngiltere'ye karşı nerede bir savaş veya mücadele varsa onun yanında yer alıyordu.

Sömürge ilişkilerinde İngiltere'nin üstünlüğü, Fransız devriminde dış faktörü öne çıkarır. Eski rejimle uzlaşmak veya İngiltere benzeri bir rejim düşümlenemezdi. Dünyaya yeni bir siyaset önermek gerekiyordu. Bu siyaset, Fransız devriminin söyleminde ortaya konuluyordu. İnsan Hakları Bildirgesi ile yeni bir dünyanın nasıl yapılması gerektiğinin altı çiziliyordu. İngilizlerin elinde bulundurduğu bölgelerde bile Fransa ağırlığını hissettirmeye çalışıyordu. Bu konuda Kanada'nın Quebec eyaleti örnek verilebilir.

Batı'da aristokrasiye karşı gelişen ve ekonomik iktidarı zamanla ele geçiren burjuvazi, aristokratların hukuksal üstünlük ve ayrıcalıklarına, siyasal iktidarlarına karşı mücadele ediyorlardı. Burjuvazi sınıfı, ekonomik içerikli iktidarı yanında siyasal iktidarı da ele geçirmek için mücadelesini daha da şiddetlendirerek sürdürür. 1789 tarihli Fransız Devrimi, liberal ve bireyci düşünceleri yansıtır. Burjuva sınıfı, monarşi, aristokrasi ve ruhban sınıfının ayrıcalıklarına son vererek, kendisine yer açmak; umutlarını, özlemlerini, beklentilerini gerçekleştirmek ister. Fransız devrimi, halka ve anayasaya dayalı bir cumhuriyet yönetimi getirmeyi amaçlar.

Ulusal devlet, merkezi yönetim, ekonomik çıkarların dışı karşı korunması, vergilerin yeniden düzenlenmesi, sosyal ve ekonomik alanlarda köklü reformların yapılması gibi istemlerden yola çıkan burjuva sınıfı ve ona destek veren kesimlerin kazanımları, 1789'da Fransız Devrimi ile dünya tarihi için daha sonra çok önemli oluşumlara yol açar. Fransız Devrimi, burjuva sınıfının kazanımlarını, iktidarı fiilen ele geçişini simgeler. Bu iktidar değişimi sadece Fransa'yı değil, başta Avrupa monarşik yönetimleri olmak üzere, diğer birçok ülkeyi de etkiler. Daha doğrusu, Fransız Devriminin etkileri Avrupa başta olmak üzere, daha geç tarihlerde Avrupa dışına, özellikle Balkanlara yayılır. Fransız Devrimi, burjuvazinin zaferidir ve burjuvazinin sloganları bu zaferle birlikte dünyanın diğer bölgelerine evrensel ilkeler olarak sunulur, kabul ettirilir veya ettirilmeye çalışılır. Devrim, burjuva kökenli değerleri-burjuva ideolojisini dünyaya yayma fırsatı sağlar. Batı dünya egemenliğini ele geçirdikçe devrim sırasında üretilen sloganları kullanır, eski rejim her fırsatta mahkum edilirken, devrimle gelen yeni rejim tüm Batı'nın-burjuvazinin evrensel idealleri şeklinde propaganda edilir. Bir başka anlatımla, Fransız devrimi, aynı zamanda, Batı'nın dünya egemenliğini ele geçişinin simgesidir. Batı, dünya egemenliğini ele geçirirken, kendi içerisinde de eski rejimi ve onun kalıntılarını tasfiye etmeye çalışır; yeni rejim sahiplerini ve onların görüşlerini kutsar, dünyanın diğer toplumlarına kutsatmak için de savaşır.

Fransız devrimi, ekonomik, sosyal ve hukuksal anlamda yeni yükselen bir sosyal sınıfın çıkarlarını savunur. Bu sınıfın çıkarları, farklı beklentiler ve umutlar içerisinde olan, ezilmekten, sömürülmekten kurtulmak ve yükselmek isteyen kentsel ve kırsal halk kitleleri tarafından da beslenir. Bu nedenle devrim, Fransız halkından da destek bulur. Çünkü devrim feodal hakları kaldırıyor, vergilerde reforma gidiyor, köylülerin soyluların şatolarını yıkmalarına yardım ediyordu. Bunlardan daha da önemlisi halka yeni haklar ve özgürlükler vad ediyordu.

Fransız devrimi, doğal hukuka dayalı olarak, mülkiyet hakkından, bireysellikten, yasal eşitlikten, kişi güvenliğinden, düşünce ve inanç özgürlüğünden, siyasal haklardan söz eder. Bu görüşlerin alt yapısı John Locke, C. Mon-

tesquieu, Voltaire, J.J. Rousseau gibi liberal ve özgürlükçü filozofların düşünceleri ile öteden beri zaten olgunlaştırılmıştır. Yeni bir dünya görüşü dile getirilmektedir. Bu görüşe göre insanlar, özgür ve eşit doğar, özgür ve eşit yaşar. İnsanların doğuştan gelen bir takım temel haklar vardır.

Fransız devriminin bu özellikleri yanında bir başka özelliği de milliyetçilik akımının doğmasında oynadığı roldür. Ulusal devlet ve milliyetçilik fikirlerinin temeli de Fransız devrimine dayanmaktadır. Milliyetçiliği Avrupa'nın diğer ülkelerine taşıyan ise Napoleon olmuştur. Örneğin, Napoleon döneminde taşınan milliyetçilikle Almanya önem kazanmaya başlar ve Napoleon Almanya'da üretilen sanat eserlerinin ilham kaynağı olur. Bu milliyetçilik anlayışı, daha sonra, geç dönem ulusçuluğuna kaynaklık eder.

Fransız Devrimi'nin Avrupa'yı sarsmasında, dünyayı etkilemesinde, İngiltere'ye karşı güçlü ve yeni bir sistem olarak ortaya çıkmasında en büyük pay Napoleon Bonaparte'a aittir. Napoleon, Avrupa ve dünya tarihinde olduğu kadar Osmanlı tarihi açısından da önemli bir yere sahiptir. Napoleon, üstün özellikleri olan bir komutandır. İlk defa hareketli top kullanır. Hareketli topların kullanımı düzenin değişmesi açısından barut kadar etkili olmuştur.

Napoleon, Fransız çıkarları doğrultusunda, eski ve yeni ticaret yollarını ele geçirerek, dünyaya yön vermek ve Fransız burjuvazisinin hayallerini gerçekleştirmek için yeni bir dünya düzeni kurmanın peşindedir. Bu isteklerini gerçekleştirme yönünde eyleme geçeceği en önemli bölge Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Mısır'dır.³²

Osmanlı-Fransız ilişkileri en sorunlu dönemlerinden birini Napoleon'la yaşamıştır. Oysa Kanuni Sultan Süleyman'la I. François arasında başlayan yakın Fransız-Osmanlı ilişkileri, 1798'e kadar oldukça sorunsuz ve istikrarlıdır. Yine Napoleon'un 1798'de Mısır'a girdiği tarihlerde III. Selim'in kendisine en yakın hissettiği müttefik ülke Fransa'dır. Napoleon da Mısır'a girmesine karşın, yenedünya siyaseti oluşturmaya, Doğu yollarını ele geçirmeye çalışırken, III. Selim'le işbirliği yapmak istegindedir.

Osmanlı-Fransız yakınlaşması, Fransa'ya 1536'da kapitülasyonlar olarak adlandırılan ekonomik ve hukuksal ayrıcalıkların tanınması ile başlar. Bu ayrıcalıkların verilmesindeki temel etken, dönemin güçlü ülkeleri İspanya ile İngiltere karşısında Batı cephesini bölmek, Osmanlı toprakları ve suları üzerindeki ticari canlılık ve rekabet gücünü koruyarak, toplumlararası ilişkilerdeki etkinliğin sürdürülmesidir.

³² Napoleon, Fransız ordusunda önemli görevlere getirilmeden önce, Selamet-i Umumiye Komitesi'ne bir dilekçe vererek Osmanlı ordusunda görev almak ister, ancak bu isteği cevaplandırılmaz.

Napoleon'un Mısır'a girmesindeki amaç da Kanuni'nin hedefleri ile benzerlik gösterir. Ticaret yollarını ele geçirerek, denizlere egemen olan İngiltere karşısında güçlü bir siyaset üretmek ve toplumlararası ilişkilerde daha iyi bir konum elde etmektir. Mısır'a el konulabilirse İngiltere'nin Hindistan yolu önemli ölçüde kesilecektir. Napoleon, Mısır'ı ele geçirerek İngiltere'yi sarsmak, tehdit etmek ister. Çünkü Hindistan'a giden en önemli yol Mısır'dan geçmektedir. Mısır hem ulaşım yolları ve hem de hammadde kaynağı açısından çok önemli bir bölgedir. Hindistan ise İngiltere'nin gücünün temelini ve simgesini oluşturmaktadır. O nedenle, Hindistan'ın tehdit edilmesi veya kaybı, İngiltere'nin dizleri üzerine çökmesi demektir ve bunu Napoleon çok iyi bilmektedir.³³

Napoleon, dönemin en güçlü ülkesi İngiltere'nin karşısına yeni bir Doğu siyaseti üretmek ve Avrupa birliğini kurmak üzere ortaya çıkar. Bu siyasetin gerçekleşmesi için iki farklı yol izler. Bunlardan ilki, deniz yollarını ele geçirerek denizlerde üstünlük kurmaktır. Bu amaçla Mısır seferine girişir. İkinci siyaseti, karadan Moskova üzerinden Doğu'ya ulaşmaktır. Bir başka anlatımla, Napoleon'u tarihte önemli hale getiren olgu, dünya egemenliğini ele geçirmek için iki siyaset önermiş olmasıdır: Osmanlı ve Rusya üzerinden Hindistan'a inmek. Bu iki yolun dışında, siyaset üreten de yoktur.

Napoleon, hıleye de olsa,³⁴ Avrupa'da kimsenin cesaret edemediği, ancak ele geçirmek için can attığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olan, Batılıların daha sonra üzerinde çıkar çatışmasına girdikleri, dünyanın en önemli hammadde kaynağı ve yine önemli ulaşım ağlarından biri olan Mısır'a girmeye cesaret eder. Mısır, topraklarının verimliliği, kaynaklarının zenginliği dikkate alındığında Osmanlı'nın en önemli vilayetlerinden biridir. Yine Mısır, bu bitmez tükenmez zenginliğinin yanında, dünyanın üç kıtasını birleştiren köprü, büyük Hindistan yolunun doğal geçididir.³⁵

İngilizlere karşı deniz üstünlüğünün gerekli olduğunu gören Napoleon, 1798'de Mısır'ı işgal eder. Amaç, İngiltere'nin Hindistan ticaret yolunu kesmektir. Ancak İngilizler Ebuhr Körfezindeki Fransız filosunu yok edince, Napoleon Mısır'da mahsur kalır. Bu arada Suriye üzerine yürür ve Akka önünde de Osmanlı kuvvetlerine yenilir ve amaçlarına ulaşmadan geri döner.

³³ Gilbert Sinoue, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa**, Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul, 1999, s. 23.

³⁴ Napoleon Mısır'a girerken yayınladığı (1798) bir beyanname ile, padişahın dostu olarak geldiğini, Müslümanlığı beğendiğini, Fransa'nın Mısır'daki ticaretine zarar veren, halka zalimlik eden ve padişahın emirlerine saygı göstermeyen Kölemenleri cezalandırmaktan başka niyeti olmadığını ilan ediyordu (Bu dipnot için bakınız; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, 6. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 27).

³⁵ Muhammed Salah Mzali - Jean Pignon, **Tunuslu Hayreddin Paşanın Hatıraları**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997, s. 70.

Napoleon'un geri dönmesi başarısızlıklarından dolayı değildir. Napoleon'u geri çeviren asıl olay, İngilizlerin Napoleon ile Fransa arasındaki deniz yolunu sıkı kontrol altına almalarından ve bu sıkı kontrol nedeniyle Napoleon'un Akka önlerindeyken beklediği ağır kuşatma toplarının kendisine ulaşamamasından kaynaklanır.

Mısır seferinin gerek Osmanlı, gerekse Batı tarihinde önemli etkileri olmuştur. Osmanlı tarihi açısından bu etkiler olumsuzlukları içermektedir. Bu olumsuzluklardan ilki, Napoleon'un Mısır seferi ile Batı'ya yeni olanaklar kazandırmasıdır. Osmanlı tarihinde ilk defa nüfusu Müslüman olan, doğal zenginliklere ve stratejik öneme sahip bir Osmanlı merkezi Batılıların eline geçiyordu. İkinci olumsuzluk, Osmanlı İmparatorluğu Fransa'nın Mısır'a girmesi karşısında Rusya ile bir ittifak anlaşması imzalıyor ve bu anlaşma ile yine tarihte ilk defa Rus savaş gemileri boğazlardan geçiyordu. Napoleon'un Mısır seferinin Batı tarihi açısından birinci önemi ise, Batı, Mısır'ın alınması ile Osmanlıya karşı korkusunu yener ve Osmanlıyı artık bir mucize olarak gözünde büyütmez. Diğer Batı devletleri de Napoleon'u izler ve artık, yavaş yavaş "geleneksel Doğu", Batı egemenliği altına girmeye başlar. Bu süreç, 1774'le birleştirildiğinde, yeni bir çağla, Yakın Çağ'la adlandırılır. Batı ve dünya tarihi açısından Mısır seferinin bir başka önemi de İngiltere'nin dünya egemenliğindeki üstünlüğünü bir kez daha kanıtlamasına neden olmasıdır.

Mısır seferinin bilim tarihi açısından önemi ise çok daha farklıdır. Napoleon, Mısır seferi sırasında, Mısır'a götürdüğü Fransız bilim adamları ile Doğu arkeoloji çalışmalarını da başlatmış olur. Mısır piramitleri üzerinde ilk arkeolojik çalışmalar yapılır ve bu sayede, bilim ve uygarlık tarihine büyük katkılar sunulur.³⁶

Fransız Devrimi ve Napoleon'la Fransa, 19. yüzyılda, Avrupa'da yeni bir düzen kurmaya, İngiltere'ye karşı Kara Avrupa'sının çıkarlarını birleştirmeye çalışır. Bu amaçla gündelik yaşamı kapsayan ve etkileyen çeşitli standartlar oluşturmaya çalışır. 1795'ten itibaren İngiltere karşısında Metrik sistem resmen kabul edilerek diğer Avrupa ülkelerinin çoğunun da bu sistemi kabul etmesi sağlanır.³⁷ İngiltere ile Avrupa'da ortak kullanılan bütün ölçü birimleri değiştirilerek, İngiltere ile Avrupa arasındaki bağların koparılması amaçlanır. Kara Avrupa'sında uzunluk metre, ağırlık gram, zaman saniye gibi ölçü birimleriyle standartlaştırılırken, trafiğin sağdan işlemesi sağlanır. Böylece, Fransa yeni siyaseti çerçevesinde bir Avrupa Birliğini oluşturmaya çalışır ve bunda da kısmen başarılı olur.

³⁶ Napoleon, bu sefer sırasında Mısır'da bulunan bazı dikili taşları Fransa'ya gönderir.

³⁷ Avrupa'da İsveç gibi bir-iki ülke İngiliz ölçü sistemini kullanmaya devam eder.

Fransız devrimi sadece Fransa'yı değil, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere daha geç tarihlerde tüm dünyayı sarsar. Krallıkla yönetilen Avrupa ülkeleri, Fransa'daki eski rejimin ve kralın başına gelen felaketlerin kendi başlarına da geleceğinden korkarlar. Korktukları kısa sürede başlarına gelmeye başlar. 1799'da bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçiren genç, zeki ve hırslı General Napoleon Bonaparte, tarihte Napoleon Savaşları diye adlandırılan bir dizi savaşa girişir. 1789 tarihli Fransız Devrimi'nin en önemli taşıyıcısı olan Napoleon, politikaları ve savaşları ile Fransız Devriminin ürettiği fikirleri tüm Avrupa'ya taşır ve Avrupa daha sonra alt-üst olur.

Fransız devrimi, reformcu olmayan Napoleon tarafından uluslararası boyutlara taşınır. Bütün Avrupa Fransız egemenliği altına sokulmak istenir. Bu amaçla Avrupa devletleri ile savaşlar yapılır. Savaşlar sırasında Fransız Devrimi'nin ürettiği fikirler savaşılan ülkelere taşınır. Fransa eski sınırlarına çekilmek zorunda kaldığında ve 1815'te sona eren Viyana Kongresi ile Avrupa'nın büyük devletleri, Avrupa'nın sınırlarını kendi çıkarlarına göre şekillendirmelerine karşın 1830, 1848 ve daha sonra ortaya çıkan toplumsal hareketlere engel olamazlar.

Napoleon Bonaparte, birçok bakımdan devrimlerin gerçek mirasçısıdır. Devrimin düşünürleri tarafından dile getirilen ilkelerin birçoğunu o gerçekleştirebilir. Daha sonra çeşitli Avrupa ülkelerinin hukuk sistemlerine kaynaklık eden Fransız medeni kanunu onun tarafından ve onun adıyla çıkarılır.³⁸ Napoleon, Fransız devriminin gücünü kanıtlamaya çalışır. Napoleon Savaşları dünya egemenliğini ele geçirmeye çalışan burjuva sınıfının doymak bilmez arzularını, yayılma planlarını, sömürü anlayışını sergiler.

Napoleon, İktidarı sırasında, uygulamaları ile eski rejimi hatırlatan kurum ve unvanları canlandırmasına, kendisini imparator, yakınlarını çeşitli Avrupa ülkelerine kral atamasına karşın, Fransız Devrimi'nin temsilcisi olarak kabul edilir. O da bu tür uygulamalarına karşın, eski rejime kesinlikle karşı çıkmış ve geri getirilmesine izin vermemiştir. Bir başka anlatımla, Napoleon dönemi; iç siyasette tutucu, dış siyasette devrimcidir.

Napoleon'un Avrupa devletlerini Fransa'nın önderliğinde bir araya getirme politikası, bir süre sonra ters teper ve bazı Avrupa ülkeleri Fransa'ya karşı birleşerek bir koalisyon oluşturur. (1812-1815). Bu koalisyon, Fransız devrimi sonrasında Avrupa'da sarsılan dış dengeleri Viyana Kongresi ile 1815'te denetim altına alır.³⁹ Ancak, Napoleon yenilgiye uğradıktan sonra bile, karşısın-

³⁸ Code Napoleon.

³⁹ Viyana Kongresi (1814-1815) ile çizilen sınırlar bir-iki değişiklik dışında yaklaşık kırk yıl yürürlükte kalmıştır.

daki Avrupa ülkeleri, Avrupa'ya yayılmış olan devrimci fikirlerin etkisindeki başkaldırıları önleyemezler.

Napoleon Savaşları, özellikle Fransız Devriminin özgürlükçü ve eski rejim karşıtı politikalarını hoş karşılamayan, kendi rejimlerinin de Fransa'nın eski rejimi ile aynı akıbete uğrayacaklarından korkan, Fransız Devrimini boğmaya çalışan İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya ve daha küçük meşruti kralıklar gibi Avrupa monarşilerine karşı gerçekleştirilir. Diğer yandan, Napoleon Savaşları, 1792-1815 yılları arasında Fransa'yı öteki Avrupa devletlerinin değişen ittifaklarıyla karşı karşıya getiren ve Avrupa'nın büyük bir bölümü üzerinde kısa süreli bir Fransız hegemonyası kurulmasını sağlayan bir dizi savaşa verilen addır. Başlangıçta Fransız Devrimini savunma ve devrimin kazançlarını yayma amacını temel alan savaşlar, Napoleon'un mutlak iktidarı ele geçirmesinden sonra Fransa'nın nüfuz ve topraklarını genişletme hedefine yönelmiştir.

Napoleon, savaşlarla İngilizlerin üstünlüğünü kırmak ister ama bunu başaramaz. İngiltere'nin bir ayağı Avrupa'da diğer ayağı sömürgelerdedir. Fransız donanması Mısır'da yakılınca, Napoleon, Rusya'ya yanaşır ve Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşmaya çalışır. Bunun için 1800'de Rusya ve Prusya'yı tarafsızlaştırarak İngiltere'yi tek başına bırakır. Ardından Rus Çarı Pol I ile yakın ilişki içerisinde girer. Napoleon, Rus ittifakına dayanarak hem İngiltere'yi yenmek, hem de Doğu politikasını gerçekleştirmek amacındadır: Örengburg'tan Buhara'ya kadar olan bölge işgal edilecek, sonra Afganistan ile İran alınarak Hindistan'a ulaşılabilecektir. Hindistan'dan İngilizler kovulacak ve orada büyük bir Doğu İmparatorluğu kurulacaktır. Bu planın gerçekleştirilmesi için Avusturya'nın da memnun edilmesi gerekmektedir. Ona da Sırbistan, Bosna, Bulgaristan, Eflak-Buğdan gösterilir.⁴⁰ Ancak, bu projenin hazırlanacağı sıralarda Çar Pol⁴¹ öldürülür (Nisan 1801). Yerine geçen oğlu, babasını öldürenlerin ve kendisini tahta geçirenlerin İngilizlere sempati duyan bazı güçler olduğunu bildiğinden Fransa'dan uzaklaşarak İngiltere'ye yaklaşır. İngiltere, Fransa'nın elde ettiği konumdan ve politikalarından rahatsızlık duyarak, 1803'te Fransa'ya karşı savaş ilan eder. Yeni Rus Çarı Aleksandr I de İngiltere ile iyi ilişkiler kurarak, Napoleon'u yenilgiye uğratan koalisyonun oluşturulmasında önemli bir rol oynar.⁴²

Napoleon, Rusya üzerinden Hindistan'a ulaşma girişiminden vazgeçmez. 1807'de Rus ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarak, Rus Çarı I. Aleksandr'ı savaş dışı bırakan, 1810'da gücünün doruğuna ulaşan ve en geniş Avrupa sınır-

⁴⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, s. 45.

⁴¹ 1796-1801 tarihleri arasında Rus Çarlığı yapmıştır.

⁴² 1801-1825 tarihleri arasında Rus Çandır.

larını kontrol eden Napoleon, 1812’de Hindistan’a ulaşmak için tekrar Rus seferine çıkar ve Moskova’ya kadar ilerler. Ancak zor kış koşullarında tam bir bozguna uğrayıp geri çekilmek zorunda kalır. Bu yenilgi, Napoleon’un hızla çöküşüne neden olur.⁴³ İşgal edilen Avrupa ülkelerinin birleşmesi sonucu oluşan koalisyonun askeri üstünlüğü ele geçirmesi ve Napoleon’un Leipzig Çarpışması’nda (1813) yenilmesiyle, Fransız orduları bütün cephelerde geri çekilmeye başlar. Koalisyon kuvvetleri 1814’te Paris’e girer. Napoleon, İmparatorluk görevinden çekilir ve Elba adasına sürgüne gönderilir.

Napoleon gibi bir askeri dâhinin zor kış koşullarında Rusya’ya girmesi onun askeri bir yanlışından kaynaklanmaz. Başka bir çıkış yolu bulamadığı için bu yola baş vurmuş ve kış ortasında Rusya’ya savaş açmıştır. Bir bakıma bilerek ve zorunlu kaldığı için kumar oynamıştır.

Kısaca, Fransız devrimi, özellikle dış faktörlere, toplumlararası ilişkilere bağlı olarak, 15. yüzyılda başlayan ve 16. yüzyılda Batı toplumlarında hızlanan bir sürecin sonucudur. Fransız Devrimi, Batı’da burjuvazinin zaferidir. Napoleon savaşları ise, Fransız Devrimini dışa yaymak ve aynı zamanda burjuvazi adına dünya egemenliğini ele geçirmek için girişilen yayılmacı bir politikanın askeri açılımlarıdır. Daha önce sanayi devrimini tamamlayarak dünyaya açılan İngiltere ile birlikte Fransa da devrimden sonra daha fazla sömürge ve hammadde kaynağı ele geçirmek üzere Doğu’ya ulaşmaya çalışmıştır. Daha önce ele geçirilen deniz aşırı sömürgelerle birlikte, Fransız Devrimi ile Batı, geleneksel Doğu’yu da yavaş yavaş denetimleri altına almaya ve dünya egemenliğini kesin olarak ele geçirmeye başlamıştır. Yine, devrimle iktidara taşınan burjuva ideolojisinin çeşitli süreçlerde ürettiği insan hakları, özgürlük, demokrasi, milliyetçilik, liberalizm gibi fikirler, başta Avrupa monarşileri olmak üzere tüm dünyaya yayılmıştır. Öncelikle Batı toplumlarını derinden etkileyen bu fikirler diğer toplumları ele geçirmede de baskı aracı olarak kullanılmıştır.

⁴³ II. Dünya Savaşı sırasında Hitlerin Rusya seferi de Napoleon’un Rusya seferinden farklı değildir.

3- DOĞU SORUNU VE 19. YÜZYILDA KAZANDIĞI ANLAM

Doğu sorununun tarih sahnesine çıkışını, Doğu-Batı çatışmasının başladığı dönemlere kadar geri götürmek mümkündür. Doğu sorunu, farklı tarih dönemlerinde farklı şekiller alarak günümüze kadar gelmiştir. Bugün de Batı farklı önerilerle Doğu ülkelerinin kapısına dayanmaktadır.

Doğu sorununun tarihte aldığı biçimleri; a)Roma döneminde olduğu gibi, Doğu'nun bütünüyle denetim altında tutulması, b)Haçlı seferleri ile belirli köprü başlarının ele geçirilmesi, c)Kapitülasyonlarda görüldüğü üzere, başka ülkelerden ayrıcalıklar elde etmek şeklinde özetlemek mümkündür. Bu üç dönemin ve üç farklı uygulamanın ortak özelliği, Doğu-Batı ilişkilerini değiştirmeyi değil, avantajlı duruma geçmeyi amaçlamasıdır.

Doğu sorunu, asıl anlam ve önemini Yakın Çağ ile kazanmıştır. Yakın Çağ, yeni ilişkilerin, yeni siyasetlerin yürürlüğe konduğu bir dönemdir. Dolayısıyla, Yakın Çağ ile birlikte Doğu sorunu da yeni bir anlam kazanmıştır. Yakın Çağ'da üretilen siyasetlere bağlı olarak Doğu sorununun yeni bir şekil kazanmasında 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması çok önemli bir dönüm noktasıdır. Tarihsel anlamda Doğu sorunu 1774'te yeni bir aşamaya girmiştir. Bir başka anlatımla, Doğu-Batı çatışmasının tarih sahnesine çıkması ile birlikte var olan Doğu sorunu Yakın Çağ'la, 19. yüzyıla, birlikte anlam değiştirmiştir.

Doğu sorununun yeni bir anlam kazanmasına ve yeni bir aşamaya girmesine neden olan Küçük Kaynarca Antlaşması'dır. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ı kaybeder. Bu yenilgi, hem Doğu sorunu açısından, hem de Osmanlılar için çok önemli bir kayıptır. Kayıptan da öte, Doğu'nun Batı egemenliği önünde tutunamamasının en belirgin başlangıcıdır.

1768'de Rusya'nın başlattığı gerginlik sonucu yeni bir Osmanlı-Rus savaşı başlar. 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya yenilir ve çok ağır koşullarda bir anlaşma imzalanır. Bu anlaşma ile Osmanlı büyük toprak kayıplarına uğrar. Ancak bu toprak kayıplarından daha

da önemlisi, Doğu sorunu yeni bir anlam ve önem kazanır. Çünkü bu savaş sonrası imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı ve Batı tarihinde önemli sonuçlara neden olur.

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar bütün Osmanlı Rum-Ortodoks halkı⁴⁴ üzerinde koruyucu sıfatını kazanır. Bu durum, bir yabancı devletin Osmanlı'nın içişlerine müdahale etme hakkı kazanması anlamına gelmektedir. Ruslar aynı zamanda Karadeniz'de sınırsız denizcilik etkinliklerinde bulunabilme ve Boğazlardan geçiş hakkı elde ediyor, İstanbul doğrudan Rus tehdidi altına girmiş oluyordu. Yine bu anlaşma ile ilk defa Osmanlı İmparatorluğu kendi egemenliği altında bulunan bir Müslüman halkı, ülkesiyle birlikte, Rusya'ya teslim eder. Küçük Kaynarca Antlaşmasının imzalanmasından önce kaybedilen toprakların hiç birinde Müslüman ağırlıklı nüfus bulunmamaktadır. Kırım öncesi kaybedilen bölgelerde çoğunlukta Hristiyan halklar yaşamakta ve onlar da Osmanlıyı işgalci olarak görmektedirler. Oysa Kırım'ın Müslüman halkı için Osmanlı kendi devletidir. Bu nedenle, Kırım'ın kaybedilmesi ile Osmanlı İslam dünyasını koruyamaz bir duruma düşmüş ve Doğu'nun savunuculuğunu yitirmiştir.

Yine Küçük Kaynarca anlaşması ile Osmanlı Padişahı halife sıfatını kullanmaya başlar. Rus Çarı Ortodoksların halifesi olunca, Osmanlı padişahı da resmen halifelik unvanını kullanarak Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan Müslümanların koruyuculuğunu üstlenir.

1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ve bu anlaşma sonucu Osmanlı Devleti'nin Müslümanları koruyamayarak Kırım'ı Ruslara terk edilmesi, Batılıların Doğu'ya ulaşma konusundaki çabalarını cesaretlendirir. Kırım'ın terk edilmesinden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanların koruyuculuğunu yapamamasından cesaret alan ilk Batılı komutan Napoleon olmuştur. Napoleon, 1774'ün hemen ardından, üstelik Fransa'ya yakınlık duyan, müttefik olarak gören, Osmanlı ordusundaki reform girişimlerinde Fransa'yı örnek alan III. Selim'in tahtta olduğu bir sırada Mısır'a girmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Napoleon'un amacı, Yakın Doğu üzerinden Hindistan'a gitmektir. Hindistan'ı ele geçirmek, toplumlararası ilişkilerde en üst düzeyde söz sahibi olmanın göstergesidir. Hindistan, Doğu zenginliklerinin adeta bir simgesi olarak görülür. Napoleon'un çok iyi şekilde değerlendirdiği gibi, Hindistan'a ulaşmanın iki yolu vardır. Bunlardan birincisi ve ilk deneneni, Mısır'ı ele geçirerek denizden, ikincisi ise Rusya üzerinden, karadan Hindistan'a ulaşmaktır.

⁴⁴ Rusya'nın politikalarına yön verenler, Balkanlar'dan Suriye'ye kadar geniş bir alanda yaşayan Ortodoks kardeşlerini Osmanlılardan kurtararak büyük bir Rus-Ortodoks İmparatorluğu kurmayı amaçlar.

19. yüzyılda denizlere hakim olan dünya egemenliğine de hakimdir. 19. yüzyılda denizlerdeki üstünlük İngiltere'nin elindedir. Bu nedenle, Napoleon Mısır seferinde başarılı olamaz ve Doğu'ya ulaşmak için Rusya ile anlaşarak kara yolunu dener.⁴⁵

Süveyş Kanalı projesi de Fransızların Hindistan'a giden yolu kısaltmak için ortaya attıkları çok önemli bir projedir. Projenin planlanma, finansman ve yapım aşamaları Fransızlara aittir. Süveyş Kanalı'nın açılması, İngiltere'ye karşı alternatif ticaret yolunun, açık deniz yolunun ortaya çıkması demektir. Ancak, Napoleon'un siyasi dehasına Fransa'nın daha sonraki tarihlerde de güç yitirmemesi, 19. yüzyılın sonlarına doğru Mısır ve Süveyş Kanalı'nın da İngilizlere kaptırılmasına neden olmuştur.

Doğu sorunu, Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında şekil değiştirmesi-ne karşın sadece Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında olan bir sorun değildir. Doğu sorununun 19. yüzyılda kazandığı anlam, tüm Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu ve diğer Doğu toplumlarını ekonomik ve siyasal açılardan zayıflatma, toplumlararası ilişkilerde önemini azaltma, Doğu'nun zengin hammadde kaynaklarına ulaşan yolları denetim altına alma, Osmanlı yönetimi altında yaşayan çeşitli Hristiyan mezheplere mensup azınlıkları ayaklandırma veya bu azınlıkların denetiminde kendilerine bağlı uydu devletler kurdurma gibi çok boyutlu bir süreçtir.⁴⁶ Bir başka anlatımla, Doğu sorunu, emperyalizmin Doğu'ya ve Osmanlıya üstünlük sağlayarak onları her açıdan denetim altına alma çabasıdır.

Doğu sorunu teriminin politik olarak ilk defa 1815'te Viyana Kongresi'nde kullanıldığını belirten Enver Ziya Karal'a göre, Doğu sorunu terimi, 19. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, 19. yüzyılın ikinci yarısında Türklere ait Avrupa topraklarının paylaşılması, 20. yüzyılda da İmparatorluğun bütün topraklarının bölüşümü anlamında kullanılmıştır.⁴⁷

Batılı ülkeler, Doğu'nun hammadde kaynaklarını, ticaret yollarını, konjunktürel açıdan önemli merkezlerini ele geçirme, zenginlikleri paylaşma konusunda tam bir anlaşma içerisinde değillerdir.⁴⁸ Osmanlı da varlığını sürdürmek

⁴⁵ Ancak burada da başarılı olamadığını daha önce anlattık.

⁴⁶ Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *Tarih Dergisi*, Sayı:XXXII, Mart 1979, s. 607.

⁴⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:V, s. 203-204.

⁴⁸ Örneğin, Napoleon, İngiltere'yi yenebilmek için, onun sömürgeleriyle olan irtibatını kesmek istedi. Uzak-Doğu'ya ve Hindistan'a giden yolları kontrol altında tutan Mısır'a asker çıkardı. Bunun üzerine Rusya ve İngiltere Osmanlı devletine yardım teklif ettiler. Yine, İngiltere, 1830'lar-da Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve 1853'te Rusya karşısında Osmanlılarla işbirliği yapmıştır.

için Batı'nın kendi içerisindeki anlaşmazlık ve çatışmalardan yararlanır ve 19. yüzyıl boyunca çeşitli denge politikaları geliştirir. Örneğin, Fransa'nın Mısır'a girmesi üzerine, Rusya ve İngiltere'ye yanaşır. Daha sonra Fransa ile ilişkilerini düzeltir. 19. yüzyılın önemli bir bölümünde İngiltere ile ittifak kurar. 17. yüzyıldan itibaren en güçlü düşmanlarından biri olarak beliren ve sıcak denizlere inmek için sürekli Osmanlı Devleti'nin doğu ve batı sınırlarını zorlayan, 1774'ten beri de Osmanlı'nın içişlerine karışan Rusya⁴⁹ ile zaman zaman ittifak anlaşmaları yapar ve yüzyılın sonlarında Almanya ile yakınlaşır.

Doğu sorunu çerçevesinde zaman zaman birbirleri ile çatışan Batılı ülkeler de çıkarları uyduğu zaman Osmanlı'ya karşı birleşirler. Örneğin, 1798 tarihli Mısır işgali sırasında İngiltere ile Rusya, Fransa'ya karşı birleşir ve sorun çözüldükten sonra bu birleşme sona erer. Yine Mora isyanı sırasında Rusya, İngiltere ve Fransa gibi Batılı büyük ülkelerin Osmanlıya karşı ittifak oluşturdıkları ve Osmanlı donanmasını yaktıkları görülür.⁵⁰

Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşmasına, diledikleri yerde konsolosluk açma, İstanbul'da bir Rus kilisesi kurma ve Ortodoks tebaanın koruyuculuğu gibi maddeleri koydurması, ileriye yönelik bir yatırımdır. Öteden beri sıcak denizlere inmek için sürekli Osmanlılarla savaşan Rusya, Bizans'ın varisi olarak ortaya çıkmak ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Rumlardan yararlanarak, Osmanlı'yı sürekli rahatsız etmeyi amaçlar. Bizans'ın bir daha diriltilemeyeceğini çok iyi bilen Rusya, politik amaçlarla Bizans mirasından yararlanır; bugünkü Yunanistan topraklarında bulunan Rumlar üzerinden bazı oyunlar oynamak ister. Dolayısıyla, Doğu sorunu kapsamında, Kırım'ın elden çıkması ve Napoleon'un Mısır seferi sonrasında ele alınması gereken bir başka gelişme de Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması sürecidir.

⁴⁹ 1798'te Rusya ile imzalanan ittifak anlaşmasının bir gizli maddesine göre Boğazlar, Rusya dışında bütün diğer devletlerin savaş gemilerine kapatılıyor, Rusya, Boğazlar konusunda ilk defa önemli bir başarı sağlamış oluyordu. Yine Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın devleti zor duruma düşürmesi üzerine 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşması imzalanır.

⁵⁰ Napoleon, Rusya ile İngiltere'nin arasını açmak için politik girişimlerde bulunmuş, Malta adasını Çar'a vererek, Rusya ile İngiltere'nin arasını açmayı başarmıştır. Bunun üzerine Rus Çarı İngiltere'ye karşı Napoleon'la birleşmiş, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması için görüşmeler başlatmıştır.

4- YUNAN AYAKLANMASI

Napoleon'un yeni Doğu siyaseti Osmanlı ve Rusya coğrafyalarından geçtiği için toplumlararası ilişkilerde bu iki devlet önem kazanır. İngiltere, Fransa'nın Doğu siyasetini çeşitli yollarla önlemeye çalışırken, Osmanlı ve Rusya'yı da kontrol altında tutmak için bir Yunan sorununun olgunlaşmasını ve hem Rusya ve hem de Osmanlı aleyhine gelişmesine destek verir. Bir başka anlatımla, İngiltere kendi ve Yunan çıkarları adına, Yunanistan'ı Osmanlı ve Rusya'ya karşı kullanır.

19. yüzyılda, Doğu sorunu kapsamında Osmanlıyı meşgul eden ülkeler Rusya, İngiltere ve Fransa'dır. Rusya'nın sıcak denizlere inme, Doğu'ya ulaşma politikalarından en büyük rahatsızlık duyan ülke, 19. yüzyılda, İngiltere'dir. Rusya, Bizans mirasından pay isterken, kendisini Roma'nın mirasçısı sayarak, Roma'nın tek başlı kartal figürünü ve Roma İmparatorlarına verilen caesar unvanını çar'a dönüştürerek kullanır.⁵¹ İngiltere de Bizans mirasından öncelikle hak talep edecek, gerçek mirasçının Yunan toplumu olduğu kozunu kullanarak ve Yunanistan'ı Rusya'ya karşı ortaya sürecektir. Bizans'ın mirasından yararlanma hakkı Yunanistan'a aittir. Bu görüş Osmanlı İmparatorluğu için de önemlidir. Zira Rusya, İstanbul'u ele geçirmek istemekte ve bunu gerçekleştirmeye çalışırken de tepkileri yumuşatmak için, bu miras konusunu siyasal bir dayanak olarak kullanılmaktadır.⁵²

⁵¹ Rus kralları, Roma'nın mirasçısı oldukları iddiaları çerçevesinde, Roma İmparatorluğu'nun yöneticilerine verdiği unvanları kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda, Rus krallarının kullandığı çar unvanı, Roma İmparatorlarına verilen "caesar" unvanının değişik bir biçimidir ve 1547'de IV. İvan (Korkunç İvan) tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Yine, Rusların kullandığı imparator unvanı da zafer kazanmış Romalı generallerin geleneksel unvanıdır. I. Petro, Rus egemenliğini yayma sürecinde, 1821'de, imparator unvanını kullanmaya başlamıştır.

⁵² Baykan Sezer, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, s. 137-138.

Böylece, İngiltere, Rusya ve Osmanlı'ya karşı Yunanistan'ı kullanıyordu. Yunanistan'ın Batılı devletlerin desteği ile bağımsızlığını kazanması Osmanlı'nın siyasal etkinliğine, artan önemine bir darbe teşkil ediyordu. Yine Yunanistan'ın bağımsızlığı ile Rusya'nın Bizans ve Ortodoksların mirasçısı olduğu yolundaki tezi ve İstanbul üzerindeki istemleri reddediliyordu. Rusya'nın Bizans mirasına dayanarak Akdeniz'e inmesi engellenirken, gerçek mirasçının Yunanistan olduğu kabul ediliyor, Rusya'nın toplumlararası ilişkilerde daha önemli bir konuma gelmesi önleniyordu. Bir başka ifade ile İngiltere, Yunanistan aracılığı ile Rusya ve Osmanlı İmparatorluğunu belli ölçüde sınırılıyor, denetim altına alıyordu.

1815'teki Viyana Kongresi ile tüm sınırların kontrol altına alınacağına ve sınır değişikliklerine göz yumulmayacağına belirtilmesine karşın, Yunan ayaklanması ve ardından Yunan bağımsızlığı başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerce desteklenecektir.⁵³ Oysa Viyana Kongresi'nde alınan kararlarla İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü ilkesini de kabul etmiş oluyordu. Yunan ayaklanmasındaki bir başka çelişik durum, daha önce Amerikan bağımsızlık mücadelesinde de görüldüğü gibi, 19. yüzyıldaki bütün ayaklanma ve bağımsızlık eylemleri düşünsel açıdan Fransa'dan etkilenirken, Fransa ve Fransız aydınlarınca desteklenirken; Yunan ayaklanmasında İngiltere ve İngiliz aydınları başrolü oynayacaklardır. İngiliz şair Lord Byron, Yunan ayaklanmasına verdiği destekle, Yunan ayaklanmasının simge ismi haline gelmiştir. İngiliz emperyalizmi dünyanın birçok bölgesini koloni haline getirip sömürürken, Yunan ayaklanması sırasında, ünlü şair Byron ve liberal görüşlü İngiliz aydınları, hürriyet ve bağımsızlık coşkusu ile hareket edeceklidir.⁵⁴

Oysa Fransa'ya karşı İngiltere'nin başrolü oynadığı Viyana Kongresi'nde alınan kararlar, Napoleon Savaşları ile bozulan eski dengenin korunmasına yöneliktir. Viyana kararları ile Batı'daki ayaklanma girişimleri en sert şekilde bas-

⁵³ 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya, Yunanistan'daki milliyetçilik hareketlerini kışkırtmaya başlar. Aynı tarihlerden itibaren Yunanlı aydınlar da Yunanistan'ın bağımsızlığı için çalışmalar başlatır. Bu amaçla, 1814'te Etniki Eterya gizli cemiyeti kurulur. 1820'de bir başkaldırı hareketi başlar ve bu hareket 1821 Mora isyanı ile gelişir. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Mora isyanını bastırmakla görevlendirilir (1824-1827). Önceleri başarılı olan İbrahim Paşa ve Osmanlı kuvvetleri, 20 Kasım 1827'de Osmanlı-Mısır donanmasının ansızın İngiliz, Rus ve Fransız ortak donanması tarafından yakılması sonucu, yenik duruma düşer. Ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verir ve savaş Osmanlıların yenilgisi ile sonuçlanır. Babıali, 15 Eylül 1829'da Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması sonucu Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul eder ve 24 Nisan 1830'da resmen tanır.

⁵⁴ Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 50.

tırılır ve özgürlük savaşlarına asla izin verilmez.⁵⁵ Aslında, Yunan ayaklanmasının Viyana kararlarına karşı bir yanı da yoktur. Yunan ayaklanması, Viyana Kongresi'nin önderliğini yapan İngiltere'nin kendi egemenliği altındaki dünya sisteminin korunmasına yönelik bir ayaklanmadır. Çünkü Doğu Akdeniz'de kuvvetli bir Rusya yerine zayıf bir Osmanlı İmparatorluğu ve küçük bir Yunanistan İngiltere'nin işine daha çok gelmektedir.⁵⁶

Kısaca, İngiltere'nin Doğu siyaseti, Napoleon Savaşları ve Yunanistan'a bağımsızlığının verilmesi sırasında görüldüğü gibi, açık denizlere dayalı dünya siyasetini sarsacak her türlü gelişmeyi önlemeye yöneliktir. İngiltere, siyasetini, Doğu'yu ele geçirmek için eski ticaret yollarını canlandırmaya, kendisine alternatif Doğu siyasetleri üretmeye ve bu amaçla yeni işbirliklerine kalkışan tüm girişimleri engellemek üzerine kuruludur. Bu doğrultuda, İngiltere, kendisine karşı yeni bir Doğu siyaseti geliştirmeye çalışan Fransa'yı ve ardından Yunanistan üzerinden Akdeniz'e inmeye çalışan Rusya'yı devre dışı bırakmak için Osmanlı ile ilgilenecektir. İngiltere'nin 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ile olan ilişkilerini belirleyen temel faktörlerden biri, Osmanlıyı denetim altında tutarak, Osmanlı üzerinden yeni bir Doğu siyaseti geliştirilmesini önlemek olmuştur.

⁵⁵ Napoleon'un Avrupa'ya yaydığı milliyetçilik dalgasından etkilenen Polonya'nın Rusya, Avusturya, Prusya devletleri arasında paylaşılan topraklarını kurtarmak için başlattığı bağımsızlık mücadelesi, Napoleon'un başarısızlığı ile birlikte geriler ve Viyana Kongresi kararları çerçevesinde tamamen bastırılarak, Polonya Rusya'ya bağlanır. 1830'da Polonyalı yurtseverlerinin başlattığı yeni bir direniş hareketi de Avrupa devletlerinden beklediği yardımı göremez ve üstün Rus kuvvetleri ayaklanmayı bastırır. Ayaklanma sonrasında Polonya ordusu dağıtılır, üniversite ve kilise üzerinde ağır baskılar oluşturularak sindirilir ve binlerce kişi sürgüne gönderilir.

⁵⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:V, s. 116-117.

5- MISIR SORUNU VE MEHMET ALİ PAŞA

Osmanlı İmparatorluğu III. Selim döneminden başlayarak yenilik hareketlerine girişir. Bu ilk yenilik hareketlerinde Fransa ile işbirliği yapan Osmanlı, kendisini Batı'ya güvenilir, işbirliği yapılabilir bir devlet olarak tanıtmaya çalışır. Bu işbirliği çerçevesinde yeni okullar açılır, bürokratik alanlarda revizyona gidilir.

Mısır, aynı işe biraz daha geç başlamasına rağmen daha hızlı yol alır. Mısır'a Osmanlı'nın yaptığı yeniliklerin benzerleri yaptırılarak, Osmanlı'nın bu alanda tek olmadığı gösterilmek istenir. Bu girişimler bir anlamda Osmanlı'nın önünü kesme politikalarının bir parçasıdır. Çünkü Mısır Hindistan yolu üzerinde çok önemli bir konumdadır. Kızıldeniz Hindistan yolunda stratejik değeri çok yüksek bir geçiş bölgesidir ve Osmanlı devre dışı bırakılarak, bu bölgenin kesinlikle ele geçirilmesi gerekmektedir.

Mısır'ın Batıcılaştırılmasında büyük bir özveri ile çalışan Fransa, Mısır'a pek çok alanda yardım ve danışmanlık yapmaktadır. Tarım alanında önemli reformlar yapılmakta, Mısır'ın gelirleri artırılmaya çalışılmaktadır. Hammadde kaynaklarını işleyecek modern tesisler kurulmakta, paralı askerleri dağıtılarak, yerine Fransız subayların denetiminde, Mısırlılardan oluşturulan bir ordu ve donanma kurulmaktadır. Batı'nın ve özellikle Fransa'nın önerileri çerçevesinde, Mısır Osmanlı'dan daha önce subay, doktor, mühendis, veteriner ve benzeri alanlarda uzmanlar yetiştirmek üzere Batı tipi okullar açmakta veya bu tür elemanların yetişmesi için Avrupa'ya öğrenci göndermektedir. Tüm bu yenilik girişimlerinin temel nedeni Osmanlı'ya alternatif bir ülke yaratmak ve Mısır'ı Osmanlı'dan kopararak, Hindistan yolu üzerindeki büyük bir engeli kısa sürede aşmaktır.

Mısır sorunu adım adım olgunlaştırılarak Osmanlı'nın önüne çıkarılır. Mısır sorununun özellikle Yunanistan'a bağımsızlığının verilmesinin hemen ardından gündeme sokulması tesadüfi değildir. Doğru sorunu çerçevesinde, Ba-

tılı devletler ve özellikle İngiltere ve Fransa 1830'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısına Mehmet Ali Paşa sorununu çıkarmışlardır. Mehmet Ali Paşa yönetimindeki Mısır, Osmanlıyı devre dışı bırakacak bir çekim merkezi haline getirilmiştir.

Mısır, yenilik hareketleri ile Osmanlı'dan daha önemli bir yere yerleştirilecektir. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı'nın kozu, askeri önemi ve ordusunun gücüdür. Ancak, Osmanlı ordusunun, Kütahya'da Mısır orduları önünde ağır bir yenilgiye uğraması, siyasal denge arayışlarının öneminin yitirilmesine yol açacaktır. Mısır sorununda yaşanan bu gelişmelerle Osmanlı Kızıldeniz'de, Rusya Orta Asya'da devre dışı bırakılacaktır. Doğu-Batı ilişkilerindeki önemleri azalan bu iki ülke, bu sefer çıkarları uyuştugu için, 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İşkelesi Antlaşması'nı imzalayacaklardır.

19. yüzyılda Batı dünya egemenliğini kesin olarak ele geçirip dünyanın pek çok bölgesini sömürürken, açık deniz ticaret yollarındaki üstünlük İngiltere'nin elindedir. İngiltere Batı içi rekabette bir süre önde gider. Ancak Batının öbür ülkeleri de yavaş yavaş gerekli aşamalardan geçerek İngiltere'nin elindeki Doğu ticareti tekeline göz dikmeye başlarlar. Bu ülkelerin başında Fransa gelir. Fransa'nın da bu paya ortak olabilmesi için Hindistan yolu konusunda İngiltere ile çatışmayı göze alması gerekmektedir.⁵⁷

Hindistan yolunun ele geçirilmesinde Fransa ile İngiltere arasındaki en önemli çatışmanın Napoleon'un Mısır seferi sırasında yaşandığını daha önce gördük. 19. yüzyıl boyunca İngiltere-Fransa, İngiltere-Rusya, İngiltere-Almanya ve Fransa-Almanya arasında çeşitli çatışmalar görülür. Tüm bu çatışmaların, 19. yüzyıl boyunca, galibi İngiltere'dir. 19. yüzyıl boyunca İngiltere'ye karşı en kapsamlı çatışmaları Fransa'nın yürütmesine karşın, Fransa, İngiltere karşısında hep yenilmiştir. Tüm çatışmaların ana nedeni hep aynıdır: Asya ile bağlantının ve Hindistan yolunun denetimi. Bu amaçla, İngiltere, Mısır'ı ele geçirmek, Rusya'yı boğazlara ve Afganistan'ın güneyine indirmemek için politikalar geliştirir. Yine aynı amaçla, Fransa, Mısır ve Cezayir'i denetimi altına almak; Rusya, Boğazlara inmek ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a geçmek ister. Almanya 19. yüzyılın sonlarında, yine benzer amaçlarla Berlin-Bağdat Demiryolu hattını gerçekleştirmeye çalışır. Batı içi mücadelede büyük güçler birden çok politikayı aynı anda uygularlar. Bu konuda İngiltere en usta oyuncu olarak karşımıza çıkar. İngiltere, Fransa'ya karşı Rusya ile anlaşır; Osmanlı'ya karşı Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'yı, Rusya'ya karşı Yunanistan'ı çıkararak bu ülkeleri zayıflatma yöntemi uygular.

(...)“19. yüzyılda, dünya siyasetinin temel taşları Hindistan yolu ve Asya'nın paylaşılmasıdır. Hindistan kara yolu Osmanlılarca kapatılmıştır. Asya'yı paylaşmaya ko-

⁵⁷ Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, s. 186.

şulan Devletler arasında İngiltere, deniz yollarına egemendir. Rusya, İngiltere'yi bu yolda çelmelemeye çalışmaktadır. Rus siyaseti denizlerin denetimini ele geçirmek, başka deyişle Bizans'ın mirasını elde etmek üzerine kuruludur(...). Kara yolunun kapalı olması nedeniyle Fransızların da tek umudu denizlerdir. En kestirme deniz yolu Mısır'ı kazanmakla elde edilmektedir. Fransa'nın Asya siyaseti, Kavalalı aracılığıyla Mısır'ın ele geçirilmesi üzerine kuruludur. Bu siyaset de İngiliz-Rus ortak tepkisiyle karşılaşmıştır. Rusya ise, Osmanlı'nın kuzeyinden Hindistan'a giden yeni bir kara yolu bulmuştur. İngiltere, Rusya'yı bu yolda durdurmaya çalışmaktadır. Rusya önünde İngiltere'nin iki taktiği vardır: Afganistan'ın denetimini ele geçirip Rusya'yı Hindistan kapılarında durdurmak ve Uzak Doğu'da Rus ilerlemesini Japonya ile dizginlemek.⁵⁸

Napoleon'un Mısır'ı işgaline Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte şiddetli tepki gösteren ve Fransızların 1801'de Mısır'dan çıkarılmasında canla başla mücadele eden ülke İngiltere'dir. İngiltere, Hindistan yolu üzerinde ve Akdeniz-Afrika siyasetlerinin şekillendiği bir bölgede bulunması nedeniyle Mısır'ın, Fransız denetimine girmesini önlemek için sürekli mücadele eder. Fransızların Mısır'dan çıkarılmasında İngiliz donanmasının, hatta kara birlikleri ve mühendislerinin hayli yardımları olmuştur.⁵⁹ Ancak bu yardımlar boşuna değildir. Mısır'ın öneminin farkında olan İngiltere ardından burayı ele geçirmek için zemin yoklar ve siyasal yatırımlara girişir. Mısır'da etkili olan Kölemen beyleri ile yakınlık kurar, onları saflarına çeker ve 1803'te Mısır'ı zorla terk ederken bu beylerden bazılarını sonradan yararlanmak üzere yanlarında götürürler. İngiltere, ilerleyen yıllarda da Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale ederek, Osmanlı karşısında Kölemenleri himayeye kalkışır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun oldukça güç durumlara düşmesi, Napoleon'un Mısır'dan çıkarılması aşamasında bir Osmanlı askeri olarak Mısır'a gönderilen Mehmet Ali Paşa'nın valiliği sırasında olur. Eğitimli ve okur-yazar olmasına karşın Mehmet Ali de sıradan bir kişi değildir. Zeki, hırslı ve entrikacı özelliklere sahiptir. Napoleon ve Fransa hayranı olan Mehmet Ali Paşa'yı gözde bir konuma getiren temel etken, Batılı devletlerin Hindistan yolu üzerindeki mücadeleleri ve bu mücadelede Mehmet Ali'yi Osmanlı devletine karşı kullanmalarındır.

Mehmet Ali ile Osmanlı'nın yolları Mora isyanı sırasında tamamen ayrılır. Çeşitli entrikalarla Mısır yönetimini ele geçiren Mehmet Ali'nin temel amacı, Mısır'da bağımsız bir hanedanlık kurmaktır. Ancak, Mora isyanı sırasında Mehmet Ali'nin çok iyi anladığı ve kavradığı bir şey vardır: İngiltere'nin oluru olmadan, İngiltere ile işbirliği yapılmadan bu isteğin gerçekleşme olasılığı yoktur.

⁵⁸ Sezer, a.g.e., s. 186-187.

⁵⁹ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 86.

İngiltere ve Fransa, Mora isyanı sırasında, bir Osmanlı valisi olarak Mısır ordusu ile birlikte görev yapan Mehmet Ali'yi, ordusuyla birlikte sultanın emrinden çıkmasını sağlamak için onu ikna etmeye çalışırlar. İngilizler, Paşa'ya, çıkarlarının kendileriyle aynı olduğunu, kuvvetlerini Mora'dan çekmesinin kendi çıkarları için daha iyi alacağını, eğer cepheden çekilirse, Suriye'yi almasına ve bağımsızlık kazanmasına yardımcı olacaklarını iknaya çalışırlar. Mehmet Ali, Batılı güçlerden tam güvence almadıkça onların tarafına geçmeme kararındadır. Bir İngiliz dışişleri yetkilisi, Mehmet Ali'nin Fransa'ya olan aşkının ve kendilerine olan korkusunun gelecekte İngiltere'nin çıkarına sonuçlanacağını ifade ederken, Mehmet Ali'nin bütün arzusunun Londra'nın suyunu gitmek olduğunu, İngiltere'nin de uzun zamandan beri bu durumun far-
kında olduğunu anlatıyordu.⁶⁰

Mehmet Ali Paşa Mora isyanını bastırmak üzere savaşıyan ordusunu geri çekmez. Ancak Navarin olayından sonra, Padişah'ın emrini beklemeden İbrahim Paşa komutasındaki ordusunu Mısır'a çağırır. Bu olay, daha önce merkezle soğuk olan ilişkilerini tamamen koparır.

Küçük bir iç olay gibi başlayan Mehmet Ali Paşa isyanı, kısa sürede devletlerarası bir sorun haline gelir. İsyanın görünür nedeni, Mehmet Ali'ye Mora isyanı sırasındaki yardımlarından dolayı vaat edilen valiliklerin verilmemesidir. Ancak Mehmet Ali'nin asıl amacı, Batılı devletlerin Osmanlı karşısında yer almasından da yararlanarak Mısır'da bağımsız bir idare kurmaktır.

Bu isyan sırasında Fransa açıkça Mısır'ın yanında yer alır. İngiltere ise önceleri tarafsız kalır, fakat Osmanlı'nın Rusya'ya yaklaşması nedeniyle, geç de olsa, Osmanlı'nın yanında görünmeye çalışır. Çünkü Osmanlı artık güçlü bir devlet olmamasına karşın, Rusya'nın Akdeniz'e inmesine ve İngiltere'nin sömürge yollarının tehlikeye düşmesini engellemeye devam etmektedir. Bağımsız bir Mısır devletinin kurulması, İngilizlerin Kızıldeniz aracılığı ile yapmaktada olduğu Hindistan ticaretini önemli ölçüde etkileyecektir.⁶¹ Ayrıca, bağımsız bir Mısır yerine her zaman beklenti içerisinde olan bir paşayı kullanmak daha kolaydır.

Batılı devletler Mehmet Ali Paşa'nın el altından ayaklanmasına destek verseler bile, olayın bu boyutlara gelebileceğini tahmin etmemiş olmaları gerekir. Mısır ordusu, Osmanlı ordusu karşısında önemli başarılar elde edip Anadolu'nun içlerine kadar ilerleyince, Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya yanaşarak bir ittifak anlaşması imzalar. Rusya ile 8 Temmuz 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Rus himayesini kabul ediyor;

⁶⁰ Bu görüşler için bakanız; Sinoue, Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun, s. 261-265.

⁶¹ Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt: V, s. 133.

Osmanlı, Rusya'nın İstanbul'daki politik üstünlüğünü tanımış oluyordu.⁶² Başka türlü anlatırsak, Kaynarca Antlaşması ile Ortodoksların hamisi olan Rusya, Hünkar İskelesi Antlaşması ile de Türklerin koruyucusu oluyordu. Osmanlı Devleti'nin bütün işlerine karışma hakkı kazanan Rusya, Doğu sorununu kendi çıkarlarına uygun şekilde halletme olanağı kazanıyordu. Böylece Büyük Petro'dan beri Rus politikasının başlıca hedefi olan Karadeniz'i Rus gölü yapma, İstanbul ve Boğazları Rusya'ya kazandırma, Akdeniz'e ulaşma konusunda verilen yüzyıllık mücadelesi lehine sonuçlanıyordu.⁶³

Mısır isyanından ve Hünkar İskelesi Antlaşması'ndan en önemli dersi İngilizler çıkarır. İngiltere, ilk önlem olarak, 1836 yılından itibaren doğuda eskisinden daha önemli bir ticari mevki elde etmek ve Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini kuvvetlendirmek yoluna gider. 1838 yılında imzaladığı ticaret antlaşmasıyla, Osmanlı'dan geniş ticari ve iktisadi çıkarlar elde eder. Babıâli üzerindeki İngiliz baskısı gittikçe artar. İngilizler, bu üstün durumlarını sağlamlaştıracak ve Rus tehlikesini önleyecek yeni bir sorunun çıkmasını kollarlar. Nihayet Mısır sorunu 1839'da yeniden patlak verir. Mısır valisi Osmanlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğratır. Donanma Mısır'a teslim olur. İngiltere'de bu sorundan azami derecede yararlanır. Bütün Avrupa'yı Mehmet Ali Paşa'ya karşı birleştirmeyi ve Babıâli nezdinde İngiltere'ye üstün bir mevki sağlamayı başarır. Bütün Avrupa artık Doğu sorunu karşısında Rusya'yı tek başına hareket ettirmekten alıkoyacak önlemlerin alınması konusunda hemfikirdir. Bundan sonra Doğu sorununa ait bütün problemler ancak Avrupa devletleri heyetine müracaat edilmek suretiyle çözülebilecektir.

Artık Rusya'ya karşı Osmanlı devleti yanında bir Avrupa ittifakı doğuyor, Doğu sorununda yeni bir dönem başlıyordu. Avrupa dengesinin esas unsuru kabul edilen Osmanlı Devleti üzerinde herhangi bir devletin tek başına hâkimiyet kurması, başka bir deyişle, Doğu sorununu çözmesinin, Fransa ve İngiltere tarafından kabul edilmeyeceği kesin olarak ifade ediliyordu. Böylece, 13 Temmuz 1841 tarihli Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlara yeni bir statü verilir. O zamana kadar Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde bulunan Boğazlar, uluslararası bir statüye aktarılır. Osmanlı devletinin hâkimiyeti sınırlandırılır. Bütün Avrupa devletlerinin oluru olmadan Boğazlar rejiminde bir değişiklik yapılamayacaktır.

Mehmet Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği isyan, her koşulda, İngiltere'ye yaramıştır. İngiltere ile yapılan 1838 ticaret antlaşması bunun en önemli belgesidir.

⁶² Alan Polmer, 1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999, s. 12.

⁶³ Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt: V, s. 133.

Bu anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğunda tekel usulü kaldırılıyor ve İngiltere lehine gümrükler indiriliyordu.⁶⁴ Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ise, ordu ve donanmasının % 60 gelirini bu tekel usulünden sağlıyordu. Bu suretle, imparatorluğun bir eyaleti olan Mısır'dan da tekel kalkmış oluyordu. Bu anlaşma ile Mehmet Ali gelirlerinin önemli bir kısmını kaybediyordu. Mısır için bir yıkım anlamına gelen 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi, Mehmet Ali'yi silahlı kuvvetlerini ayakta tutamayacak hale getiriyordu.⁶⁵

Çeşitli reformların gerçekleştirilmesinde, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesinde, modern yöntemlerle tarım yapılmasında Fransa'yı örnek alan ve Fransız yanlısı politikalar izleyen Mehmet Ali Paşa, hayatı boyunca İngiliz kâbusu ile yaşamıştır. İngilizlerle işbirliği yaparak bu gücün yarattığı sürekli tehdidi geciktirme çabasında olan Mehmet Ali Paşa, İngilizlerle yaptığı gizli bir anlaşma ile Kızıldeniz'den Mısır'a gelen malların vergilerini belirlemeye çalışmıştır. Yine bu anlaşmaya göre, İngilizler Babilî ile savaşmak zorunda kaldığında, Mısır'daki tüccarları ve gemileri rahatsız edilmeyecektir.⁶⁶

Mısır önemli bir kavşak olduğu için Mehmet Ali Paşa, Batılı güçlerce kullanılır ve ardından bir kenara atılır. Ancak Mısır'ın önemi sona ermez. 1840'larda, Fransa ile İngiltere Mısır için mücadeleye devam ederler. Bu ülkelerin Mısır'la ilgili iki önemli projesi vardır. Bunlardan birincisi, Fransız projesi olup iki denizin birleştirilmesi, yani Süveyş Kanalı'nın açılmasını kapsar. İngiliz projesi ise, Kahire'yi Süveyş'e ve İskenderiye'ye bağlayacak bir demiryolu hattıdır.⁶⁷

Doğu sorunu, Mehmet Ali'nin bir kenara atılmasından sonra da tüm şiddeti ile devam etmiştir. Doğu sorunu konusunda bir kaç olayı daha hikaye edecek olursak; 1844 yılında İngiltere'yi ziyaret eden Çar I. Nikola, İngilizlerle Osmanlı Devleti'nin geleceğini görüşmek ister. Fakat İngiltere Osmanlı Devleti'nin bir süre daha yaşamasını kendi çıkarlarına uygun bulur. Çar teklifini 1852'de yeniden gündeme getirir. Çar, güçsüz, dış baskılara ve iç karışıklıklara karşı

⁶⁴ İlber Ortaylı'ya göre, Yed-i Vahid bir gaflet veya sorumsuzluk yüzünden kaldırılmamıştır. Ortaylı'nın konu ile ilgili görüşleri şöyledir: Gerçekte hükümet İngiliz tüccarına 1802'den beri % 3 gümrük vergisi karşılığı yerli tüccar muamelesi yapıyordu. 1838 Antlaşması, Avrupa sömürüsüne açık yeni bir düzen yaratmıyor, mevcut düzeni kağıda döküyordu. 1838 Ticaret Antlaşması, İngiltere-Osmanlı ticaretinin artış hızını ne düşürdü, ne de büyüttü. Osmanlı'da ticaret açığı giderek artıyordu. 1838 Antlaşması, iktisadi ve mali iflas tarihinde önemli bir noktadır, ama tayin edici değildir. Osmanlılar Yeniçağların iktisadi ticari uygarlığına adım atamamasının bedelini ödüyorlardı.

⁶⁵ Yılmaz Öztuna, II. Mahmut, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1989, s. 105.

⁶⁶ Sinoue, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, s. 101.

⁶⁷ Sinoue, a.g.e., s. 398.

koymaktan aciz ve “hasta adam” olarak nitelendirdiği Osmanlı’nın yakında öleceğini söyleyerek, Osmanlı topraklarının paylaşılmasını teklif ediyordu. İngiltere ve Fransa ise Osmanlı İmparatorluğu’nun bir süre daha ayakta kalması gerektiği görüşünü taşıyorlardı. İngiltere, Rusya’nın Karadeniz’i bir Rus gölüne dönüştürülmesini önlemeye karardı. İngiliz Dışişleri Bakanı 31 Mart 1854’te Lordlar Kamarası’ndaki konuşmasında, İngiltere’nin amacının Çar’ın İstanbul’u ele geçirmesini engellemek olduğunu belirtir.⁶⁸

Çar, Şubat 1853’te Osmanlı Devleti’ne bir ultimatom vererek, Osmanlı tebaası Ortodoksların koruyuculuğunun resmen kendisine verilmesini ister. Babıâli, İngiltere ve Fransa’ya güvenerek bütün Rus isteklerini reddeder. Böylece 1853-56 Kırım Savaşı başlar. Kırım savaşı görünüşte Rusya’nın Osmanlıya saldırısı karşısında Osmanlı Devleti’ni korumayı amaçlıyordu. Gerçekte ise Batılı devletler ekonomik açıdan gelişen Rusya’nın kendi çıkar bölgelerine inmesini önlemek istiyorlardı. Savaş öncesi Rusya’nın reform taleplerini reddederek savaşı göze alan Osmanlı Devleti, savaş sonrasında, Rusya’ya karşı ittifaka girerek savaştığı Batılı ülkelerin reform teklifleri ile karşılaşır. Bu durumda Batılı devletlerin reform tezleri arasında bir orta yol bulunur ve 1856’da Islahat Fermanı ilan edilir.

⁶⁸ Polmer, 1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa’nın Doğuşu, s 54.

6- CEZAYİR'İN FRANSIZLARIN ELİNE GEÇMESİ

B atı, Mısır üzerinde denediği ve başaramadığı girişimi Cezayir üzerinde denner ve Cezayir, Kırım'dan sonra, 1830'da Batı'nın geleneksel Doğu üzerinde egemenlik kurduğu ikinci ülke olur. Emperyalist Batı 1492'den beri dünyanın dört bir yanında koloniler oluştururken, uzun bir süre geleneksel Doğu'ya yanaşmaya cesaret edemez. Ancak, Kaynarca Antlaşması ile Kırım gibi Müslüman bir ülkenin elden çıkması, durumu tamamen değiştirir. Batı'nın geleneksel Doğu'yu ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, dünyanın diğer bölgelerini kendi aralarında pay eden emperyalist ülkeler artık tüm güçleriyle geleneksel Doğu ülkelerine yönelirler. Başarısız Mısır deneyiminden sonra Cezayir, Mısır, Yunanistan sorunları hep aynı tarihlerde ve birbirine bağlı olarak ortaya çıkar. 19. yüzyılın başlarında Amerikan donanması Akdeniz'e girerken Osmanlı'ya bağlı Libya Beyliği'ne ödediği haracı aynı tarihlerde keser. Dolayısıyla Cezayir'in işgali Doğu ve Batı dünyası adına farklı gelişme ve sonuçları olan çok önemli bir olaydır.

Cezayir, Batı'nın Mısır'ı işgal girişiminden sonra Akdeniz'de ele geçirdiği ilk Müslüman ülkedir.⁶⁹ Cezayir'in ele geçirilmesinden sonra Batılı ülkelerin yeni hedefi, Müslüman nüfusun yaşadığı bazı İslam ülkelerinin işgali olmuştur. Nasıl ki Kırım'ın Rusya'nın eline geçmesi daha sonraki tarihlerde Batılı güçleri cesaretlendirmişse, Cezayir'in işgali ve bu işgal karşısında Osmanlı'nın fiilen bir şey yapamaması, Doğu'nun koruyuculuğu rolünü yerine getirememesi, bu cesareti daha da artırmış ve çeşitli Müslüman toplumlara saldırılar baş-

⁶⁹ Fransa'nın Cezayir'i işgal nedeni olarak gösterdiği olay, çocukları bile güldürecek niteliktedir. Cezayir dayısı Hüseyin Paşa'nın Cezayir'in Fransa devletinden alacaklarının ödenmemesi üzerine konsolosla yaptığı bir alacak-verecek tartışması sonunda hiddetlenerek elindeki yelpaze ile konsolosa 2-3 kere vurması (1827), Cezayir'in işgal nedeni olarak gösterilir.

lamıştır.⁷⁰ Kırım Rusya sınırındadır. Cezayir ise Batılı devletlerden oldukça uzakta, başka bir kıtadadır. O nedenle, Cezayir gibi Müslümanların elindeki önemli bir ülke ve Akdeniz limanının işgali, Batılı emperyalist güçler için büyük bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Osmanlı artık gücünden çekinilen, hiddetinden korkulan bir ülke değildir. Cezayir'in ardından Akdeniz'deki diğer Müslüman ülkeler de artık tek tek Osmanlı'nın elinden çıkacaktır.

İngiltere ile Fransa 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başında Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki ticarete hakim olma mücadelesi içerisindeyler. Örneğin 1805'te İngiliz donanması bölgedeki Fransız donanmasını yenerek, Fransa karşısında üstünlük sağlar. Ancak hemen ardından Napoleon 1807'de Ruslarla anlaştıktan sonra Cezayir'e yerleşmeye başlar.⁷¹ 1798'de Mısır'a yerleşmek isteyen Fransa, başta İngiltere'nin itirazı üzerine burada tutunamayınca, Batı içi rekabetin emperyalist emelleri doğrultusunda, Akdeniz'de bir başka önemli merkez olan Cezayir'e yönelir.⁷² Cezayir, Batı sömürsünün güvenliği için önemli bir köprü başıdır. Cezayirli korsanlar, Akdeniz'deki Batılı ticaret gemilerini sürekli tehdit ve taciz ederek yaşamaktadırlar. Batı adına bu tehlikenin önlenmesi ve ticaret yollarının Batı çıkarları doğrultusunda güvence altına alınması gerekmektedir.

İngiltere'nin desteği ile Ege'de bir Yunan devletinin kurulması, Doğu Akdenizdeki mevcut dengeleri Fransa aleyhine iyice bozmuştur.⁷³ Bu dengenin belli ölçüde düzeltilmesi için Fransa'da Cezayir'i almaya kalkar.⁷⁴ Bir sömürge imparatorluğu olmak isteyen Fransa, 1830'da Cezayir'in işgali ile Kuzey Afrika'da başlattığı Akdeniz yayılcılığını, 1881'de Tunus, 1904'te Fas'ı alarak sürdürür. Fransa'nın Akdeniz'de ele geçirdiği ülkeler ve limanlar, Rusya'nın genelde artan etkinliği karşısında İngilizler de 1878'de Kıbrıs'a, 1882'de de Mısır'a el koyarak Yakın Doğu ve Doğu ticaret yolları üzerindeki üstünlüğünü sürdürür.

Fransızlar, Cezayir'i işgal altına aldıktan sonra Tunus ile Osmanlı devletinin ilişkileri üzerinde hassasiyet gösterir ve Osmanlı donanmasının Tunus'a gitmesini önlemek için çeşitli yollara başvurur. Fransız çıkarları, Tunus'un Osmanlı idaresine ancak şekil bakımından bağlı bulunmasını emreder. Osmanlı donanması her Akdeniz'e çıkışında, Fransa kuşkulandır ve Osmanlı donan-

⁷⁰ Donanmanın 1827'de Navarin'de yakılması ve ardından Osmanlı-Rus savaşı sonrası imzalanan Edirne Antlaşması ile önemli kayıplar verilmesi, Cezayir'in işgali karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nu hareketsiz kalmasına yol açmıştır.

⁷¹ERCÜMENT KURAN, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1957, s. 10.

⁷²KURAN, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, s. 1.

⁷³Dikkat edilirse bir Yunan devletinin kuruluşu ile Cezayir'in işgaline yol açan olaylar yaklaşık olarak aynı tarihlerde başlamış ve yine yakın tarihlerde sonuçlanmıştır.

⁷⁴KARAL, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, s. 122. V. Cilt.

masının Tunus önlerine gelmemesini ısrarla talep eder. Bu talep ve Fransızların Tunus'la ilgili faaliyetleri konusunda Osmanlı fazla bir varlık göstermez.⁷⁵

Cezayir işgalinde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oynadığı rolü, kimin yanında yer aldığını ve Doğu dünyasına ne tür ihanetlerde bulunduğunu tekrar hatırlatmak gerekmektedir. Kendisi istemese de, İngilizlere sıcak bakmasa da, Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı her girişimin İngiliz çıkarlarına hizmet ettiğini daha önce belirtmiştik. Oysa Mehmet Ali Fransa'yı kendisine daha yakın bulmakta, güvenmekte ve Fransa'nın çıkarlarına hizmet etmek istediği görüntüsü vermektedir. Mehmet Ali, topraklarını Suriye'ye kadar genişleterek, Osmanlı'dan ayrı, tamamen bağımsız bir devlet kurmak için Fransa'ya güvenmektedir. Fransa ise Mısır'ın kendisine bağlı bir devlet olmasını istemektedir. Ancak İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya faktörü atlanmaktadır. Batı'nın çıkarlarına hizmet etmekte tereddüt etmeyen Mehmet Ali, Suriye'yi alması ve bağımsızlığının desteklenmesi güvencesi verilirse, Cezayir'i barbarlardan temizlemeye ve Fransa adına işgal etmeye hazır olduğunu bazı Fransız yetkililere bildirir.⁷⁶ Ancak Fransa Cezayir'in işgalini taşeronla bırakmadan kendisi halletmek ister ve öyle de yapar.

Cezayir'in işgali birçok bakımdan önemlidir. Bunlardan birisi, Batı'nın Osmanlı'ya yaklaşımını değiştirmesidir. Batı, deniz aşırı ülkelerde kazandığı üstünlüğü sürdürmeye ve kullanmaya karardır. Dünyanın en önemli bölgelerinden biri olan Yakın Doğu'nun denetimi ve egemenliğini zorunlu görmektedir. Buna dayanarak, Osmanlı topraklarına girer. Batı-Osmanlı işbirliği, yenileşme girişimlerinin şekli, Batı'nın dayatmaları sonucu anlam değiştirir. Sadece Batı ile işbirliği değil, dayatma ilişkileri benimseyip benimsememe sorunu ortaya çıkar ve artık bazı dayatmaları Osmanlı kabullenmek zorunda kalır. Bu dayatmaların bir açılımı da Batı'ya karşı çıkma, ama karşı çıkarken açmazlara düşüp tüm Batı değerlerini savunma biçiminde belirir.

Fransızlar, 1830'da Cezayir'e girerken, Mısır'da yaptıklarına benzer şekilde, Cezayir halkına hitaben yayınladıkları bir bildiri ile, Cezayir halkını Osmanlı boyunduruğundan kurtarıp kendi ülkelerinin efendisi yapmak için savaşıklarını bildirirler. Oysa binlerce insan öldürülüp, direnişler bastırılarak Cezayir kontrol altına alındıktan sonra, ülkenin zengin kıyı bölgelerine Avrupa kökenliler yerleştirilir. Fransa, Cezayir'e sadece ordu göndermekle, yeni bir vali atamakla kalmaz; Cezayir'in yapısını tamamen değiştirecek bir işgal hareketine girişir. Yönetim toptan değiştirilerek, ülke, Fransız yönetim biçimine göre

⁷⁵ Bu konudaki görüşler için Reşat Kaynar'ın Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, adlı eserine bakılabilir.

⁷⁶ Bu konuda bakınız; Sinoue, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, s. 281-285.

illere ayrılır. Yerli halk üzerinde siyasal, ekonomik ve toplumsal bir baskı oluşturulur. Kısaca, Cezayir'in yapısı işgal öncesi ve işgal sonrası olmak üzere tamamen değiştirilir.

Kısaca, Mısır gibi Cezayir de çok önemli bir bölgede yer almaktadır. Batı'nın çıkarları, Doğu ticaret yollarının kontrol ve güvenliği için denetim altına alınmasını gerektirmektedir. Yine Cezayir'in Batılılarca ele geçirilen ilk Müslüman ülkelerden biri olması, Doğu sorunu kapsamında, Batı ve Osmanlı için birbirinden tamamen ayrı öneme sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

7- RUSYA'NIN ORTA ASYA'DA İLERLEYİŞİ

Hindistan, Batı'nın büyük devletleri arasında Yeni Çağ'dan sonra başlayan ve Yakın Çağ'da şiddetlenen bir mücadelenin konusudur. Batılılar için Doğu'ya hakim olmak, dünya egemenliğini ele geçirmek anlamına da gelmektedir. Batı'nın önde gelen büyük güçleri İngiltere ve Fransa'nın olduğu gibi Rusya'nın hedefi Hindistan'dır ve bu hedefi gerçekleştirmek için 18. yüzyıldan beri her yol denenmektedir.

Rusya'nın coğrafi konumu, birden çok noktada, Yunanistan'la benzer özellikler göstermektedir. Her ikisi de Avrupa'nın Asya sınırı üzerinde kurulmuştur. Her ikisi de Asya'nın Avrupa'ya yaptıkları akın yolları üzerinde bulunmakta; Rus halkı da, Yunan halkı da Doğu'nun zenginliklerini Avrupa'ya taşımakta aracılık yapmaktadır.⁷⁷ Rusya uzun süre ikinci planda kalmış; tarihte, Bizans'ın yıkılışına kadar Yunanistan'ın önemini kazanamamıştır. Rusya'nın dünya tarihinde önem kazanması, Ortaçağ sonlarına rastlar. Asyalı akıncıları durdurmakla oynayacağı rolün değeri anlaşıncı, Roma'yla Rusya arasında tam bir bir-

⁷⁷ Ruslar, yaklaşık üç yüzyıl yakın Altın Orda Devleti'nin yönetimi altında yaşadıkdan sonra bu devletin 1480'de tamamen parçalanması sonucu bağımsızlıklarını kazanmışlardır. 1500'lerde Rusya'nın ticaret ve tarımla uğraşan toplulukları, piyadelerini çağın önde gelen silahı toprakla donattıklarından, yerleşik tarım toplulukları üzerinde uzun süredir büyük bir askeri üstünlüğe sahip olan bozkırın göçebe toplumları ise böyle bir dönüşümü gerçekleştiremedikleri için güç dengesi değişikliğe uğramıştır. Ruslar 1550'den sonra Kazan ve Astrahan'ı alarak, Aşağı Volga bölgesinin işgalini tamamlamışlardır. Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarılarından sonra Ruslar, Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil Vadisine hakim oldular. 1556'da Astrahan'ı işgal eden Ruslar, Orta Asya Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasındaki bağlantıyı kopardılar. Ardından, Ural dağlarını aştılar, Sibir İslam Hanlığı'nı yıktılar ve 1587'de Obi Irmağı'nın orta kısmına yerleşerek Sibiry'a doğru ilerlemelerini sürdürdüler. Bu ilerlemenin sonucunda ilk Rus öncüler 1638'de Pasifik'e ulaştılar. Rusya 1700'li yıllar boyunca güneye, Hazar denizine ve Finlandiya Körfezine doğru genişlemesini sürdürdü. Böylece, Rusya 18. yüzyıldan itibaren büyük Avrupa devletleri grubunun etkin ve saygın bir üyesi durumuna geldi.

lik doğar. Rusya, artık Bizans'ın yıkılışıyla kurulan yeni Avrupa'ya dâhildir. III. İvan, Papa'nın takdis ve tavsiyesiyle son Bizans İmparatoru'nun yeğeni Sofya ile evlenecek ve bu evlilikten sonra ülkesi Bizans'ın manevi ve hukuki mirasçısı sayılacaktır. Rusya, Osmanlı zayıfladıkça Balkanlar'da, Doğu Anadolu'da ve Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde Ortodoks Hristiyanların dini ve siyasi koruyuculuğuna soyunacaktır.⁷⁸ Sürekli sıcak denizlere inmek için çaba harcayacak olan Rusya, Kabakçı İsyanı'nı bile el altından destekleyecektir.⁷⁹

Rusya, Asya'nın Batı'ya doğru ilerleyişinde, Batı adına, Batı'nın koruyuculuğu gibi önemli bir tarihi misyon yüklenir. Ancak, Osmanlı Batı için tehlikeli olmaktan çıkınca, Rusya'nın sınır devleti olarak eski misyonu zayıflamaya başlar. Rusya'nın kendine yeni bir misyon bulması gerekir. Bu misyon, yeni ilişkiler içerisinde Asya'yı Batı'ya açmak olacaktır. Bu çerçevede Rusya'da yenileşme hareketleri I. Petro ile birlikte başlar.

Rusya'nın büyümesinde ve Batılılaşmasında I. Petro'nun büyük katkıları vardır.⁸⁰ Rusya'yı Avrupa'nın önemli devletleri arasına sokan I. Petro (1682-1725), 1698'de Rusya'daki yenileşme girişimlerini başlatan Çar'dır. Eğitim, yönetim ve teknik alanlarda yenilik hareketlerini başlatan Petro, Avrupa'ya çok sayıda öğrenci gönderirken, Batı dillerinden Rusça'ya çevirileri özendirmiş, 1824'te Petersburg Bilim ve Sanat Akademisi'ni kurdurmuş, Batı'dan çeşitli alanlarda uzman ve teknik eleman getirtmiştir. Eğitim, teknik ve yönetim alanlarında gerçekleştirilen reformlarla Rusya geniş çaplı dönüşümler gerçekleştirmiştir.

Rusya'nın güneye inme politikasında en önemli girişimlerden biri de Rus Çarı I. Petro'ya aittir. Osmanlılar karşısında pek başarılı olamayan Petro, yaşıla faaliyetlerini Asya'ya yönelterek, Orta Asya ve Hindistan'ın zengin ticari olanaklarını ele geçirmek için 1715'te Hive'ye saldırır. 1730'larda Kazakistan'a giren Ruslar, Kazak topraklarının en verimli bölgelerine Rus göçmenleri yerleştirir. 1848 ve 1856 yıllarında gerçekleştirilen işgaller ile Ruslar, Kazakistan'ın tamamı ile Kırgızistan'ın kuzeybatı bölgelerini işgal eder. 1854'te Rus Çar'ı I. Nikola, bütün Kazak topraklarının Rusya hakimiyeti altına geçtiğini ve Kazakların Rus kanunlarına tabi olduklarını ilan eder.⁸¹ 1865-1885 yılları ara-

⁷⁸ Sezer, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, s. 134-135.

⁷⁹ Bu tür iddialar için Niyazi Berkes'in, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserine bakınız.

⁸⁰ Ruslara göre Büyük Petro, Osmanlılara göre Deli Petro.

⁸¹ Aynı şekilde, 19. yüzyılın ikinci yarısında Amerika Birleşik Devletleri, Kızılderililerin topraklarını tamamen ellerinden alma, yaşam biçimlerini ve inançlarını değiştirme, onları açlığa, yoksulluğa, alkolizme mahkum eden politikalarını başarı ile tamamlar. Tüm Batılıların dünyanın her yerinde yaptıkları gibi, Amerika Birleşik Devletleri de bu politikalarını, "barbar", "vahşi" insanlara medeniyet götürmek şeklinde açıklarken, Kızılderililerin başkaldırını soykırım ve imha hareketleri ile yok eder.

sında Orta Asya'nın önemli bir kısmı Ruslar tarafından ele geçirilir.⁸² Azerbaycan'da da durum pek farklı değildir. Çar Petro zamanında, 1724'de Şirvan'ın alınmasıyla başlayan Rus işgali, 1825'te Aras Nehrine kadar kuzey Azerbaycan'ın ele geçirilmesi ile tamamlanır. Rus hükümeti, 1858-59 yıllarında Türkistan hanlıklarına Hanikof ve İgnatiyev başkanlığında iki heyet göndererek bölgede Rus iktisadi ve ticari çıkarlarının neler olabileceğini, askeri hazırlıklar için ne gibi önlemlerin alınması gerektiğini inceleterek, buranın işgali için de gerekli hazırlıkları tamamlanır.⁸³

Rusya'nın Batı'yı koruma misyonu, yerini artık Asya'da ilerlemeye bırakmıştır. Bu misyon, Napoleon'un Rusya seferiyle biçimlenmiştir. Bu konuda Napoleon Çar Pol I ile anlaşmış, ancak Çar'ın öldürülmesi ve yerine geçen yeni Çar'ın İngiltere'ye yanaşması nedeniyle bu plan gerçekleşmemiştir. Yine de, Rusya Napoleon Savaşları sonrası, 19. yüzyıl boyunca, Batı ve kendi adına, Asya'ya açılma politikasını sürdürmüş; bu politikaya Fransa ve Almanya gibi iki büyük Batı devleti destek vermiştir.

Rus yayılcılığının çeşitli Türk kökenli toplulukları Rus İmparatorluğu'na katma süreci, Doğu'ya doğru çeşitli dalgalar halinde, 19. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Yaklaşık 300 yılda tamamlanan bu işgalin ardından Ruslar hakimiyetlerini tamamlamak için yöreden yöreye, topluluktan topluluğa göre değişen yöntemler uygulamışlardır: Tarım alanlarını kolonileştirme, Hristiyanlaştırma, asimilasyon, İslâmiyet'i ve Kazak kültürünü teşvik, siyasi korumacılık, ekonomik sömürü, eğitim reformu, reform yanlılarına karşı muhafazakarlara destekleme gibi birbiri ile çelişen politikalar izlenmiştir.⁸⁴

Rus hükümeti, Rusya'nın Orta Asya'da yayılış sebeplerini dışişleri bakanı Prens Gorçakov aracılığıyla dünya kamuoyuna 3 Aralık 1864'te şöyle açıklamıştır: *"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Sınır bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiç bir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık:*

⁸² Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 87 ve 201.

⁸³ Saray, a.g.e. , s. 274.

⁸⁴ Günay, Göksu-Özdoğan, "Türk Ulusculuğu ve Türki Cumhuriyetler: Kavramsal ve Tarihsel Bir Yaklaşım", *Toplum ve Bilim*, Sayı:62, Yaz-Güz 1993, s. 70.

Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup herşeyden vazgeçecektik, veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Ceza'ir'de ve Hollanda'nın kolonilerde yaptıkları gibi..."⁸⁵

Prens Gorçakov'un sözlerinden anlaşıldığı gibi, tüm emperyalist ülkelerin işgal gerekçesi hep aynı, hedefleri tamamen farklıdır. Gerekçe; barbarlara, vahşilere, illkellere, medeniyet götürmek, insanlığı ve çağdaşlığı öğretmektir. Asıl hedef ise, petrolü, pamuğu, altını, doğal gazı, çeşitli maden cevherlerini, kısaca tüm zenginlik kaynaklarını ele geçirmektir.

Tekrar konuya dönersek, Rusya iki yoldan Hindistan'a varabilirdi.⁸⁶ Bunlardan birincisi Orta Asya Türk toplulukları ve Afganistan, ikincisi Kafkasya, İran, Basra Körfezi. Ruslar Hindistan'a varan bu iki yolu özellikle 19. yüzyılda ele geçirmek için büyük çaba harcadılar. Ruslar'ı Doğu Akdeniz'de söz sahibi yapacak ve oradan Hindistan'a sıçramalarını sağlayacak diğer bir yayılma alanı da Balkanlar üzerinden güneye inen yoldu. Rusya'nın 18. yüzyıldan itibaren bu güzergahı ele geçirme girişimleri de aralıksız sürdü. Bizans mirasını, Ortodoks ve Slav hamiliğini kullanarak Boğazları egemenliği altına almak ve Akdeniz'e inmek Ruslar'ın en büyük hayali idi.

18. yüzyılda, Karadeniz'in her iki yanından güneye sarkan Ruslar, Batı'da Tuna deltasına ulaşırken, Doğu'da Kafkasya dağlarına girmeye çalışıyordu. Rusya, 19. yüzyılın birinci yarısında, 1829'da, Osmanlı ve İran'a karşı sürdürdüğü savaşlardan başarılı çıkınca, 1830'larda kuvvetlerinin önemli bir kısmını, daha da artan bir güven ve güçle, bir türlü ele geçiremediği Kafkaslara yöneltmiştir. Böylece 1830-1859/1864'lere kadar sürecek olan uzun ve zorlu Kafkas savaşları başlar ve Kafkaslar her yol denenerek, Kafkas halklarının önemli bir kısmı yok edilerek, kırılarak; kalanları yurtlarını terk etmeye zorlayarak işgal edilir.⁸⁷ Başka bir anlatımla, Amerika kıtasını adım adım ele geçiren Batılılar Kızılderi ve diğer Amerikan yerlilerini yok ederken, Ruslar da Asya ve Kafkasya'daki yerli halkları yok etmekteydi.⁸⁸

⁸⁵ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 217-118.

⁸⁶ Hindistan'daki ticaret ve dengeler 1763'ten sonra kesin bir biçimde İngilizler lehine bozulmaya başlamıştı. 1818'de hemen hemen tüm Hindistan devletleri kendilerini İngilizlere bağlayan antlaşmalar yapmış bulunuyorlardı.

⁸⁷ Rusya'nın Kafkasları ele geçirme sürecini anlatan bir çalışma için bakınız; N. Luxembourg, *Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1998.

⁸⁸ İngiltere, Kafkaslarda Rusya'ya karşı Kafkas halklarını desteklediyse de bu destek çok yetersiz ve gizli idi.

Rusya, ele geçirdiği bölgeleri sömürmek, hammadde kaynaklarını ele geçirmek ve Batı'nın hizmetine sunmak için 1890'larda demiryolu yapımında büyük yatırımlara girişti.⁸⁹ *"Ama en tutkulu girişimler, Asya illerinde devletçe finanse edilen projelerdi; hepsinden önemlisi, 1891'de başlayan ve on yıl sonra tamamlanan, Sibirya'yı bir uçtan bir uca aşan Trans-Sibirya demiryoluydu. Moskova ve St. Petersburg demiryoluyla Pasifik Okyanusu kıyısındaki Viladivostok'a bağlandı ve böylece yeni toprakların ekonomik olarak işletilmesi işi başlatılmış oldu. 1890'lı yıllar boyunca Batı Sibirya'ya büyük çaplı bir göç hareketi görüldü ve Türkistan'da pamuk üretiminin gelişmesi, dokuma endüstrilerine yeni bir hammadde kaynağı sağlamış oldu."*⁹⁰

Rusların Kafkasya'ya yerleşmeleri Orta Asya Türk toplumlarını ele geçirmelerini daha da kolaylaştırmıştır. Bu işgallerden sonra, sömürgecilik politikaları çerçevesinde, Orta Asya için Rusya ile İngiltere uzun bir süre mücadele etmiştir. Bu mücadele 1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşmasına kadar sürmüştür ve Rusya Afganistan'ın kuzeyi ile yetinmek zorunda kalmıştır.

Eski rejim döneminde, Fransız Devrimi öncesi başlayan Batı üstünlüğü, 19. yüzyılda öylesine belirginleşmiştir ki, Batılılar yeni kazandıkları güçle dünyanın her köşesine yayılmış ve bu bölgeleri iliklerine kadar sömürmeye başlamışlardır. Sömürüden daha korkunç olanı ise, Batı kültürünün bu bölgelere yayılmasında özellikle sömürülen devlet veya bölge yöneticilerinin baş rolü oynamış olmalarıdır.

Bu bağlamda, Ruslar, 19. yüzyılda Orta Asya'yı işgal ederken, bölgede Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları izler. Örneğin, Altay bölgesindeki Türk kabilelerini kendilerine çalışma alanı olarak seçen Rus misyonerlik teşkilatı üyeleri, 1830'da Altay'a ilk misyonerlik istasyonu kurarak, çok sayıda kişiyi Hristiyanlaştırır. Bölgede 1856 ve 1858'de yeni istasyonlar kurulur. 1870'lerde İliminskiy'nin Hristiyanlaştırma siyasetine uygun olarak, Kazan'da farklı düzeylerde birçok okul açılır ve Rusça eğitim zorunlu hale getirilir. İliminskiy'nin bir törendeki ifadesiyle, bu okulların genel amacı, Rus olmayan milletleri, eğitim yolu ile Ruslara yaklaştırmaktır.⁹¹ Ruslar, dinsel ve kültürel eritme politikaları çerçevesinde, Müslüman ya da animist Tatarları eğitim, propaganda veya çeşitli yöntemler geliştirerek Hristiyanlaştırma çabalarını 1905 yılına kadar sürdürür ve 200 bine yakın Tatar Hristiyanlığı kabul etmek zorunda kalır. Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma programı çerçevesinde,

⁸⁹ 1890-1900 yılları arasında döşenen demiryolu uzunluğu 30.596 kilometreden 53.234 kilometreye çıkarılmıştır.

⁹⁰ M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi: 1700-1914*, V Yayınları, Ankara, 1986, s. 87.

⁹¹ Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri: Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 21.

Rus yönetimi, Rus okullarına devam eden ve Hristiyan olan çocukların ailelerine yardım yapacak, Hristiyanlık kardeşliği kapsamında bu insanlar arasında iyi bir dayanışma kurulacak ve Hristiyanlaşmış Türk çocukları bunun yararlarını kendi halklarına anlatacaklardır.⁹²

Batılılaştırma ve Hristiyanlaştırma ve yerel halkları yok etme siyaseti sadece Rusya'ya ait değildir. Tüm Batılı ülkeler dünyaya yayılırken benzer politikalar izlemişlerdir. Örneğin, Batılılar Amerika kıtasını işgal ederken Maya, İnka, Aztek ve Kızılderili⁹³ uygarlıklarını yok etmekten, soykırım gerçekleştirmekten çekinmemişlerdi. *"Batı, halkını bire kadar kırdığı bu ülkelerin zenginliğinden yararlanabilmek için bu ülkeleri kendi sınırları içine katmıştır. Bu ülkeler tam anlamıyla Batılılaştırılmışlardır. Bu olayın en belirgin örneğini Kuzey Amerika'da görmekteyiz. Kuzey Amerika günümüzde halkıyla, diliyle, diniyle artık Batı'nın ayrılmaz bir parçasıdır."*⁹⁴

Fransa ve Almanya'nın olduğu gibi, 19. ve 20. yüzyılda Rusya'nın sıcak denizlere inmesinin önündeki en büyük engel İngiltere'dir. *"Rusya coğrafi konumuyla Batının ileri karakolluğunu yapıp Yunanlığın doğal devamcısı olabilmişse bütün siyasetiyle de Doğu ticaretinde Yunanlığın yerini almaya çalışmıştır. Bu nedenle çarlık Rusyasının Ortodoks kilisesiyle Yunan dünyasına bağlanmış olması bir rastlantı sonucu değildir(...). Rusya, Hindistan'a gitmeye çalışırken İngiltere Hindistan'a varmıştır bile. Doğu'da yeni bir Yunanlığın doğması İngiltere'nin çıkarlarına aykırı düşüyordu."*⁹⁵

Kısaca, Rusya'nın Orta Asya içlerine yayılmasındaki en belirgin faktörlerden biri Asya'yı Batı'ya açmak, ikincisi Orta Asya ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inmektir. Rusya, Hindistan'a inme hayalini gerçekleştiremese de 19. yüzyılda stratejik noktaları kontrol altında tutarak etkili bir devlet olduğunu, toplumlararası ilişkilerde pazarlık gücünün bulunduğunu, kendisinin de yayılmacı emeller taşıdığını gösterir. 19. yüzyılın büyük devletleri arasında yer alan Rusya, İngiltere, Fransa, İspanya ve Hollanda gibi devletlerin dünyanın çeşitli bölgelerindeki yayılmacılığını Batı adına Asya'da gerçekleştiriyordu.

⁹² Bu konuda bakınız; Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999, s. 18; Alexandre Bennigsen-Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Hür Yayınları, İstanbul, 1981, s. 27-29 ve Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 119.

⁹³ Kızılderili ırkının yok edilmesinin hikayesi için bakınız; Dee, Brown, *Kalbimi Vatanıma Gömün*, E Yayınları(2. Baskı), İstanbul, 1990.

⁹⁴ Baykan Sezer, *Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi*, s. 84.

⁹⁵ Baykan Sezer, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, s. 138.

8- ALMAN VE FRANSIZ KAYNAKLI TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI

İngiltere 19. yüzyılda açık denizlerde kesin üstünlük elde edince, Fransa ve Almanya'nın Orta Asya Türk toplulukları üzerinden Hindistan'a ulaşma çabaları ağırlık kazandı. Daha 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında Napoleon'un iki farklı siyaseti, Osmanlı ve Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşmayı amaçlıyordu. 19. yüzyılın sonlarında da bu temel rota geçiriliğini korudu. İngiltere'nin 19. yüzyılda açık denizlerdeki belirgin üstünlüğü, yüzyılın sonlarında emperyalist ülkeleri Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşma planlarına yöneltti. Rusya üzerinden Hindistan'a ulaşan yol üzerinde bulunan Orta Asya Türk halkları birdenbire önem kazandı. Orta Asya'da yaşayan Türklerin dilleri, kültürleri, eski uygarlıkları Batılı ülkelerin tümünün birden ilgisine mazhar oldu. Bölge özellikle antropolojik ve etnolojik çalışmaların merkezi haline geldi.

Orta Asya Türk toplumlarını bilimsel açıdan inceleme öncülüğü İngiltere ve Fransa'ya aittir. 1868'den sonra bir İngiliz bilim heyeti Doğu Türkistan'da araştırmalar yapmıştır. Orhun ve Yenisey yazıtlarını ilk okuyan bilim adamı Danimarkalı Türkolog Vilhelm Ludvig Peter Thomsen'dir. Thomsen, *Orhun Yazıtları'nın Çözümü* adlı çalışmasını Fransızca'dır.⁹⁶ Yine bölgeyle ilgili birçok kazı ve araştırma raporu ya da kitabı, araştırmayı yapan bilim adamlarının ana dilleri veya bildikleri halde Türkçe değil, Fransızca yayınlanmıştır.⁹⁷

Orta Asya Türkleri ve Türkoloji çalışmalarında Fransa ile birlikte ve ondan daha fazla öne çıkan ülke ise Almanya'dır. Almanya, 19. yüzyılın geç ama aniden parlayan son emperyalist Batı ülkesidir.⁹⁸ Almanya, 19. yüzyıl boyunca İn-

⁹⁶ Thomsen, 15 Aralık 1893'te Kopenhag Bilimler Akademisi'nin bir toplantısında Orhun ve Yenisey yazıtlarında kullanılan "runik" yazıyı çözümlediğini bilim dünyasına duyurmuştur.

⁹⁷ Buradan çıkan ilk sonuç, bu tür araştırmaların birçoğunun Fransa tarafından desteklenmiş, finanse edilmiş olduğudur.

⁹⁸ Amerika Birleşik Devletlerini unuttuk. Ancak onun ne zaman parladığını tartışmak gerekir.

giliz egemenliğine karşı çıkan Fransa'yı 1870-1871 savaşında ağır bir yenilgiye uğratmış ve yine İngiliz egemenliği karşısında Fransa'nın yerini almıştır. Batı emperyalizminin gecikmiş, genç üyesi Almanya da Doğu'ya ulaşma girişimleri çerçevesinde hem Osmanlı'dan hem de Rusya'dan yararlanmıştır.

Bilim tarihi kitapları, Alman bilginlerinin daha 1830'lardan itibaren Rusya ile yakından ilgilendiklerini belirtmektedirler. Ancak, Türkoloji alanında öne çıkan ve Almanlar adına ömrünü bölgeye adayan isim Wilhelm Radloff'tur.⁹⁹ Yine, Rusya'da oryantalizmin ve bunun içerisinde Türkoloji'nin ilerlemesinde Alman bilginlerinin büyük rolü ve yardımı olmuştur. Bunlardan bir kısmı Alman üniversite ve akademilerinden resmen davet edilerek, bazıları da kendi arzuları ile gelip Rus akademilerinde görev alan veya işgal edilen bölgelerde seyahat ederek araştırma, derleme ve kazılar yapan bilim adamları olup, bazıları da Alman kolonilerinin bulunduğu bölgelerde doğup büyümüş ve Rusya içinde yetişerek çalışmalara katılmış olan kimselerdir.¹⁰⁰

Türkoloji çalışmaları üç merkezde yoğunlaşıyordu; Moskova, Petersburg ve Kazan. Bu merkezler Alman ve Fransız ekiplerinin kontrolünde çalışmalarını sürdürüyorlardı. Ancak, Fransa ve Almanya'nın Rusya'daki Türkoloji çalışmalarına ağırlıklarını koymaları, bu alanda Rusya'nın çalışma yapmadığı anlamına gelmez. Rusya, Orta Asya içlerinde yayıldıkça, Türk boy ve dillerini inceleme ihtiyacı duyuyor ve 19. yüzyıl boyunca Ruslar da Türkoloji çalışmalarına katılıyorlardı.

20. yüzyılın başlarında ise emperyalizme soyunan her ülkenin Orta Asya'da birden çok Türkoloji ekibi bulunmaktadır. Bu bağlamda, Rus heyetlerinin çalışmaları 20. yüzyılın başlarında da sürmüştür. Almanlar, 1902-1914 tarihleri arasında sadece Doğu Türkistan'a dört bilimsel sefer düzenlemiştir. Fransız ekiplerinin 20. yüzyıl başlarındaki uğrak yeri Çin-Tibet sınırıdır. I. Dünya savaşı öncesinde Rus, Alman ve Fransız ekiplerine Amerikan ve Japon heyetleri de katılmıştır.

19. yüzyılın sonlarında Fransa ve ardından Almanya Napoleon'un Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşma politikasını sürdürürler. Bu politikanın başarılı bir

⁹⁹ Radloff, 81 yıllık ömrünün 60 yılını Türkoloji çalışmalarına ayırmış ve konuyla ilgili 40'ın üzerinde eser kaleme almıştır. Türkleri Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarının mimarı olarak tanınan Rus misyoner N. İ. İlmskiy'le yakın işbirliği içerisinde olan Radloff, 1872-1884 yılları arasında Müslüman mektepleri müfettişi olarak Kazan, Sibiry, Altaylar, Moğolistan, Türkistan, Kırım, Kazan ve Ufa gibi bölgelerde bulunmuş ve Rus hükümetine çeşitli konularda gizli raporlar sunmuştur. Radloff, bu gizli raporlarda, Rusçanın medreselerde zorunlu okutulmasını, buna direnen medrese mollalarının sürülmesini, cami sayısının azaltılmasını, eğitime dikkat edilmesini ve bu bölgelerde idari düzenlemeler yapılması gibi önerilerde bulunmuştur.

¹⁰⁰ Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri: Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, s. 11

şekilde yürütülmesi için Orta Asya Türk toplumlarını tanımak gerekmektedir. Bu konudaki öncülük Fransızlara aittir. Almanya'nın Fransa'yı 1871'de ağır bir yenilgiye uğratması, İngiltere'ye karşı Fransa'nın yürüttüğü politikaları devralması anlamına gelmektedir. Böylece, Orta Asya ile ilgili Türkoloji çalışmalarındaki öncülük Almanya'ya geçmiştir. Türkoloji çalışmalarının Orta Asya Türkleri arasında belli bir bilinçlenmeye ve Türkçülüğün doğmasına yol açmış olması ise sürpriz bir gelişme değildir.

Fransız ve Alman kaynaklı Türkoloji çalışmalarının hedeflerinden biri de Türkçülük hareketinin ortaya çıkarılarak, Doğu'ya ulaşma politikaları doğrultusunda, Rusya'ya karşı kullanılmasıdır. Dolayısıyla, Fransızların başlattıkları Türkoloji çalışmalarının Türkçülük akımına dönüşmesi ve Rusya'ya karşı kullanılması, Fransızların temellerini attığı, Almanların geliştirdiği yeni bir politika olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Türkoloji çalışmalarını doğrudan gerçekleştiren veya diğer ülkelerin bilim adamlarını, araştırma merkezlerini ekonomik açıdan finanse eden Batılı ülkelerin temelde iki genel amacı bulunmaktadır. Bu amaçlardan birincisi, Türkoloji çalışmalarından dünya siyasetlerini gerçekleştirmek adına yararlanmak, ikincisi de, yine aynı amaç çerçevesinde, Orta Asya Türk kimliğini Osmanlı'dan bağımsız olarak tanımlayarak, bu topluluklarla doğrudan ilişkiye geçmek.

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI'DA BATICILAŞMA
GİRİŞİMLERİ

1- YENİLEŞME AKIMLARI

Kimi yazarlar, Türk toplumunun Batılılaşma-Batıcılışma serüvenini, Osmanlı İmparatorluğunun ilk defa önemli ölçüde toprak kaybına uğradığı, 1699 tarihli Karlofça Antlaşmasına kadar geriye götürmektedirler.¹⁰¹ 1699 tarihli Karlofça Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı şeylerin eskisi gibi gitmediğinin ciddi habercisidir. Bu anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu, önemli ölçüde toprak kaybetmekte, bazı Hristiyan devletlerden aldığı haracı kesilmekte ve Avrupa devletleri ile aynı statüde olduğunu kabul etmektedir.¹⁰² Ancak, 18. yüzyılın sonlarına kadar süren bazı teknik ve askeri içerikli değişiklerin Batıcılışma girişimleriyle ne kadar bağıntılı olduğu tartışma konusudur. Osmanlı Devleti'nin Batı tekniğinden yararlanması 18. yüzyıldan çok daha öncelere gider. 1453'te İstanbul'u almak için yapılan hazırlıklar sırasında, topların dökmü Macar ustalardan yararlanılarak gerçekleştirilir. 18. yüzyıldaki teknik içerikli ufak-tefek değişimler, Batıcılışma adına değil, yolunda gitmeyen bazı aksaklıkları gidermek içindir.¹⁰³ 18. yüzyılın sonlarına kadar planlı ve bilinçli bir Batıcılışma girişi yoktur.¹⁰⁴ Bu nedenle, bilinçli anlamda ilk Batıcılışma girişimlerini III. Selim döneminden itibaren ele almak gerekmektedir.

¹⁰¹ Örneğin, Niyazi Berkes, Batıcılışma bağlamında çağdaşlaşmayı, 1699 tarihli Karlofça ve 1718 tarihli Pasarofça anlaşmalarından, 1700'lerden itibaren başlatır.

¹⁰² Dönemin büyük Avrupa devletleri; İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'dur.

¹⁰³ İlber Ortaylı da, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* adlı eserinde, "Osmanlı modernleşmesi Tanzimat devriyle sınırlanamaz, daha eskiye uzanan bir olgudur. Osmanlı modernleşmesi Avrupalılarla ani karşılaşmanın yarattığı bir şok da değildir. Çünkü Osmanlı coğrafyası, tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi, iktisadi yönden bir beraberlik içindedir" der.

¹⁰⁴ Yenilgiler üzerine, 1700'lü yıllarda, sadece askeri alanda, Avrupa yöntemleriyle eğitim, disiplin, maaşların düzenli ödenmesi gibi girişimlerde bulunulur ki bu tür faaliyetleri Osmanlı tarihinin her döneminde görmek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batıya yönelişi, körü körüne ve rasgele bir yöneliş değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun etkinliğinin kayboluşu nedeniyle, yöneticiler, zorunluluklardan dolayı Batı'ya yönelmişlerdir. Bu zorunluluklar içerisinde, Batılı büyük devletler, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndan sürekli reform yapmasını istemişlerdir. Osmanlı yöneticileri de zaman zaman Batılı devletlerin zorlamaları ile reform isteklerini gerçekleştirmiş, zaman zaman da isteksiz davranarak, dış kaynaklı reform istemleri karşısında oyalama yolunu seçmişlerdir. Bazen de Batılı devletlerin reform istekleri karşısında hızlı ve atak davranarak, içerisinde bulundukları koşullara göre reform yapmışlardır.

Osmanlı'da sistemli ve planlı yenileşme hareketlerinin başlaması, daha önceki tartışmalarımızda da değindiğimiz gibi, Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla yakından bağlantılıdır. Küçük Kaynarca Antlaşması Türk tarihi ve Osmanlı'nın iç ve dış politikası açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu sözleşmeden sonra Batı'nın Osmanlı karşısındaki edilgen tavrı tamamen değiştiği gibi içeride de pek çok sorunun kaynağını oluşturmuştur.

"Osmanlı İmparatorluğunun başarılarını sürdürememesinin, giderek gerilemeye başlamasının başlıca nedeni yeni ticaret yollarının ortaya çıkmasıyla Osmanlı'nın Batı soygununu engelleyememesi ve görevini yerine getirememesidir. Osmanlı İmparatorluğunun yeni yollar ticarete açılmadan önce güttüğü siyasette belli amaçları bulunmakta ve bu amaçlara ulaşabilmek için bütün gücünü düzene koyup örgütlenebiliyordu. Girişimlerinin çoğunda başarılı olmuş, seçtiği amaçlara ulaşabilmiştir. Bu başarılar en açık biçimde askeri alanda karşımıza çıkmaktadır. İstanbul böylece elimize geçmiştir. Ve yine böylece Osmanlı ordusu Batı'yı tehdit eden, dize getiren bir askeri güce dönüşebilmiştir. Ancak yeni ticaret yolları ortaya çıkınca ve bu yolların denetimini ele geçirmek hiç bir zaman söz konusu olmayınca Osmanlı neyi kendine amaç seçebilecektir?"¹⁰⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun temel fonksiyonlarından biri, Doğu toplumlarını Batı dünyası karşısında koruma görevini yerine getirmektir. Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirmesi ile zenginlik ve sistemin denetimi el değiştirdiğinde, Osmanlı'nın Yakın-Doğu ilişkilerindeki yeri de gerilemeye başlamıştır. Osmanlı artık tarihi görevini yerine getirememektedir. Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirmesi, bir yerde Osmanlılığın sonudur.¹⁰⁶ Bunun en açık örneklerinden birisi, Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'a bağımsızlık verilme-

¹⁰⁵ Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, s. 182.

¹⁰⁶ Baykan Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", *Sosyoloji Dergisi*, 3.Dizi-1.Sayı, 1988-1989, İstanbul, 1989, s. 21-22.

sidir. Kırım'ın bağımsızlığı bir aldatmacadır. Rusya, Kırım Hanlığı'nı yıkmak ve kendi egemenliği altına almak için sözleşmeye böyle bir madde koydurmuş ve Osmanlı İmparatorluğu da buna göz yummak zorunda kalmıştır.¹⁰⁷

Kırım'ın Ruslara devri ile Osmanlı İmparatorluğu ilk defa egemenliği altındaki bir Müslüman ülkeyi terk etmek zorunda kalıyordu. Osmanlı İmparatorluğu daha önce de çeşitli toprak kayıplarına uğramıştı. Ancak bu topraklarda yaşayan insanların çoğunluğunu Hristiyan nüfus oluşturuyor ve bu Hristiyan nüfus Osmanlı'yı kendi devleti olarak görmüyordu. Kırım'ın Müslüman halkı için durum farklıydı. Kırım halkı, Osmanlı'yı koruyucusu ve kendi devleti olarak görüyordu. Dolayısıyla, Osmanlı devleti, artık sınır boylarında yaşayan Müslüman halkı koruyamaz bir duruma düşüyordu.

Kırım'ın kaybindan başka, Küçük Kaynarca Antlaşmasının 7. ve 14. maddeleri ile, Rusya, Osmanlı ahalisi olan Ortodoks uyrukluların hamiliğini de elde ediyordu. Bu bir anlamda Osmanlı'nın içişlerine müdahale anlamına geliyordu. Yine aynı sözleşmeye göre, Rus ticaret gemileri Boğazlardan serbestçe geçecek, Ruslar uygun görecekları Osmanlı kıyılarında konsolosluk açabileceklerdi.¹⁰⁸ Başka bir anlatımla, Osmanlı'nın egemenliği altındaki Müslüman ülkeleri koruyamaz duruma düşmesi; Rusya'nın, Osmanlı yönetimi altında yaşayan Ortodoksların hamiliğini elde ederek Osmanlı'nın içişlerine karışma yetkisi edinmesi, Boğazlardan geçme, dilediği yere konsolosluk açma ve böylece ticaret merkezlerini idare etme hakkına kavuşması, Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük bir çıkmaza itmişti. Osmanlı bu anlaşma ile Batı karşısındaki etkinliğini ve caydırıcılığını tamamen kaybetmişti.

Batı, 18. yüzyılın sonlarında, dünyanın en uzak bölgelerine kadar yayılmış, yeni topraklar ve sömürgeler elde etmiş ve yeni ilişkilerle endüstri devrimi, Fransız Devrimi gibi önemli toplumsal ve siyasal sonuçlar doğuracak olayların yaşanacağı bir döneme girmişti. Batı, Osmanlı İmparatorluğu karşısında kesin bir üstünlüğü elinde bulunduruyordu. Osmanlı ise tarihi görevini yerine getirememekten, toplumlararası ilişkilerde giderek geri plana düşmekten oldukça rahatsızdı. Bir çıkış yolu bulunması gerekiyordu. Osmanlı, toplumlararası ilişkilerde yeni bir rol bulmalı ve etkinliğini sürdürmeliydi.

Fransız Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'na böyle bir olanak sağlıyordu. Çünkü Fransız Devrimi ile Batı bir bütün olmaktan çıkmış ve Batı içi çatışmalar başlamıştı. Batı artık tek bir Batı değildi ve parçalanmıştı. Dünyanın aldığı yeni yapılanmada etkili bir rol alabilmek için böyle bir siyaset değişikliği ge-

¹⁰⁷ Rusya bu adımı 1783'te atarak Kırım'ı işgal etmiştir.

¹⁰⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999. s. 15-16.

rekiyordu. Doğu adına bir şeyler yapılamıyorsa, Batı adına yapılabilir ve Osmanlı'nın önemi artırılabilirdi.

Batıcılışma çabaları, her şeyden önce Batı içinde işbirliği yapabilecek bir devlet aramak anlamına geliyordu. Batıcılışmayı başlatan Osmanlı İmparatorluğu sorunlarına çözüm bulmayı hedefliyordu. O yüzden Osmanlı için Batı'nın "gavur milleti" artık ayrı ayrı milletler olarak görülmeğe başlanmıştı. Bu yüzden, önce yeni dünya egemenlik ilişkilerinden hoşnut olmayan, Batı içinde yeni bir yer edinebilmek için eski Doğu-Batı ilişki merkezlerine dayanmayı düşünen devletlere yakınlık gösterildi. Bu bağlamda, Osmanlı 18. yüzyılın sonları, 19. yüzyılın başlarında Fransa'nın, 19. yüzyılın sonlarında Almanya'nın yanındadır.¹⁰⁹ Bu bağlamda, bir devlet işi ve bir devlet siyaseti olarak Batıcılışma benimsendi.

Bu çerçevede bir Batılı devletle ilişki kurma girişimi ilk defa III. Selim'den gelmiştir. III. Selim'in Fransız Devrimi'nden etkilendiği söylenmekle birlikte, onun Fransa ile ilişkiye geçmesi, daha şehzadeligi sırasında ve devrim öncesi, eski Fransız rejimi ile başlamış, yeni rejim döneminde de sürmüştür. Fransız Devrimin'den bir kaç ay önce tahta çıkan III. Selim, Fransa ile ilişki kurarak geleceğe, Batı ile ilişkilere yatırım yapıyordu. Bu çerçevede, şehzadeligi sırasında Fransız Kralı XVI. Louis ile daha sonra da Napoleon ile mektuplaşmıştır.¹¹⁰ Niyazi Berkes III. Selim'in siyaset değişikliğine işaret ederken şunları söylemektedir: *"Avrupa devletler dengesine katılma, Hristiyan dünyasını devletleriyle yeni biçimde ilişkiler kurma gerektiği fikrinin uygulanmasına doğru ilk adım III. Selim zamanında atılmıştır. 1795'te başlıca Avrupa devletlerinin başkentlerine elçilik heyetleri gönderilmeye başlandı. Önce Londra'ya, daha sonra Berlin, Madrid, Viyana'ya elçiler gönderildi. Rusya başkentine elçilik gönderilmemesine karar verilmişti; bununla Bab-ı Ali Rusya'yı büyük Avrupa devletlerinden saymadığını göstermek istiyordu."*¹¹¹

III. Selim'in Fransa ile başlattığı bu ilişki, Fransız hayranlığının bir sonucu değildir. Yenileşme hareketlerinin temel amacı, Batı ile işbirliği ve Batı içinde müttefik arama çabasıdır. Bu çaba sonucu, III. Selim'in Fransa ile kurduğu ilişkilerle Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı siyaseti içerisindeki önemi artmaya başlamıştır. Bu ilişki aynı zamanda İngiltere karşısında toplumlararası ilişkilerden yeterli pay alamayan Fransa'ya yapılmış bir işbirliği teklifidir. İngiltere açık deniz ticaretini elinde bulundurduğu için konumundan memnundur. Fransa ise kapitülasyonlardan yararlanmakla birlikte, gelişmelerden yeterince pay alamamaktadır. III. Selim'in önerisi, Fransa ile işbirliği yaparak, eski ticaret yol-

¹⁰⁹ Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", s. 24-25.

¹¹⁰ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 81.

¹¹¹ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 95.

larını canlandırmak ve yeni dünya siyasetinde Osmanlı'nın etkinliğini sürdürme fikrine dayanmaktadır. III. Selim, yeni bir siyasetin savunucusu olarak, İngiltere karşısında mevcut durumdan hoşnut olmayan, Avrupa'nın ikinci büyük gücü, Fransa'yı müttefik olarak görmektedir. Fransa, İngiltere'ye karşı Osmanlı ile işbirliğine girerek, geleneksel ticaret yollarını canlandırmak ve alternatif bir siyasetin lideri olmak, Osmanlı da Batı'daki siyasetlerden birini gerçekleştirmeye karar veren bu ülkeyle işbirliği yaparak, yeniden toplumlararası ilişkilerde söz sahibi olmak istemektedir.

III. Selim, öncelikle, yapılması düşünülen yenilikler konusunda, dönemin önde gelen devlet adamı ve yabancı uzmanlardan görüşlerini ifade eden raporlar ister. Bu doğrultuda görüşlerini ortaya koyan 12 rapor padişaha sunulur. Varılan sonuca göre, bir yandan Yeniçeri Ocakları ıslah edilecek, diğer yandan Avrupa yöntemleri ile yeni bir ordu kurulacaktır.¹¹²

Eski ticaret yollarının canlandırılmasına yönelik yeni siyaset değişikliği de güçlü bir orduyu gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede ilk ciddi girişimler, Nizam-ı Cedit ordusunun kuruluşu ile gerçekleştirilir.¹¹³ Bu ordunun yeni askerlik yöntemlerine göre yetiştirilmesi için yabancı subaylar getirilir, aynı yöntemlerle yerli subaylar yetiştirilmeye başlanır, dışarıdan silah ve mühimmat alınır, içerde yapılabilecek silah ve mühimmat için atölyeler kurulur.

Ancak bu siyaseti yürütecek yeni kadrolara ihtiyaç vardır. Batı karşısında sürekli yenilen ve yeni siyasetin karşısında yer alan bir orduyla bu işi gerçekleştirmek mümkün değildir. Yeniçeri Ocağı'na güvenilmemekte ve bu yeni siyaseti yürütmek için güçlü bir orduya ihtiyaç duyulmaktadır. Eski orduyu güçlendirmek yerine, süreç içerisinde kaldırmak gerekmektedir. Ancak buna hemen cesaret edilemez. Ayrıca, Batılılar neden kendi çıkarlarına karşı çıkan bir Osmanlı ordusuna teknik hizmet versin, böyle bir orduyu eğiterek, teknik kapasitesini geliştirerek, aleyhinde güçlü bir ordu yaratsın? O nedenle, Fransa'nın destek vereceği ve eğiteceği yeni ordu Batı çıkarlarına da hizmet edecektir.

Osmanlı, Batı'da ortaya çıkan güç dengelerinden yararlanarak, dünya siyasetindeki etkinliğini sürdürmek için bazı alanlarda değişiklikler yapmak gerektiğine inanmaktadır. Değişen dünya dengelerine ve toplumlararası ilişkilere bağlı olarak, Osmanlı'nın artık işlemeyen önceki politikaları yerine, varlığını ve etkinliğini sürdürmek için üretmeye çalıştığı yeni siyasetin bu alt yapı değişiklikleri, daha sonra *yenileşme hareketleri* olarak adlandırılır. III. Selim'in yeni bir siyaset geliştirerek Osmanlı'yı toplumlararası arenada etkin kılma ça-

¹¹² Bu konuda bakınız; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Basımevi, Ankara, 1954.

¹¹³ Nizam-ı Cedit ordusu 1794'te kurulur.

baları çerçevesinde yapılan yenilikler arasında, Nizam-ı Cedit ordusunun kurulması ve çeşitli eğitim kurumlarının açılması en önemlileridir.

Yeni siyaset çerçevesinde sürdürülen yenilik hareketleri, 1792 yılından Napoleon Bonaparte'ın Mısır'a girdiği 1798 yılına kadar devam etmiştir. Dönemin yöneticilerine göre, en acil ihtiyaç ordu ve donanmanın Avrupa usul ve tekniğine göre, yeniden tertip ve tanzimi idi. Bundan sonra eski siyasetin önde gelen temsilcisi ulemanın nüfuzunun kırılması, bilimsel alanlarda Batılı yöntemlerin ülkeye sokulması hedeflenir. Nizam-ı Cedit sadece yeni kurulan bir orduya verilen ad değildir. Türkiye'nin Batıcılışması çerçevesinde gerçekleştirdiği tüm girişimler, planlı ve kökten yenilikler Nizam-ı Cedit adıyla ifade edilir.

Yeni siyaset çerçevesinde Batıcılışmaya karar verilerek bu siyasetin gerektirdiği adımlar bir bir atılır. Yeni ordu yanında, çeşitli alanlarda yeni okullar açılır. Eğitim için gerekli ders kitapları Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilir. Yeni savaş teknikleri, bilimsel yöntemlerle okutulmaya başlanır. Kaliteyi yükseltmek için asker toplama yöntemleri değiştirilir; daha önce kurulmuş olan top-hane, tersane ve mühendishane ıslah edilmeye çalışılır. Bu arada eski ve yeni siyaset yanlılarının çatışması ortaya çıkar. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda süren kapı önü mücadelesinde, yeni siyaseti savunanlar olduğu gibi, eski siyasete bağlı kalanlar da bulunmaktadır.¹¹⁴ 1798'de Napoleon'un Mısır'a asker çıkarması işleri karıştırır ve Fransa'nın ihaneti eski siyaset yanlılarını-Batıcılışma karşıtlarını güçlendirir. Bu bağlamda, III. Selim'in yenileşme hareketleri, yenileşme karşıtı grubun muhalefeti ile bir süre geri plana atılır. III. Selim'in öldürülmesiyle Nizam-ı Cedit hareketi durmuş, Batıcılışma taraftarları bir süre susmuş veya geri çekilmişlerdir. Reşat Kaynar'a göre, Sultan Mahmut döneminin önemli devrelerinden birini teşkil eden ve Halet Efendi devri diye bilinen yıllarda, Yeniçerilerin ıslahına ve Batılılaşmaya ilişkin fiili hareket şöyle olsun, bu yolda bir niyetin belirtilerine dahi rastlanmaz.¹¹⁵ Ancak Fransa ile ilişkiler düzeldikten sonra, yeni siyaset çerçevesinde, yeni kadroların yetiştirilmesi için daha radikal ve etkili önlemler alınırken, eski siyaset yanlıları da şiddetli şekilde tasfiye edilir. Eski siyaset yanlısı Yeniçeri Ocağı tamamen ortadan kaldırılır.

114 Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", s. 25.

115 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 23.

2- TANZİMAT DÖNEMİ

Fransa 1789'dan sonra Batı dünya egemenliğinin paylaşılması konusunda kurulu düzeni zorlayacaktır. Batı içi çatışmada, 1789 Fransız Devrimi ile İngiliz egemenlik sistemine karşı olduğunu ortaya koyan Fransa, Napoleon ile bu siyasetini daha ileri boyutlara taşır. III. Selim'in Fransa'yla işbirliği yapmak istemesi yanında, Napoleon da Osmanlı'nın yerini ve önemini bildiği için İngilizlere karşı Osmanlılarla işbirliği yapmak ve Osmanlı coğrafyasından yararlanmak istemektedir. Napoleon, Osmanlı ile işbirliği isterken, Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal ederek, siyasetini Mısır üzerinden yönlendirmeye; Mısır seçeneğini Osmanlı'nın önüne geçirmeye çalışır. Ancak, olayların zorlamasıyla Mısır'ı Fransa'ya kazandıramadan çekilmek zorunda kalır.

Osmanlı'nın şansızlığı Yakın Doğu'yu öne çıkaracak Napoleon'un savaşlardan yenik çıkması ve İngilizlere karşı üstünlüğü ele geçirememesidir. Açık deniz egemenliği ve toplumlararası ilişkilerdeki üstünlük İngilizlerin elindedir. İngilizlerin bu üstünlük ve egemenliği elinde tutması için Osmanlı coğrafyasına ihtiyacı yoktur. Ancak Osmanlıya yönelik bir siyasetin oluşturulması ve Osmanlı'nın denetim altında tutulması gerekmektedir. Tanzimat'a bu açıdan bakmak ve değerlendirmekte yarar bulunmaktadır.

Devlet yeni politikasını belirlemiş, tercihini yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda süren eski-yeni siyaset yanlılarının çatışması, bir süre sonra yeni siyaset yanlılarınca denetim altına alınmıştır. III. Selim'in öldürülmesinden sonra ortaya çıkan kargaşa ortamı, II. Mahmut'un tahta çıkması ile sona ermiş ve II. Mahmut iç çatışmadan kaynaklanan inisiyatif ele alana kadar eski siyaset yanlılarına dokunmamıştır.

II. Mahmut 1826'ya kadar içeride bir denge politikası izlemiş, 1826'dan sonra iktidarının ilk dönemine tamamen zıt bir görüntü içerisine girmiştir. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış, modern bir ordu kurulmuş, devlet kurumları yenilenmiş ve 1826'da Türkiye tarihi Batıcılışma açısından radikal bir dönüşüm geçirmiştir. II. Mahmut döneminde Tanzimat'ın alt yapısı oluşturulmuş

ve o tarihten sonra her iktidar, Osmanlı Devleti'ne, Batıcılaştırma yönünde ivme kazandırmaya çalışmıştır.¹¹⁶

II. Mahmut, III. Selim'in öğrencisi ve fikirlerinin devamcısı olduğundan, III. Selim döneminde yapılan seçime içtenlikle bağlıdır. Bu seçim doğrultusunda, III. Selim döneminde yapılamayan ya da yetersiz görülen işler için yeni girişimlerde bulunulur. Bir bakıma III. Selim'in yeni siyaset yönünde başlattığı yapılanma ve kurumsallaşma girişimlerini geliştiren II. Mahmut olmuştur. Berkes, II. Mahmut'un oluşturduğu düzeni, Batı'da dönemi kapanmak üzere olan, mutlakiyetçi monarşi anlamında ilk Batılılaştırıcı siyasal çağdaşlaşma olarak nitelendirir. Bu aşamada, Batıcılaştırma açılımının en etkili politikalarından biri, eski siyasetin din ve devlet bütünleşmesi anlayışından, "din" ve "devlet" bölünmesi anlayışına gidilmesi olmuştur.¹¹⁷

Batılı devlet kurumlarına benzer biçimde, idari alanda Hükümet Şurası, Adliye İşleri Yüksek Kurulu ve Askeri Şura Dairesi gibi devlet daireleri oluşturmuş; sadrazamlık ve şeyhülislamlik makamlarının konumları değiştirilmiştir. II. Mahmut, sadrazamlığı hükümdarın mutlak vekili olmaktan çıkartıp başvekil adı altında silikleştirirken, şeyhülislamlığı da hükümet yönetimi ve planlama kurumlarının dışında bırakmıştır. Şeyhülislamlik, bir çeşit İslam "millet"inin din görevlisi haline getirilerek, din-devlet bileşimindeki ilk çatlama başlatılmıştır.¹¹⁸

II. Mahmut döneminde, 3 Mart 1829'da, bir kıyafet kanunu yayınlanarak, Osmanlı Batıcılaştırma tarihinde çok önemli bir adım daha atılmıştır. Buna göre, bütün devlet memurları fes, pantolon ve ceket giyeceklerdir. Kavuk ve sarık, şalvar ve çarık yasaklanır. Sarık ve cübbeyi ancak ilmiye sınıfı taşıyabileceklerdir. II. Mahmut, bu ıslahat aleyhinde bulunanları veya umursamayanları şiddetle cezalandırınca, kendisi de halk arasında "gavur padişah" olarak adlandırılacaktır.¹¹⁹

Yine II. Mahmut döneminde, yüzyıllardan beri devam eden saray teşkilatı kaldırılarak, büyük Avrupa devletlerinin saray teşkilatına benzer bir teşkilat kuruldu. Daha modern bir maliye idaresi, posta ve karantina teşkilatı oluşturuldu. Kabine esasının temelleri atıldı. Merkezîyetçilik yeniden sağlandı. Batı müziği, bando, orkestra, tiyatro ve sahne Osmanlıya girdi. Vilayetlerin idaresine Avrupai bir şekil verilmeye başlandı. Askeri ve mülki sınıflar ayrıldı. Memurların bir kısmı için Fransızca öğretimi zorunlu tutuldu ve Babiali'de kurslar açıldı. Harbiye ve Tıbbiye kuruldu. Tıbbiye'de eğitim Fransızca olduğu için

¹¹⁶ Yılmaz Öztuna, II. Mahmut, s. V-VI.

¹¹⁷ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 141.

¹¹⁸ Berkes, a.g.e., s. 168-169.

¹¹⁹ Öztuna, II. Mahmut, s. 96-97.

Batı medeniyetini daha yakından tanımaya çalışan bir nesil yetişmeye başladı ve bu nesil, Tanzimat yıllarında iktidara yükseldi.¹²⁰

İngiltere'nin Osmanlı ile Fransa'nın işbirliğine girerek, Yakın-Doğu'da İngiliz çıkarlarını tehdit eden bir oluşum içerisinde bulunması karşısında, Osmanlıyı denetim altında tutmak istediğini önceki sayfalarda belirtmiştik. Bu siyaset doğrultusunda, İngiltere, yeni kadrolar arasındaki taraftarları ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşmeye gidilmesi gerektiği konusunda Padişahı inandırılmış ve Mustafa Reşit Paşa'nın padişahı ikna etmesiyle Tanzimat ilan edilmiştir.¹²¹

İngiltere, Osmanlı'nın Avrupa ile bütünleşmesine karşıdır. İngiltere'ye göre Osmanlı toplumlararası ilişkilerde devre dışı bırakılmalıdır. Ancak Doğu siyaseti geliştiren bazı Avrupa ülkelerinin Osmanlı'dan yararlanmaya kalkışması Osmanlı'nın önemini artırmaktadır. O halde Osmanlıyı denetim altında tutacak politikaların üretilmesi gerekmektedir. İngiltere'nin bu siyasetinden etkilenen ve bu siyaset çerçevesinde Osmanlı'daki yenilik hareketlerini yorumlayan İngiliz Charles White'ın yazdıklarına göre, Osmanlı'nın yenileşme girişimleri hem Osmanlı'nın hem de İngiltere'nin çıkarlarına aykırıdır. Osmanlı diğer Avrupa devletlerine benzemediğinden yenileşme konusunda zorlanmalıdır. Tanzimat Fermanı iyi bir gelişmedir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı kurumları taklit etmemelidir. Edecekse de Fransa'yı değil, Prusya ya da Avusturya'yı örnek almalıdır, derken İngiliz siyasetinin sözcülüğünü yapmaktadır.¹²²

Charles White'ın yazdıkları ve İngiliz siyasetinden burada çıkarılabilecek en açık anlam, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkinliğini artıracak reform girişimleri gereksizdir. Osmanlı'nın reform yapacak yeteneği de yoktur. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu kendi başına bırakıldığında İngiliz çıkarları aleyhine gerçekleştirilecek gelişmelerde önemli rol oynayabilir. Osmanlı denetimsiz bırakılamayacağı gibi, Fransız çıkarlarına hizmet edecek gelişmelere de izin verilemez. Bu nedenle denetimi elde tutmak gerekmektedir. Osmanlı'nın yapacağı yenilikler konusunda inisiyatif İngiltere'nin elinde olmalıdır.

¹²⁰ Öztuna, a.g.e., s. 97-99.

¹²¹ Mustafa Reşit Paşa, Avrupa devletleri içinde en fazla İngiltere'nin etkisinde kalmış, İngiliz devletine hayranlık duymuş, İngiltere'yi takdir etmiştir. Bütün siyasi sorunların Londra'dan çözüleceğine inanmıştır. Bu İngiliz hayranlığı ve yanlılığının karşılığını da alan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı devleti üzerinde İngiliz politikaları ağır bastıkça iktidar mevkiine geçmiştir.

¹²² Charles White'ın bu görüşleri için bakınız; Elif Süreyya Genç, "Charles White ve İstanbul'da Üçyıl, 1844'te Türklerin Adetleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 1999, s. 27-28.

Tanzimat Fermanı'nın en önemli yanı, padişahın geniş yetki ve bağımsızlığını sınırlandırmasıdır. Ancak, yetkileri kısıtlanan, serbestçe seçimi engellenen padişah, bu reformların esasından ayrılmayacağına yemin etmektedir. Padişah, Tanzimat Fermanı'nda, *"Bu şeriat yasaları yalnız din ve devleti, ülkeyi ve milleti kaldırmak için konulacağından, padişahlığımızca bunlara karşı bir davranışta bulunulmayacağına dair yeminle söz veriz"* demektedir. Tanzimat bil-dirisinde hükümdar; a) kendi iradesini sınırlamakta, b) yönetimin, kendi iradesine göre değil, temel ilkeler olarak nitelendirilen ölçülerle yapılacak kanunlara göre olmasını istemektedir. Böylece, padişahın dış güçler karşısındaki mücadelesi zayıflatılıyor, Osmanlı'nın kendi başına karar vermesi, İngiltere aleyhine farklı ittifaklara girerek, yeni bir güç dengesi içerisinde yer alması veya çeşitli biçimlerde etkinliğini artırması karşısında önlemler alınıyor; İngiltere karşıtı bir siyaset girişimine kalkışılması halinde müdahale olanakları elde ediliyordu.

Tanzimat'la birlikte, Osmanlı devlet yönetimini elinde bulunduranlarla, buna ortak olmak isteyenlerin çatışması da farklılaşmış ve yeni boyutlara ulaşmıştır. Önce eski-yeni siyaset yanlılarının takım halinde birbirlerini kırmaya yönelik çatışmaları; Tanzimat'la İngiliz, Fransız, Alman ya da Rus yanlısı bir siyasetin Osmanlı çıkarlarına daha uygun düşeceği konusunda devletin tutumunun değişmesiyle gidip gelen kadrolar arasında meydana gelmeye başlamıştır. Dolayısıyla yeni çatışma, yalnızca kapı önünde yer alanlarla, kapı dışında kalmış olanlar arasında değil, bir Batılı devlet yanlıları ile başka bir Batılı devlet yanlıları arasında da sürmektedir. Üst düzey devlet görevlilerinin sadece Osmanlı devleti adına yararlılık göstermeleri yetmemekte, bu hizmetin bir başka Batılı devlet adına da kanıtlanması gerekmektedir.

Türk toplumunun tarih sahnesinde gerçekleştirdiği temel dönüşümlerden birinin başlangıcı sayılan Tanzimat Fermanı şu cümlelerle başlamaktadır: *"(…) Yüz elli yıl var ki, birbirini izleyen dertler ve türlü nedenler dolayısıyla ne kutsal şeriata, ne de yüce yasalara uyulmaması ve bunlara göre kavranılmaması yüzünden eski güç ve bayındırlık, yerini güçsüzlük ve yoksulluğa bırakmıştır. Oysa şeriat yasalarına göre yönetilmeyen ülkelerin ayakta kalamayacağı açıktır."*¹²³ Oysa yeni dönemin yönü, şeriata ya da klasik Osmanlı düzenine değil, Batıya çevrilidir. Osmanlı devleti artık karşılaştığı sorunların çözüm yollarını Batılı sistemleri örnek alarak çözmeye çalışacak; Batılı devletlerin idari, mali, siyasi reform önerilerini uygulayacak, azınlıklara yeni haklar verilecektir. Batıcılaşma hareketleri, önceki dönemde olduğu gibi sadece askeri ve teknik alanlarla sınırlandırılmayacak; genişleyerek siyasi-hukuki bir şekil alacaktır.

¹²³ Bu alıntı Ahmet Rasim'in *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi* adlı eserinden aktarılmıştır.

Tanzimatla birlikte ordu yeni bir düzene sokulmuş, İmparatorluğun mülki idaresi standart bir eyalet sistemine göre bölünmüştür. Ayrıca, vilayet meclislerinin kurulması, ceza kanununun hazırlanması, medreselerin yanında Avrupa örneğinde okulların açılması, karma mahkemelerin oluşturulması, ticaret kanununun kabul edilmesi gibi işler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.¹²⁴ Osmanlı merkezi devlet teşkilatının yeniden yapılanması, toplumsal iletişim alanında önemli sonuçlar doğurmuştur. Bürokratik hiyerarşiye yeni alt-üst ilişkileri girmiş, bürokratik ağ yayılırken, bakanlık teşkilatları kurulmuş; yeni bir idare hukuku eşliğinde, yeni yönetmelikler oluşturulmuştur.¹²⁵

Tanzimat döneminde öne çıkan en belirgin değişiklikler devlet yönetimi ve bürokrasi alanında gerçekleşmiştir. Bunlardan en önemlisi, klasik dönemde devletin tek ve mutlak hakimi olan padişahın mutlak iktidar anlayışı, Tanzimat döneminde yerini, Babıali mutlakiyetçiliğine bırakmıştır. Tanzimatla birlikte gelişmeye başlayan Babıali bürokrasisi, Tanzimat öncesi Osmanlı sisteminden farklılıklar gösteriyordu. Padişah, otoritesini artık Babıali ile paylaşıyor; Batı kültürü giderek bürokrasiye yerleşiyordu. Yine aynı sürecin Mustafa Reşit, Ali ve Fuat paşalar gibi güçlü bürokrat ve sadrazamları isteklerini kolayca padişaha kabul ettirebiliyorlardı.

Tanzimat'ın amaçları arasında Avrupalıların güveneceği bir düzen kurmak yer alıyordu. Avrupalı devletler o gün de bu günde hangi devletlere güven duyabilir? Kendi çıkarlarını garanti altına alan, kendi çıkarlarına hizmet eden devletlere. Osmanlı İmparatorluğu da güç yitirdikçe, devletin yaşaması için, Batılı büyük devletlere yanaştı ve onların arzuları doğrultusunda yeni bir yapılanmaya girdi. Müslüman teba ile Hristiyan teba yakınlaştırılmak istendi.¹²⁶ Her açıdan Avrupa tatmin edilmeye çalışıldı. Oysa Tanzimat'la birlikte Hristiyan halklar uluslaşma ve bağımsızlaşma sürecine girdiler.

Tanzimat döneminde başlayan ekonomik, siyasal ve toplumsal olumsuzluklar, çöküşler değerlendirildiğinde, hareketin ne kadar çok dış etkiler altında gerçekleştirildiği ortaya çıkar.¹²⁷ Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında adeta tek başına çalışan ve fermana yer alan yenilik içerikli görüşlerin gerekliliğini Padişaha ve çevresine kabul ettiren Mustafa Reşit Paşa'nın

¹²⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:V, s. 248-249.

¹²⁵ Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 54.

¹²⁶ Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 10-11.

¹²⁷ Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, İstanbul, 1942, s. 45.

İngiliz yanlısı olarak tanınması, törene yabancı elçilerin davet edilmesi, Tanzimat metninin Batılı devletlere resmen tebliğ edilmesi, bu görüşü kanıtlamaktadır.¹²⁸

Tanzimat'la birlikte toplumsal hayatın pek çok alanında az ya da çok bir değişim süreci başlamış¹²⁹ ve sadece 19. yüzyıl öncesindeki yönetim biçimi, hukuk yapısı, eğitim anlayışı değil; bilim, dil, edebiyat, mimari, giyim gibi çok yönlü bir dönüşüm ortaya çıkmıştır.¹³⁰ Batı kültürünün merkezi olan okulların sayısı hızla artırılmış, eğitim kurumları yaygınlaştırılmıştır. Şiirde bile eski tertip çözülürken yenisi hazırlanmış, edebiyata ait değerler kısa sürede değişmiş, her alanda, eskiye ait unsurlar yıkılmıştır.¹³¹

Tanzimat döneminde eğitim, ekonomi, hukuk, yönetim gibi alanlardaki değişimler, toplumsal alanda bir ikilem ve karşıtlık ortaya çıkarmıştır. Tanpınar'ın da belirttiği gibi, 1839'dan hemen sonra alafranga-alaturka, eski-yeni terimleriyle ifade edilen ayrımlar, ikilikler doğurmuş ve giderek derinleşmiştir. Böylece, Batıcılışma girişimleri belli düzeyde kalmış ve halka indirilememiştir. Tanzimat bir geçiş ve buhran devri olmuş, devlet, kendi yaptığı reformların tabii sonuçlarından ilk önce kendisi rahatsızlık duymuş, kendi kendisiyle çelişik bir duruma düşmüştür. Tanzimat eşitlik ve hürriyet fikirlerini getirmek iddiasındadır. Ancak, bu fikirlerin farklı çevrelerde yapacağı etkileri hesaplamamış; İmparatorluğun Müslüman ve Hristiyan tebaası ayrı ayrı hürriyet, istemiştir. Bunu kabul etmek İmparatorluğun yıkılması, kabul etmemek ise Tanzimat'ın ortaya attığı fikirlerden vazgeçmek anlamına gelmektedir.¹³²

Osmanlı İmparatorluğu siyasal ve sosyal alanlarda Batıcılışırken, ülkenin ekonomik inisiyatifini de tamamen elinden kaçırmıştır. Tanzimat Fermanı'nın mimarı Mustafa Reşit Paşa'nın yine büyük çabaları sonucu, 1838 tarihinde im-

¹²⁸ Aynı konuda, Ahmet Bedevi Kuran da şunları söylemektedir: 'Tanzimat'ın ilanından önce İstanbul'a izinli gelen Hariciye Bakanı ve Londra elçisi Reşit Paşa, Padişah'a İngiliz hükümetinin Türkiye ile ilgili görüşlerini sunmuştur. İngiliz hükümeti, Osmanlı'da ıslahat yapılmasını istiyor ve böyle bir girişimde bulunulduğu taktirde dış sorunlarda yardım vaadinde bulunuyordu. Reşit Paşa, bu seyahat sırasında Paris'te Fansa Kralı Louis Philip'le de görüşmeler yaptı. Reşit Paşa da memlekette ıslahat yapma fikrini Sultana kabul ettirdi. Ardından da İngilizlerin yardımı ile Mısır sorunu çözülmüş, Rusların müdahaleleri önlenmiştir (Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 15-16).

¹²⁹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İctimai Hayat", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, s. 659.

¹³⁰ Erol Özbilgen, "II. Abdülhamit'e Muhalefet", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992.

¹³¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 8. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 79.

¹³² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979, s. 53.

zalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması, bir çok iktisat tarihçisine göre, Osmanlı devletinin sanayi, ticaret ve mali yapısını kısa sürede bozmuştur. Bu ticaret anlaşmasına göre, bütün Osmanlı topraklarında ticaret serbest oluyor. İngilizler Mısır sorununun gösterecekleri iyi niyet ve yardım karşılığında geniş ticari izinler kazanıyorlardı. Reşad Kaynar, *"ne II. Mahmud için ne de Reşid Paşa ve arkadaşları için bu neticelerin bilerek ve görerek bu muahedeyi imza ettikleri söylenemez. Muahadeden Mehmet Ali Paşa'nın ordu ve donanmacı zayıflayacağını bekliyorlardı, fakat bu muahedenin neticede memleketin sanayiini belini doğrultamaz bir hale getireceğini, devletin başına Düyun-u Umumiyye İdaresi gibi bir bela musallat edeceğini elbette keşfedemiyorlardı"* demektedir.¹³³ I. Wallerstein ise, Tanzimat'ın ilanı ile dünya ekonomisi içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun artık çevre olan konumunu meşrulaştırdığını söyler.¹³⁴

Tanzimat döneminde Avrupalı güçlerle Osmanlı Devleti arasında imzalanan bir dizi ticaret anlaşması, yerel sanayinin zararınadır. Tanzimat'tan sonra Osmanlı endüstrisinin birçok dalı yıkılır. Yabancı sermayenin ülkeye girmesi bu süreci hızlandırır. Ticaretin azınlıkların eline geçmesi, onları ekonomik açıdan Müslüman nüfustan çok daha iyi bir konuma taşır.

Ticaret anlaşmasından sonra Mısır sorununun devlet lehine halletme yolunda, İngiltere ile askeri bir anlaşma yapılması beklenmektedir. Bu konuda Reşit Paşa ile İngiltere büyükelçisi arasında görüşmeler yapılır. Hatta konunun halledilmesi için Reşit Paşa, dışişleri bakanlığı kendisinde kalmak üzere, Londra elçiliğine atanır. Ancak, yapılan görüşmelerden istenilen koşullarda bir ittifak sağlanamadığı gibi İngilizler 7-8 yıllık bir anlaşmaya yanaşmazlar. Paşa'nın gönderdiği anlaşma müsveddesinden ne saray ne de Babıâli memnun olur. Görüşmeler beklenen sonucu vermediği için Mustafa Reşit Paşa İstanbul'a geri çağırılır.

İngiltere'nin istemleri doğrultusunda ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın felsefesine uygun ikinci bir yenilikler paketi de 1856 yılında yürürlüğe konulmuştur. Bu ferman her yönü ile Tanzimat Fermanı'nın bir devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Tanzimat ve Islahat Fermanı arasındaki benzerlikler, her iki ferman arasındaki birlikteliği ortaya koymaktadır. Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın daha geliştirilmiş ve netleştirilmiş şeklidir. Niyazi Berkes iki fermanı karşılaştırırken şunları söylemektedir: *"1839 bildirisini Müslümanlar için çıkarılmış olarak nitelersek, 1856 bildirisini de Hristiyanlar için yayınlanmış bir belge sayabiliriz. İkincisi, birincide kapalı kalan bazı yanları açığa çıkardığı ve daha ça-*

¹³³ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 127.

¹³⁴ Immanuel Wallerstein ve arkadaşları, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23 Güz 1983, s. 48.

tallı sorunları işaretlediği için birincisi gibi sessizlikle karşılanmadı. Çeşitli yönlerden eleştirilere uğradı.”¹³⁵

Tanzimat’la birlikte artık Mısır kozunu da kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, Batı siyasetindeki önemini belli ölçüde yitirmiştir. Batı siyasetindeki önemini yitiren Osmanlı, Batı’nın gözünde “hasta adam” olarak nitelendirilmektedir. Daha önceki sayfalarda belirttiğimiz gibi, Rusya, “hasta adam” olarak nitelendirdiği Osmanlı İmparatorluğu’nun biran önce paylaşılmasını ister. İngiltere ve Fransa ise, Karadeniz’in Rus gölü haline gelmemesi, İstanbul’un Rusların eline geçmemesi, yani çıkarları açısından Osmanlı’nın şimdilik ayakta tutulmasını gerekli görürler.¹³⁶ Bunun üzerine, Çar, Rusların klasikleşmiş yöntemlerinden birini işleterek, Şubat 1853’te Osmanlı Devleti’ne verdiği bir ultimatomla Osmanlı tebaası Ortodoksların koruyuculuğunun resmen kendisine verilmesini ister. Babıâli, İngiltere ve Fransa’ya güvenerek tüm Rus isteklerini reddedince, Ruslar Sinop’ta bulunan küçük bir Osmanlı filosunu, ani bir baskınla yakarlar. Böylece 1853-56 tarihleri arasına yayılan Kırım Savaşı başlar.

Kırım Savaşı Osmanlı tarihinin önemli aşamalarından birini oluşturur. Osmanlı İmparatorluğu, Kırım Savaşı’nı İngiltere ve Fransa ile birlikte yürütür. Böylece, Batıcılışma tarihimizin en önemli padişahlarından biri olarak kabul edilen Abdülmecid’in saltanatı¹³⁷ sırasında, Batı ile askeri bir ittifaka girilerek, Osmanlı orduları tarihte ilk kez bazı Batılı devletlerle¹³⁸ birlikte bir başka Batılı devlete karşı çarpışır.¹³⁹

Kırım Savaşı’nda Batılı devletlerle müttefik olan Osmanlı, bundan sonra bir Avrupa devleti olarak değerlendirilir. Ancak, Batılı devletlerin reform dayatmalarına uymak zorunda kalır. Avrupa devletleri sıklıkla Osmanlı İmparatorluğu’nun içişlerine müdahale etmeye başlar. Osmanlı İmparatorluğu artık Avrupa ülkeleriyle kurduğu diplomatik dengelerle ayakta durabilmektedir. Osmanlı devleti, bu dengeyi 1860’lara kadar İngiltere’ye, 1860-1870’lerde Fransa’ya,¹⁴⁰ 1880’lerden sonra Almanya’ya dayanarak sürdürür. Yöneticiler çoğu kez Batılı elçilerin oyuncağı olurlar. Oysa daha önce, Osmanlı padişahları, Hristiyan devletlerin elçilerini huzurlarına lütfen kabul ediyor, bu devletlere elçi göndermeye gerek dahi duymuyorlardı.¹⁴¹

¹³⁵ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 211.

¹³⁶ Polmer, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa’nın Doğuşu*, s 54.

¹³⁷ Tanzimat ve Islahat fermanları Abdülmecid’in saltanat yıllarında ilan edilmiştir.

¹³⁸ İngiltere ve Fransa ile birlikte, Rusya’ya karşı.

¹³⁹ Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, s. 144.

¹⁴⁰ Özellikle Ali ve Fuat Paşa zamanında.

¹⁴¹ Emmanuel Berl, *Attila’dan Timur’a Avrupa ve Asya*, Doğan Kitapları, İstanbul, 1999, s. 10.

Kırım savaşı, görünüşte Rusya'nın saldırısına maruz kalan Osmanlı Devleti'ni korumayı amaçlıyordu. Gerçekte ise Batılı devletler ekonomik açıdan gelişen Rusya'nın kendi nüfuz bölgelerine inmesini önlemek istiyorlardı. Rusya'nın reform talebi ve bu talebin reddi ile başlayan Kırım Savaşı sona erdiğinde büyük Avrupa devletleri Rusya'nın isteklerine benzer bir reform paketi ile Osmanlı'nın karşısına dikilirler.

Dönemin büyük devletleri, 1 Şubat 1855'te Viyana'da yaptıkları bir toplantıda, Kırım Savaşı sonrasında yapılacak barış görüşmelerine temel olacak ilkeleri görüşür ve bu ilkeler arasına Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan tebaaya yeni hak ve imtiyazlar verilmesini isteyen bir madde koyarlar. Paris görüşmeleri sürerken, 28 Şubat 1856'da Islahat Fermanı ilan edilir.¹⁴² Bir başka anlatımla, Padişah Abdülmecid, Batılı ülkelerin baskıları sonucu, Hristiyan tebaasının lehine yasalarla düzenlenmiş bir ıslahat programını kabul etmek zorunda kalır. Osmanlı devleti, bu programı kendiliğinden ilan etmekle, yalnız hükümdarlık haklarını şeklen kurtarır.¹⁴³

Osmanlı tebaasını ırk ve din farkı gözetmeksizin kaynaştırmayı amaçlayan Islahat Fermanı ile gayrı-müslimlere askeri ve sivil okullara girme, askerlik ve memurluk yapma, Müslümanlarla aynı vergileri ödeme gibi eşit haklar verilmesi, diğer alanlarda tam bir hukuksal eşitlik sağlanmaya çalışılması, eşit hak ve yükümlülükler konusunda Müslümanlarla birlikte değerlendirilmeleri; gayrı-müslimlerin Osmanlı yönetimine doğrudan ve kendi adlarına ortak edilmeleri anlamına gelmektedir.

1856'da Osmanlı cemaatlerinin ileri gelenleri önünde okunarak ilan edilen ve büyük devletlerin bilgisine sunulan Islahat Fermanı, Tanzimat döneminin yeni bir aşaması olarak değerlendirilebilir. Tanzimat gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılması planlanan yeni bir düzenin ilke ve programını kapsayan fermana yönelik en sert eleştiriler, Tanzimat Fermanı'nın baş mimar Mustafa Reşit Paşa'dan gelir. Paşa, Islahat Fermanına karşı çıkarken, Ferman'ı "*vatan hainlerinin Avrupa'ya sundukları baltalayıcı tavizler*" olarak niteler.¹⁴⁴ Bu tepki hizmet edilen ülke farklılığından ve iktidardan uzak olmak-tan, devre dışı kalmaktan kaynaklanmaktadır. Gerçek olan, Islahat Fermanı, o zamana kadar "millet-i hakime" olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alıyor, din farkı gözetmeksizin bir "Osmanlı" vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu.¹⁴⁵

¹⁴² Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:V, s. 249-250.

¹⁴³ Karal, a.g.e., Cilt:V, s. 259.

¹⁴⁴ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 94.

¹⁴⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 16.

Tanzimat döneminde gerçekleştirilen Batıcılışma çabaları, Osmanlı sisteminin tümünü ve özellikle ekonomik yapısını da yakından etkilemiştir. Kendine özgü özelliklere sahip olan klasik dönem Osmanlı ekonomik yapısı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tamamen değişmeye başlamış; 1838 Ticaret Anlaşması'nın felsefesine uygun düşecek bir uygulama ile 1858'de Arazi Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, miri topraklarda bireysel tasarruf kabul edilerek özel mülkiyete geçilmiş ve 1858'den sonra miri topraklar hızla el değiştirmiştir. Aslında, İngiliz etkisinin derin olduğu Tanzimat Fermanı ile özel mülkiyetçi eğilimler pekiştirilmiş; bu süreç, 1867'de çıkarılan ve yabancılara Türkiye'de gayrimenkul sahibi olma hakkı tanıyan bir kanunla tamamlanmıştır.¹⁴⁶

Tanzimat Fermanı ile hızlı bir Batıcılışma sürecine giren Osmanlı Devleti, 1853'te Batılı devletlerle girdiği ittifak ve Kırım Savaşı sonrasında, 30 Mart 1856'da biten Paris Kongresi'yle bir Avrupa devleti olarak kabul ediliyordu. Bu bağlamda, büyük devletlerin koruması altına giren ve-veya büyük devletlerle bir ittifak anlaşması imzalayan Osmanlı Devletine şeklen uluslararası huktan faydalanma eşitliği sağlanıyor, "düvel-i muazzama", Osmanlı'nın siyasal bağımsızlık ve ülke bütünlüğünü korumayı kabul ediyordu. Aynı süreçte, Osmanlı'nın Batıcılışma seçimi Kırım Savaşı sırasında hayata geçiyordu. Doğu'dan gelen haraç ve verginin azalması sonucu, Osmanlı hizmetini Batı'ya sunuyor, Batı'da belli hükümetler lehine yapılan askeri hareketlere katılıyor ve karşılığında borçlanıyordu.¹⁴⁷ Dış politikayla ilgili bu gelişmenin Tanzimat hükümetleri için en kazançlı yanı, bugünkü bir terimi kullanırsak, Osmanlı'nın Avrupa Birliği üyesi olarak tanınması, bir Avrupa ülkesi olarak kabul görmesi, Avrupa dengelerinin vazgeçilmez ülkesi olmasından kaynaklanıyordu.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, İstanbul, 1986, s. 240-250.

¹⁴⁷ Kırım Savaşı başladığı sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun yıllık geliri 7.500.000 lira olarak tahmin edilmektedir. Bu para, savaş halinde olan Osmanlı'nın ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemektedir. Hükümet, Abdülmecit'e 4 Ağustos 1854 tarihli bir irade sunarak, 5.000.000 İngiliz lirası borç alımı anlaşması için izin ister. Gerekli izin alınınca, 24 Ağustos 1854'te Londra'da Palmer, Paris'te Goldschmid ve ortakları ile Osmanlı hükümeti arasında ilk dış borç sözleşmesi yapılır (Bu konudaki dipnot için bakınız; İ. Hakkı Yeniyay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, 1964, s. 19).

¹⁴⁸ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 44.

3- YENİ KADROLAR

Zaman zaman açıktan ve oldukça şiddetli, zaman zaman da düşük düzeyde sürdürülür. Daha önce değindiğimiz gibi, yeni kadrolara ihtiyaç duyulması, Osmanlı'nın Batı'da meydana gelen yeni gelişmeler karşısında, yeni bir siyaset üretme gereğinin sonucudur. Yeni gelişmelere bağlı olarak üretilen yeni siyasetin eski kadrolarla yürütülemeyeceği görülür. Eski ve yeni siyasetin talep ettiği formasyon birbirinden farklıdır. Üstelik yeni siyaseti en az sorunla yürütmek için eski siyasete bağlı kadroların tasfiyesi zorunlu görülmektedir. Eski siyaset yanlıları da gelişmelerin aleyhlerine olduğunu ve geleceğin yararlarına sonuçlanmayacağını görmektedirler. Bu nedenle gelişmeler karşısında seyirci kalmamaya, tavır almaya çalışırlar. Yenileşme çabaları ile birlikte Türk tarihinde eski-yeni çatışması da başlar. Bu çatışma Osmanlı İmparatorluğu yeni siyaset tercihinin durup dururken ya da Batı'ya özendiği için yapmamıştır. Yeni seçim, dünya siyasetindeki gelişmelerin iyi bir şekilde izlendiğinin göstergesidir. Yeni siyaset tercihi, dünyadaki köklü değişimler sonucu oluşan yeni dengeler gözetilerek gerçekleştirilmiştir.

Doğu toplum yapısında halk-devlet ayrımı her zaman var olmuştur. Osmanlı'da da varolan halk-devlet ayrımı, siyaset oluşturmada halkı dışarıda bırakmaktır. Devlet, herhangi bir sınıfın tahakkümü altında olmadığından tercihlerini de oldukça rahat yapabilmektedir. Dünyadaki dengelere göre çözümler üretmek devletin görevidir. Yeni seçimde halkın zorlaması, yönlendirmesi söz konusu değildir. Yeni seçimi devlet yaptığına göre, ihtiyaç duyduğu kadroları da kendisi yetiştirecektir. Yeni siyasal tercihi yürütecek kadroların yetiştirilmesinde halkın bir katkısı olmayacak; halk bu kadrolardan uzak duracaktır. Yeni siyaset seçimi yapan devlet, ihtiyacı olan kadroyu da temin edecektir. Osmanlı dünya ilişkilerinde Batı yanlısı yeni siyasetini sarayda başlattığı için, Batıcılışmayı da devlet kurumları ile sınırlı tutacak ve halkı işin içine karıştırmayacaktır.

Eskiden beri Osmanlı'da kapı önü çekişmesi var olduğu ve herkesin o siyasete bağlı bulunduğu bir gerçektir. Yeni siyaseti yürütmede kimi devlet gö-

revlilerinin yetersizliği çekişmenin nedenlerinden biridir. Buna karşın eski kadrolardan bazıları yetenek ve becerileri ile yeni siyasette de görev alırlar. Eski siyasete göre yetiştirilmiş ve eski siyasete gönülden bağlı bazı kişiler, yeni siyasette de görevinin başındadır. Bu durum, eski ile yeni kadroların karşılıklı suçlama ve tartışmalarını başlatır.

Yenileşme hareketleri diye adlandırılan ve Batı'daki gelişmelere göre biçimlendirilen seçimin başarıyla yürütülebilmesi için bu işe uygun kadroların yetiştirilmesi gereklidir. Bu amaçla hemen bir dizi önlem alınır. Yeni siyaseti işletecek, yeni bir ordu ve bürokratik mekanizmayı Batı'daki gelişmelere göre yürütecek, geleneksel formasyondan farklı bir formasyonla yetişmiş insan gücünü oluşturacak eğitim kurumları için adımlar atılır. Bu girişimler ordu ve bürokrasi alanlarında bir ikilem yaratır. Bu ikilem, iki farklı takım anlayışının doğmasına ve eski siyasetten yana olanlarla yeni siyasetten yana olanlar şeklinde bir kümeleşmeye yol açar. Artık görevler kişilere değil takımlara verilir. Kişiler, yetenek ve özelliklerine göre değil, hangi takımdan olduklarına bakılarak değerlendirilir. Eskiden görevli bir paşa ya da sadrazam görevden alınır ve yerine yenisi atanırken, yeni siyaset döneminde kadrolar toptan değiştirilir. Bugünün deyimi ile, görev ekip işidir anlayışından hareket edilir. İşbaşına gelen takım, işi hep birlikte yürütür ve hep birlikte ödüllendirilir veya tasfiye edilir. Nizamı Cedit ordusu ile Yeniçeri ordusu bunun en açık ve en belirgin örneğidir. Yine III. Selim'in yaptığı yenilik hareketlerini destekleyen ve 1808 Kabakçı Mustafa isyanında Ruscuk'a sığınmaları dolayısıyla Rusçuk Yarani adı verilen ulemeden bir grubun yaşadıkları aynı konuda bir başka örnektir.

Eski ve yeni siyaset yanlılarının takımlaşması ile ortaya çıkan, Yeniçeri-Nizamı Cedit ordusu çatışması bir süre devam etmiş ve çatışma, Nizamı Cedit ordusunun kaldırılması ile sonuçlanmıştır. Niyazi Berkes'e göre, Nizamı Cedit'i yıkan güç, yeniçeri gücü değil, devletin, geleneksellikle çağdaşlaşma çabaları arasındaki çelişkidir.¹⁴⁹ Yeniçeri-Nizamı Cedit orduları arasındaki çatışmada ilk raundu Yeniçerilerin almasına karşın nihai zafer yenilik yanlılarının olmuş ve Yeniçeriler büyük bir katliamla ortadan kaldırılmıştır. Eski siyaset yanlıları ile yeni siyaset yanlılarının çekişmesi ve yönetimdeki etkinliği zaman zaman el değiştirir ve bu karşılıklı çekişme, 1826'da, dönemin yenilik yanlısı yöneticilerinin "hayırlı bir olay" olarak nitelendirmeleriyle yeni bir şekil alır. Yeniçerilerin tamamen yok edilmesiyle, devlet, yeni siyasetine uygun yeni bir ordu kurar.

"Yeni siyasete uygun yeni kadrolar oluşturulması olayına Devlet yönetiminin bütün kesimlerinde tanık olunmuştur. Devlet kadrolarındaki bu yenileşme olayı, Osmanlı'da kapı

¹⁴⁹ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 131.

*önündeki çekişmeyi daha da kızıştırmış, bu çekişmeye yeni boyutlar kazandırmıştır. Kapı dışında kalmış olanlar, Devlet'in eski siyasetinden vaz geçmesinden yararlanarak kapıda görevlileri eski siyasete hizmetle suçlayacaklar, yerlerini kendilerine bırakmaları gerektiği görüşünü savunacaklardır. Elbet kapıda görevliler de, tepki göstermekten geri durmanışlardır, kapı dışında olanları 'Devlet düşmanlığı' ile suçlamışlardır."*¹⁵⁰

Osmanlı'nın yeniden önem kazanması ihtimali karşısında Batı denetimi ni gerçekleştirmek üzere başlatılan yenileşme hareketlerinin ilk aşamasında Osmanlı yeni siyasetine hakimdir. Reformlar Osmanlı'nın kendi tercihi, onayı ve iradesiyle yürütülür. Tanzimat sürecinin başlangıcından itibaren ise işin rengi değişir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Tanzimat'la birlikte artık yenileşme hareketleri ya bir dayatma ya da kendi tercihimiz şeklinde sürüp gidecektir. Örneğin Nizamı Cedit hareketi tamamen Osmanlı'nın kendi iradesine bağlı olarak gerçekleşirken, Tanzimat Fermanı'nın ilanında İngiltere'nin etkisi büyük olmuş; Islahat Fermanı Batılı büyük devletlerin dayatması sonucunda gerçekleştirilmiştir.

İngiltere'nin Osmanlı'ya ihtiyacı bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı'nın bir başka Batı ülkesinden yararlanarak, kendi çıkarları aleyhine gelişecek bir işbirliğine de izin vermemek gerektiğini düşünür ve çeşitli politikalarla Osmanlı'yı kontrol altında tutmaya, hatta kendi çıkarlarına hizmet edecek kadrolar ele geçirmeye karar verir.

Osmanlı, Batıcılışma seçimini bir devlet siyaseti olarak gerçekleştirmiştir. Ancak bu hangi Batı olacaktır. Önde gelen Batılı ülkeler Batı'nın liderliği ve dünyadaki nimetlerden daha çok pay kapmak için birbirleri ile çatışmakta, birbirlerini devre dışı bırakacak alternatif politikalar geliştirmektedirler. Batı içi mücadeleleri kazanan taraf, toplumlararası ilişkilerde en etkili söz sahibi olacaktır. Ayrıca, bir Batılı ülkeden yana olmak gerekiyorsa, hangi ülkenin daha fazla Osmanlı'nın yararına olacağı konusunda kesin bir tercih yapılabilir. Bu gibi sorular nedeniyle, Osmanlı yöneticilerinin Batıcılışma yönündeki ilk tercihleri, Fransa'yla işbirliği yönünde olmuştur.

Başka bir anlatımla, yenileşme hareketleri ile birlikte ortaya çıkan bir başka sorun da, Batı seçiminin hangi ülkeye göre yapılacağı konusudur. Osmanlı, toplumlararası ilişkilerdeki üstünlüğünü kaybettikten sonra, tekrar etkili olabilmesinin yolu, bir Batılı ülke ile işbirliğidir. Batılı ülkenin de bu işbirliğine yatkın olması, yani çıkarlarına uygun bulması gerekir. Batı egemenliğinin liderliğini yapan İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasına ihtiyacı yoktur. Bu nedenle Batı içi çatışmada alternatif bir Avrupa sistemi geliştirmeye çalışan Fransa'nın Osmanlı coğrafyasına, Osmanlı'nın da Doğu-Batı ilişkilerini kontrol ederek et-

¹⁵⁰ Baykan Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", s. 25.

kinliğini artırmak adına Fransa'ya ihtiyacı vardır. Dolayısıyla, Osmanlı'nın ilk Batıcılışma girişimlerindeki Batı seçimi kendi iradesine ve Fransa ile işbirliğine dayanmaktadır. Ancak Napoleon Savaşları ile Fransa'nın böyle bir siyaseti Osmanlı dışında yürütmeye kalkması ve daha sonra bu mücadeleden yenik çıkması, başarılı bir şekilde yürütememesi nedeniyle, yeni kadrolar içinde Fransız yanlısı, İngiliz yanlısı gibi bölünmeler, kadrolaşmalar olur. Artık tek başına belli bir mevkiye gelmek önemli değildir. Belli yerlere belli adamların yerleştirilmesi gerekmektedir. O zaman kendi siyasetine bağlı yeteneklerin seçimi ve takım yetiştirme dönemi başlar.

*"Osmanlı'da kapı önündeki eski çekişme sürüp gitmektedir ama yeni boyutlar kazanmıştır. Önceki artık seçenekler birden çoktur. Batıcılışma genel siyaseti içinde Fransız yanlısı olunabileceği gibi Alman yanlısı da olunabilmektedir. Şimdi çekişme, yalnızca kapıda yer tutabilmişlerle kapı dışında kalmış olanlar arasında değildir. Bir Batılı Devlet yanlıları öbür bir Batılı Devlet yanlılarıyla da çekişmektedirler. Ve ayrıca Devlet görevleri adaylarında işe yararlılıklarını yalnızca Osmanlı Devletine değil bir Batılı Devlete de kanıtlamak zorunluluğu ve telaşı başlamıştır."*¹⁵¹

Osmanlı'da Batı yanlısı sadrazamların görev başına gelmeleri özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki döneme rastlar. Bu kişilerin sadece Batı yanlısı bir kültür ve teknikten yana olma özellikleri, sadrazam olmalarına yetmemektedir. Bunların öncelikle Batı içinde belli bir devletin yandaşı olmaları gerekmektedir. Tanzimat dönemi üst düzey bürokrat ve valileri, Batılı ülkelerin çıkarlarını kendi çıkarları ile bütünleştirerek açıktan açığa ve yine bazı dengeleri gözetip korumuşlardır. Örneğin Tanzimat Fermanı'nın mimarı olarak tanıtılan Mustafa Reşit Paşa,¹⁵² Osmanlı sadrazamlarından Mehmet Kamil Paşa, Mithat Paşa ve Küçük Sait Paşa İngiliz, Mahmut Nedim Paşa Rus, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Fransız,¹⁵³ yanlısı olarak tanınan en üst düzey görevlilerden sadece bir kaçıdır.¹⁵⁴ Ayrıca, İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelen bazı paşaları da Alman yanlısı olarak tanınır. Takım işi ile ilgili olarak bir başka ülkeye bağlı olmak, o ülkenin çıkarlarını gözetmek o kadar ortalık bir konu olmuştur ki, tahtta bulunan padişahlar bile bir Batılı ülke yanlısı olarak tanıtılmıştır.¹⁵⁵

¹⁵¹ Baykan Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", s. 25.

¹⁵² 1857 yılında İngiliz-Fransız çıkarları Eflak-Boğdan sorununda birleşince, Mustafa Reşit Paşa kesin şekilde iktidardan düşmüştür.

¹⁵³ Batılı ülkelerin Osmanlı valî ve paşalarına yönelik değerlendirmeleri de bu yanlılıklarıyla ilgili oluyordu. Örneğin, Fransızlara göre Mehmet Ali Paşa en büyük reformcu iken, İngilizler paşayı katil ve rüşvetçi olarak kamuoyuna sunuyorlardı.

¹⁵⁴ Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, s. 145.

¹⁵⁵ III. Selim'in Fransız, Abdülaziz'in Rus, Abdülhamid'in Alman yanlısı olduğu söylentilerinde olduğu gibi.

Tanzimat döneminde en belirgin değişiklikler bürokrasi alanında gerçekleştirilmiş ve Batı tipi bir bürokrasi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda bürokratik örgütlenme biçimi baştan aşağı yenilenmeye çalışılmış, yeni bürokratik birimler kurulmuştur. Tanzimat'la birlikte, daha önce sadece sarayda toplanan nüfuz ve kuvvet, birdenbire hükümdara karşı sorumlu bir kabine ile, onun etrafında toplanmıştır. Bu suretle İmparatorluk şahsi hükümet özelliğinden çıkıp bir yüksek rütbeli memurlar İmparatorluğu haline getirilmiştir.¹⁵⁶

Devlet daireleri tamamıyla Batılı ülkelerdeki bürokratik kuruluşlara benzetilmeye, saray ve devlet dairelerindeki büroların iç tanziminin Avrupalı tarzda oluşturulmasına 1830'larda başlanılmış; Batı mimarisi örnek alınarak saraylar, köşkler, konaklar yaptırılmıştır. Batıcılığa saray ve konaktan yalı ve köşke doğru bir yayılma göstermiştir.¹⁵⁷

Batı seçimi toplumsal koşulların bir ürünü olmadığından, yeni özelliklere bağlı kadroların yetiştirilmesi için Tanzimat döneminden başlayarak birçok okul açılır ve bu okullar her alanı kapsayacak şekilde genişletilir. 1826'dan sonra Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye yeniden yapılandırılır. 1838'de Tıbbiye'nin açılış konuşmasında, II. Mahmut, Batı'nın model alındığını açıkça belirtir. 1838'de İlkokullara öğretmen, Tıbbiye ve Harbiye'ye okuryazar öğrenci yetiştirmek üzere Rüştîyeler açılır. 1843'de Darülmualiminin kurulumu. 1847-48 yeniden düzenlenen Mühendishane'nin 1846, 1850, 1855 mezunlarından birçoğu Fransa, İngiltere, Avusturya ve Almanya'ya gönderilir.¹⁵⁸ Avrupa'ya öğrenci göndermekte Mısır valisi Mehmet Ali Paşa örnek alınır. Mehmet Ali Paşa, Fransa başta olmak üzere yüzlerce öğrenciyi Batı'lı ülkelere göndermiş ve Batıcılığa konusunda örnek ve önder olarak gösterilmiştir.

1843 yılında ilk mezunlarını veren Tıbbiye'nin eğitim dili Fransızca'dır. Tıbbiye başta olmak üzere, bugünkü anlamda üniversite niteliği taşıyan eğitim kurumlarında görev alan hocalar çoğunlukla Avrupalı, sonradan Müslüman olmuş ya da gayri-Müslim Osmanlı tebaasıdır.¹⁵⁹

Tanzimat yıllarında yüksek öğretimde öğrenci sayısı gözle görülür şekilde artmıştır. 1859'da devlet memurlarının eğitim merkezi olarak kurulan ve özellikle üst kesimlerden öğrenci alan Mülkiye Mektebi, 1877'de yeniden düzenlenmiştir. Ders programları modern konuları kapsayacak şekilde biçimlendi-

¹⁵⁶ Tanpınar, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 130.

¹⁵⁷ Tanpınar, a.g.e., s. 131-133.

¹⁵⁸ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 227.

¹⁵⁹ Berkes, a.g.e., s. 227.

rilmiş, Anadolu'dan gelen öğrenciler için yatılılık kolaylığı sağlanmıştır.¹⁶⁰ Ayrıca, devlet adamı yetiştirmek üzere, dönemin misyoner okullarından farklı olarak, devlet eliyle ve Fransa ile yapılan bir işbirliği sonucu, 1869'da Galatasaray Lisesi açılmıştır.

1832'de kurulan Tercüme Odası, Osmanlı Devleti ve Osmanlı bürokratinin Batıcılışmasını sağlayan temel kurumlardan biri olmuştur. 1839'dan sonra, adeta bir okul haline gelen Tercüme Odası'ndan Ali, Fuat, Saffet Paşa'lar gibi Batıcılışma yanlısı sadrazamlar yetişmiştir. Tercüme Odası sadece sadrazam yetiştirmekle de kalmamış, Tanzimat dönemi üst düzey bürokratları da ilk meslek hayatlarına Tercüme Odası'nda başlamışlardır. Bu oda, yeni yetişenlere yabancı dil öğretmekle kalmamış, yavaş yavaş yeni bir dünya görüşü, yeni bir siyasi idealin gelişmesini sağlamıştır. Abdülaziz devrinde hızlanan fikir hayatının başında bu kalemin büyük katkısı olmuştur. Yine sade dil ve düzgün nesir alanındaki ilerlemeler de bu çevrede ortaya çıkmıştır.¹⁶¹

Kısaca, Osmanlı Devleti, yenileşme hareketleri adı verilen Batıcılışma siyaseti için gerekli bulduğu her türlü kadroyu yetiştirdiği gibi, eğitim, bürokrasi, yönetim, hukuk, ekonomi alanlarında da gerekli dönüşümleri gerçekleştirmeye çalışmıştır.

¹⁶⁰ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 179.

¹⁶¹ Tanpınar, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, s. 142-143.

4- KARŞIT AYDINLAR

Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat dönemiyle her alanda adım adım Batılaşmaya çalışırken, yine adım adım Batı'ya bağımlı hale geliyordu. Ekonomi zayıflarken, yönetimi elinde bulunduran takımlar bir ülke adına iktidara geliyor ve iktidarı sırasında Batı'da meydana gelen yeni bir ittifak veya oluşum Osmanlı'da bir takımı iktidardan düşürüyor ve onun yerine başka bir takımı iktidara taşıyordu. Eski ve yeni siyaset tercihleri kapsamında eskiyi temsil eden tarafın gücü zayıflamıştır ama yeni siyaseti temsil eden takımlar da kendi aralarında çatışırken, eskiyi hatırlatan etiketlerle, devlet düşmanlığı, gericiilik, gavurluk gibi ifadelerle, birbirlerini suçluyorlardı. Başka bir anlatımla, eski Osmanlı kapıkulu kavgası, temelde önemli bir değişiklik göstermeden sürüyordu.

Osmanlı'da yetenekli kişi sadrazam olur sözü, artık belli kişilerin korunması altında olura dönüşüyor; kadro çekişmeleri arasında yetenekleri sadece devlet katında kanıtlamak yetmiyor, Batı'daki belli güçler önünde de kanıtlanması gerekiyordu. O nedenle, görüşler kâğıt üzerine dökülerek, gazetecilik belli görüşlerin savunuculuğuna aracılık ediyordu. Önce medeniyet, ilerleme, hürriyet, meşrutiyet, anayasa, meclis gibi belli kavramların savunuculuğu yapılıyor, tartışma boyut değiştirdikçe sosyoloji akımları sokularak kullanılıyordu. Bu fikirlerin Osmanlı toplumsal yapısı ile bağlantıları dikkate alınmadan, tümüyle toplumsal yapıdan kopuk olarak, bir aydın işgüzarlığı ile Batılı düşünürlerden devşiriliyordu. Fransız ve özellikle İngiliz düşünürlerinin özgürlük, anayasaya dayalı meşruti yönetim gibi iki temel kavramda toplanan görüşleri Osmanlı'ya aktararak uygulamaya konulabilirse, ülkenin kurtulacağına, pek çok siyasal ve toplumsal sorunun çözüleceğine inanılmaktadır. Karşıt aydınlar, kendilerini, Osmanlı'nın çöküş sürecini durdurmakla görevli reformcular olarak görmekte; bu çöküşün nedenlerini yok edecek siyasi çareler bulmak için gönderilmiş yarı kutsal kişiler olarak algılanmaktadırlar. Gazeteler aracılığı ile devam eden bu mücadelede bazı

isimler¹⁶² ve yukarıda belirttiğimiz kavramlar, 1860'lardan sonra konjonktürel olarak öne çıkıyordu.¹⁶³

Osmanlı'da kapı önü çekişme sürerken, bu çekişmenin gerisinde toplumun çeşitli kesimleri değil, şu ya da bu devlet yanlısı grubun iktidara el koyma düşüncesi vardır. Bu çekişme içinde İngiliz, Fransız ya da Alman yanlısı bir siyasetin Osmanlı çıkarlarına daha uygun düşeceği konusunda devletin tutumundaki değişim ile kadrolar da iktidara gelip giderler. Kapı önü çatışmasındaki temel sorun, bazı kişilerin devlet yönetiminde bazı yerlere yükselebilmesi ve adamlarını devlet kapısına yerleştirmesidir.¹⁶⁴

Osmanlı'da temel kavga devletten pay almaktır. Temel kavga devletten pay almaktır ama iktidarda bulunanlarla iktidara ortak olmak isteyenlerin sayısal farklılığı kavgayı sürekli kılmaktadır. Bu kavga, 1860'lardan itibaren Batı'dan aktarılan çeşitli kavramların ülkeyi kurtarma reçetesine dönüştürülmesi adına sürdürülecektir. Bu yıllarda devlet kapısında yer almak isteyen, ancak iktidardaki takımla aynı düşünmeyen, başka takım mensuplarının iktidar mücadelesinde yeni bir yöntem, basın kullanılmasıdır. 1854 yılında ilk kez Batılı ülkelerden borç almak ve 1856 yılında Islahat Fermanı'nı ilan etmek zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, 1860'lı yıllara farklı bir iktidar mücadelesi ile girer. Daha önce içten içe ve kapalı kapılar ardında sürdürülen çekişme artık açıktan açığa ve basın aracılığı ile yapılmaktadır.

1860'lardan başlayarak iktidara ortak olmak, kendi ve temsil ettiği Batılı ülke adına iktidar nimetlerinden pay almak için dönemin iktidarına karşı mücadele eden herhangi bir takım mensubu "aydın", hangi Batılı ülke yandaşı olduğunu da açık olarak ortaya koyabiliyordu. Bu kişi veya gruplar, ayrıca, Batıcılaşma siyasetleri karşısında giderek artan şekilde rahatsızlık duyan belirli halk gruplarının sözcülüğüne soyunarak, sıkıntılarını basın aracılığı ile dile getirerek, mevcut iktidar üzerinde çift yönlü bir baskı oluşturabiliyorlardı. Bürokrat kökenli bu gazeteciler, tamamiyle Batılı düşünürlerin etkisi altında olmalarına karşın, Batıcılaşmanın halk üzerinde yarattığı hoşnutsuzluğu ve halkın yönetimle ilgili şikayetlerini kendi amaçlarını gerçekleştirecek araçlardan biri olarak kullanabiliyorlardı.

¹⁶² Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi gibi.

¹⁶³ Tanpınar'ın bildirdiğine göre, 1860'ların önde gelen yazarlarından önce Sadık Rıfat Paşa, ülkede yeni bir hak ve hukuk anlayışına risalelerinde yer veren, hürriyet, hak, adalet kelimeleri üzerinde derinlemesine durmuştur. Yani, hürriyet kavramını ilk ifade eden kişi Sadık Rıfat Paşa'dır. Ayrıca, vatan ve millet gibi Şinasi ile Türkiye'ye geldiği sanılan bazı kavramlar da Mustafa Sami Efendi'nin eseridir. Tanzimat ideolojisinin en önemli kavramlarından olan medeniyetçilik kelimesi ise Sadık Rıfat Paşa ve Sami Efendi tarafından tanımlanmaya çalışılmıştır.

¹⁶⁴ Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", s. 25.

1860'larda Osmanlı tarihinde o güne kadar görülmeyen yeni gelişmeler görülür. Tarihte ilk defa kapı önu çekişmede yer alan taraflar, padişah nezlinde, devletin aksayan yanlarına dikkat çekme konusunda lahiya geleneğinin dışına çıkarak, açıktan bir öneri, eleştiri ve muhalefet hareketi başlatıyorlardı. Oldukça sınırlı bir çevreye yönelik olarak yayın hayatına başlayan gazetelerin¹⁶⁵ Babıalı'ye yönelik eleştirileri ile ilk defa bu şekilde karşılaşan iktidar, bu oluşumu nasıl susturacağının yolunu-yöntemini dahi bilmemektedir.¹⁶⁶

Tanzimat Fermanı çerçevesinde başlatılan ve hukuk, eğitim, ekonomi alanlarında gerçekleştirilen Batıcılışma girişimleriyle kurulan okullardan ve özellikle Tercüme Odası'ndan yetişmiş bazı bürokrat-aydınlar, özellikle İngiliz ve Fransız düşünürlerin etkisinde kalarak, devşirdikleri fikirleri 1860'ların başından itibaren Osmanlıya aktarmaya başlamışlardır. Bu aktarma fikirlerin temelinde Osmanlı devletinin kurtuluşu için 1860'lardan 1908'e kadar ifade edilmeye çalışılan reçete, anayasaya dayalı meşruti bir yönetim biçimidir. Nasıl ki 100 yıl sonra, 1960'lı yılların sihirli sözcüğü sosyalizmse, 100 yıl öncesinin sihirli sözcüğü de anayasal bir düzen, meşruti bir yönetimdir.

Osmanlı'daki kapı önu çekişmenin yeni boyutlar kazanması ve çekişmenin yalnızca kapıda yer tutabilenlerle kapı dışında kalmış olanlar arasında değil, bir Batılı devlet yanlıları ile öbür bir Batılı devlet yanlıları arasında yapılması tüm mücadele yöntemlerini değiştirmiştir. *"Böylece işe yararlıklarını Batı'nın uzak ülkelerine kadar duyurmak zorunda olan Devlet görevlileri isteklileri geniş bir yayım ve propaganda faaliyetlerine girişecekler ve Devlet'in, daha doğrusu Devlet görevlilerini ellerinde tutanların tepkilerine karşı Batı'ya ve Batı kurum ve kavramlarına sığınacaklardır. Belli başlı Avrupa başkentleri Devletinde görev almamış Türk aydınlarının sığınma yeri olmuştur. Bu aydınlarımız Devlet kapısında yer edinebilme kavgalarını sürdürebilmek imkanlarını Osmanlı Devletinden 'hürriyet' adına istemektedirler."*

"XIX. yüzyılda Batı Devletlerinin dünya egemenliğinin getirdiği üstünlüklerden alacakları pay konusundaki kavgaları henüz sonuçlanmamıştı. Bu belirsizlik eski Doğu-Batı ilişki merkezlerini elinde tutan Osmanlı İmparatorluğunun önemini arttırmıştır. Hiç bir Batılı Devlet, Osmanlı İmparatorluğundan vaz geçememektedir. Çekişme kendilerine söz hakkının verilmesini istemektedirler. Başka Devlet yanlılarının Os-

¹⁶⁵ Osmanlı Devletinde çıkarılan ilk gazete Takvim-i Vakayi'dir. Resmi nitelikteki bu gazetenin çıkarılış tarihi 1831'dir. Bugünkü anlamda ilk gazete ise Agah ve Şinasi efendiler tarafından 1861'de yayınlanır. Bu gazeteyi 1862'de yine Şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr izler.

¹⁶⁶ Zaman içerisinde çıkarılan yasaklarla gazetelerin nasıl susturulacağı, yayınlarının nasıl durdurulacağı gibi sansürün her türlü sü geliştirilecekti.

manlı yönetimini ele geçirdikleri zaman kendilerine karşı çıkabilecekleri bir meclise gerek görmektedirler. Bu nedenle de “meşrutiyet” gündeme getirilecektir.”¹⁶⁷

Hangi ülkeye veya görüşe hizmet ederse etsin, iktidarda olanlarla iktidara katılma mücadelesi verenler arasındaki mücadele, 1860’lardan 1908’lere kadar iki büyük takım halinde sürmüştür. Muhalefette bulunan karşıt aydın takımının yönetimle ilgili yoğun eleştirileri bulunmaktadır ama kendileri iktidara geldiklerinde neyi nasıl düzenleyeceklerine, yürüteceklerine dair bir planları yoktur. 1860’lar ve 1870’lerde olduğu gibi hedef Ali ve Fuat paşalar, Abdülhamid döneminde olduğu gibi, hedef Abdülhamid’dir. Ali ve Fuat Paşalar veya Abdülhamid iktidardan düşürülürse sorunların hepsi çözülecek, kendilerinin deymi ile halk derin bir nefes alacaktır.

İki takım arasındaki düşünsel farkların çok da derinlerde bulunmadığını ve bazı ayrıntılar dışında benzer bir dünya görüşüne sahip oldukları Hilmi Ziya Ülken’in anlatımı ile ortaya konulmaktadır. Buna göre; Yeni Osmanlıların hürriyet ve meşrutiyet ideolojisinin karşısında, Tanzimat ruhunu devam ettirmek isteyen devlet adamları ile onları fikirce besleyen bir aydın zümrenin dayanağı bir ikinci fikir daha vardı. Buna medeniyetçilik ve terakki fikri diyebiliriz. Vakıa her iki kelime, birinci ideoloji mensuplarınca da benimsenmişti. Fakat birinciler onu hararetli romantik bir inkılap düşüncesi içinde görürlerken, ikinciler onu ağır ağır gelişmesini istedikleri kurulmuş bir içtimai düzen içinde, öğretim ve bilgi yollarının genişletilmesi ile elde etmek istiyorlardı. Bu fikri savunanlara terakkici Tanzimat Avrupalıları diyebiliriz. Birinci fikir ikincinin içinden çıktığı halde onunla asla uyuşmuyor, hatta asıl savaş bu ikisi arasında oluyordu. Terakkici Avrupalılar için Osmanlı siyasi bütünlüğünü korumak başlıca gayeydi ve inkılapçı meşrutiyet fikrinin bu bütünlüğü tehlikeye düşüreceği kanaatindeydiler.¹⁶⁸

Çok sistemli ve organize olmasa da karşıt aydınların ilk defa iktidara karşı örgütlenişi 1865’te Genç Osmanlılarla gerçekleşmiştir. Genç Osmanlıların ortak paydası Babiali bürokratlarına karşı olmaları idi. Genç Osmanlıların hedefinde Tanzimat döneminin bürokratları ve üst düzey devlet görevlileri bulunmaktadır. Bunun nedeni, Yeni Osmanlı Cemiyeti’ni oluşturan ve daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni de düşünsel açıdan besleyen karşıt aydınların, Tanzimat ve sonrası iktidar nimetlerinden yeterince yararlandırılmamaları, grup olarak hep idarenin alt ve orta kademelerinde tutulmalarıdır.

Karşıt aydınlar, Tanzimat bürokrasisini, haklı olarak, halktan uzaklaşmakla suçluyor, dışa bağımlı ve silik dış politika anlayışını eleştiriyorlardı. Yeni Osmanlılara göre iktidarda bulunanlar gerektiği kadar aktif bir siyasete teşebbüs

¹⁶⁷ Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri I”, s. 26.

¹⁶⁸ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 61.

edememişler; Batılı devlet adamlarının esiri olmuşlardır. Bu eleştiriye rağmen karşıt aydınların Batı kültürüne egemenlikleri Tanzimat dönemi birinci kuşak bürokratlardan çok daha fazla idi.

1860'ların muhalefetine öncülük eden, Yeni Osmanlıları ve Jön Türkleri besleyen kaynaklardan biri, halk kitlelerinin genel hoşnutsuzluğu ve Batıcılaşan yönetime giderek yabancılaşmasıdır. Yeni Osmanlılara göre, Islahat Fermanı iktisadi emperyalizmi pekiştiren bir belgedir. Tanzimat yöneticileri Osmanlı'yı Batıya peşkeş çekmekle kalmamış, mali politikaları dolayısıyla Avrupa'nın esiri olmuşlardır.¹⁶⁹

Yeni Osmanlılar gibi ardından gelen İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları da Türk halkına dayanmıyordu. Belki aralarında halkın içinden gelenler ve halkın içinden geldikleri için halkın söylemlerini dile getirebilecek isimler vardı. Ancak onlar da çok kısa sürede Batılı fikirlerin etkisiyle yabancılaşma girdabına girerek halktan uzaklaştılar. Bu karşıt aydınlar grubu, Batı'dan aktarılan reformlara karşıymış gibi görünmelerine rağmen, Avrupa'ya hayrandılar. Fikirleri belirginleşmemiş, sağlam sayılabilecek bir zemine oturmamıştı. Rejim ve sisteme değil, başta olan padişaha ve daha çok üst düzey yöneticilere karşı oluyorlar, onlar değiştirilince mevcut sorunların çözüleceğine inanıyorlardı. Padişah ve üst düzey yöneticilerle ters düştüklerinde Avrupa'ya kaçıyorlar, orada da devletten para yardımı alıyorlar, daha üst bir görev önerildiğinde de ülkeye geri dönüyorlardı. Dolayısıyla, karşı çıktıkları yöneticilerle zaman zaman işbirliği yapmaktan, iktidardan pay almaktan da çekinmiyorlardı. Karşı oldukları aynı padişahı bir süre sonra ödülleri, nişanlar, para yardımı alabiliyorlardı. Sürgünde bulunmadıkları zamanlarda ise genellikle iktidarın alt ve orta kademelerinde görev alıyorlar, yüksek maaşlı devlet memuriyetlerini paylaşıyorlardı.¹⁷⁰ Bu arada yabancı ajanlarla, entrikacılarla alet olmaktan kurtulamıyorlardı. Kısaca ne eylemleri ne de fikirleri netleşmişti. Oportünizm ve belirsizlik temel özellikleriydi.

Şeriatçılık, liberal anayasacılık, modernist İslamcılık, ulusçuluk, Batıcılık, parlamenter demokrasi, hatta olgunlaşmamış bir Türkçülük ve sosyalizm gibi birbirleri ile uyuşmayan çeşitli görüşleri aynı anda savunmaları, karşıt aydınların fikirsel netliğe sahip olmadıklarını kanıtlar.¹⁷¹ Karşıt aydınlar, bir tarafta Batı-

¹⁶⁹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 87-89.

¹⁷⁰ Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, V Yayınları, Ankara, 1989, s. 300.

¹⁷¹ Bu ve benzeri vurgular için bakınız; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 244-245; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 90; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1995, s. 241-242 ve İlber Ortaylı, "Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983-85, s. 1702-1703.

lı kurumlara ve oluşumlara ilişkin fikirleri, diğer yanda bunların İslâmiyet'le uyduğu-uyuşmadığını tartışmaktadırlar. Bir yanda daha laik bir toplum düzenine doğru yönelim isteğine, diğer yanda İslamcı yanı ağır basan bir söyleme sahiptirler. Örneğin karşıt aydınlar grubunun önde gelen isimlerinden Namık Kemal, halkın temsilcileriyle doldurulan "meclisler"e inanırken; Ali Suavi'nin demokrasi tablosu, meşe ağacının dibine oturup, teb'asının şikayetlerini dinleyen bir Sultandan öteye geçemiyordu.¹⁷² Karşıt aydınlar grubu, birbirleriyle, hatta kendi görüşleri ile çelişmektedirler. Hatta mücadelesini verdikleri anayasanın içeriği konusunda birleştiklerini iddia etmek bile zordur.¹⁷³ Aynı kişi, aynı anda, laikliği, şeriatı, milliyetçiliği ve ümmetçiliği savunabilmektedir. Ali ve Fuat Paşaların yönetimine karşı 1865'te Yeni Osmanlılar¹⁷⁴ adıyla ortaya çıkan karşıt aydınlar grubunun birleştiği tek nokta, iktidarı devirmek ve meşruti bir yönetim biçimine kavuşmakla Osmanlı'nın kurtulacağı fikridir.

Karşıt aydınların en önemli ismi, fiili lideri ve finansörü Mustafa Fazıl Paşa, hürriyet ve anayasa aşkı için değil, düpedüz iktidar mücadelesi sonucu yurt dışına çıkarılmış ve o da karşıt aydınları mevcut iktidara karşı sürekli kışkırtmıştır. İngiliz yanlısı politikaların savunucusu olarak tanınan Mustafa Fazıl Paşa'yı Ahmet Hamdi Tanpınar şöyle tanıtır: Siyasi hayatımızda olduğu kadar, fikir hayatımızda da önemli bir yer tutan, bu haris, hatta zeki, fakat mizacına mağlup, müsrif devlet adamının bu teşebbüse nasıl atıldığını tahmin etmek güç değildir. Mısır vilayeti üzerindeki bütün haklarından, tazminat olarak aldığı bir kaç milyon İngiliz lirasına mukabil vazgeçmeğe mecbur kalan Mustafa Fazıl Paşa, bütün ömrünce, kardeşinin elinden Mısır hükümetini tekrar alabilmek emelini bırakmayacaktır. 1865 senesinde onu maliye nazırı tayin edilmiş görüyoruz. Fakat Paşa bu vazifede uzun zaman kalmamış, bir iki ay sonra azledilmiş ve hemen arkasından da Abdülaziz'in ani bir iradesiyle Avrupa'ya uzaklaştırılmıştır.¹⁷⁵ Yeni Osmanlılar cemiyeti azasını Avrupa'ya davet ettikten sonra kendini affettirerek birdenbire İstanbul'a dönmesi ve 1870 muharebesinden sonra, yani Fransız siyasetinin şarkta bir zaman için felce uğraması üzerine, Ali Paşa'nın Hidiv İsmail Paşa'ya karşı takip ettiği yeni hareket tarzından ümitlenerek onunla anlaşması ve Ali Paşa'yı desteklemek için Avrupa'dakilere emir

¹⁷² Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 118.

¹⁷³ Ortaylı, "Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar", s.1702-1703.

¹⁷⁴ 1865 pikniğine katılan ve Yeni Osmanlıların nüvesini oluşturan altı isim: M. Fazıl Paşa, Mehmet Bey, Namık Kemal, Ayetullah Bey, Reşad Bey ve Agah Efendi'dir.

¹⁷⁵ Mustafa Fazıl Paşa'nın, Ali Paşa'nın yürüttüğü ekonomik politikalarıyla ilgili eleştirilerini bir tezkere ile padişaha sunacağı duyulur duyulmaz, Ali Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'yı makamından azlettirdi ve 4 Nisan 1866'da da, 24 saat içerisinde başkenti terk etmesi istendi.

vermesi, hatta Yeni Osmanlılara, istediği zaman harekete geçecek bir alet, bir tehdit ve şantaj vasıtası gibi bakması, ikbal ve mevki hırsı bulunan bir mizacın zaafını gösterir.¹⁷⁶

Böyle bir şahsiyetin Paris'ten Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektubun Türkiye'deki meşrutî hareket için önemi çok vurgulanmıştır. Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867'de Paris'ten Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı açık mektup, meşrutîyet fikri etrafında başlayan mücadelenin ilk beyannamesi olarak kabul edilir.¹⁷⁷ Ancak, Mustafa Fazıl Paşa'nın meşrutîyeti neden istediği, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadrazam olmakla nasıl bir dış politika belirleyeceği açıktır. Mevcut hidiv Fransa'ya dayandığına göre Mısır yönetimi ancak İngilizlerle işbirliği yapılarak ele geçirilebilir.¹⁷⁸ Yine İngiliz yanlılarının Osmanlı'daki çıkarlarını savunan takımın görüşlerini rahatlıkla dile getirebileceği bir meclis çok daha yasal bir mücadele yeri olsa gerek.

Kısaca toparlarsak, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, İngilizlerin Osmanlıları kontrol altında tutmak için kurdukları takım aracılığı ile yürürlüğe koydurttukları bir belge iken, Batılı ülkelerin çıkarları birbiriyle örtüştüğünde bu sefer 1856'da Islahat Fermanı'nı ilan ettirdikleri görülür. İngilizlerin 1838 ve 1839'daki siyasal ve ekonomik etkinliğine rağmen, misyoner okullarını bir yana bırakırsak, Osmanlı'nın kendi eliyle kurduğu Batı tipi okullarda Fransız kültürünün ağırlığı yoğun olmuştur. Tanzimat bürokrasinin tercihi Fransız kültürüdür. Devlete yönetici yetiştirmek için Galatasaray Lisesi'nin kurulması da bunu açıkça göstermektedir. Osmanlı bürokrat-aydınları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fransız düşünürlerinin ve Fransız Devrimi'nin getirdiği düşüncelere daha bir açıktılar. Karşıt aydınların da Fransız düşünürlerinden daha fazla etkilendikleri bir gerçektir. Ancak, karşıt aydınların siyasal görüşleri İngiliz düşünce yapısından beslenmektedir. Ekonomide ademi merkeziyetçilik, siyasette anayasaya dayalı meşrutî bir yönetim ve dinsel değerlere bağlı muhafazakar bir toplum anlayışı, karşıt aydınların en belirgin düşünce yanlarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, İngiltere kendi sistemine benzeyen bir Osmanlı yönetimini savunan karşıt aydınlar grubunu destekliyor, bu grupta yer alan aydınlar zaman zaman İngiltere'de bulunuyordu.

1880'lerde yönetim karşıtı takımların hangi ülkeye bağlı bir siyaset izledikleri sorunu karmaşılaşmıştır. Aynı takım içerisinde Batılı büyük ülkelere ya-

¹⁷⁶ Tanpınar, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 221-222.

¹⁷⁷ Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 307 ve Tanpınar, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 222.

¹⁷⁸ İngilizler Mısır'ı 1882'de ele geçirirler. Ne yazık ki 1875'de ölen Mustafa Fazıl Paşa bu düşünün gerçekleştiğini göremez.

kınlığı ile tanınan pek çok isim yan yana bulunabiliyordu. Ancak 1870’den sonra Fransa’nın toplumlararası ilişkilerde etkinliğinin azalması ile en belirgin Batı yanlısı iki grup, Alman ve İngiliz yanlıları, hem aynı takım içerisinde yönetimi karşı ve hem de kendi aralarında mücadelelerini sürdürüyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu da artık kendi siyasetini kendi başına belirleme gücüne sahip olmadığından siyasetini belli ülkelere ve belli kurumlara dayanarak sürdürebiliyordu. Daha önce farklı bir bağlamda ele aldığımız gibi, 1870’den sonra Osmanlı’nın dayanmaya çalıştığı ülke artık Almanya’dır. Yine, tarihin hiç bir döneminde halifeliği siyasal amaçlarla kullanmayan Osmanlı Devleti, iyice zayıflayıp siyasetini yürütemeyecek duruma gelince, toplumlararası ve İslam dünyasındaki etkinliğini halifelik aracılığı ile sürdürmeye çalışacaktır. II. Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasetini yürütmek, varlığını duyurmak için etkin şekilde halifeliği kullanan ilk padişahtır.

Sosyolojinin ülkemize girişi işte bu koşullar altında olmuştur. Sosyoloji, aydın takımı ve bu takımın temsil ettiği ülkenin siyasal tercihlerini aktarmak üzere ülkemize girmiştir. Türk sosyolojisindeki takım anlayışının en belirgin örneği Ziya Gökalp-Prens Sabahattin çekişmesinde görülür. Yine de 1870’lerden itibaren sosyolojinin ülkemize girdiği ve kapı önü çekişmede yerini aldığı altını çizmekte yarar var. Bu koşullar altında ülkemize giren sosyolojinin konuları da belirlenmiş olmaktadır: Türkiye’de sosyoloji bir yanda “meşrutiyet” gibi Batı kurumlarını, öte yanda “hürriyet” gibi Batı kavramlarının savunusunu üstlenir.¹⁷⁹ Yine bu dönemde, ademi merkezietçi, muhafazakar görüşleri ve İngiliz yanlısı siyasal anlayışı ile tanınan F. Le Play’in ülkemizde temsil edilen ilk sosyolog olması ve bu sosyologu ülkemize taşıyan ve temsil edenin de Ali Suavi olması çok anlamlıdır.

¹⁷⁹ Sezer “Türk Sosyologları ve Eserleri I”, s. 26.

5- PARTİLEŞME - İTTİHAT VE TERAKKİ

Osmanlı kapı önü çekişmesinin Genç Osmanlılarla yeni bir şekil aldığını bir önceki bölümde ele aldık. Meşrutiyet, hürriyet, medeniyet, terakki, anayasa ve benzeri kavramlarla iktidarı ele geçirme mücadelesinin bir kısmını yurt dışında sürdüren Genç Osmanlılar, 1871’de Ali Paşa’nın ölümü üzerine ülkeye dönüp faaliyetlerine yurt içinde devam etmişlerdir.

Osmanlı kapı önü çekişmesi, yeni siyaset anlayışı çerçevesinde, 1789’dan itibaren takım anlayışı ile sürdürülürken, 1830’lardan itibaren yeni bir şekil alarak, Batılı büyük ülkelerin çıkarlarının savunulmasını da kapsar olmuştur. Kapı önü çekişmesi, 1860’larda iktidara ortak olmaktan öte, hem bağlı olunan takım ve hem de bir başka ülke adına iktidarı ele geçirme mücadelesine dönüşmüştür. Batılı fikirler sistemli bir şekilde ifade edilmeye, ülkenin kurtuluşu bu fikirlerin hayata geçirilmesine bağlanmıştır. Ülkenin kurtuluşu için mutlaka bir anayasa ilan edilmeli ve meclis açılmalıdır. Bu mücadelede Şehzade II. Abdülhamid’le anlaşarak Abdülaziz’i deviren karşıt aydınlar,¹⁸⁰ Abdülhamid’i tahatta çıkartarak, 1876’da Meclisi açtırmış ve Anayasayı ilan ettirmişler, ülkenin kurtuluşu için meşruti yönetime geçilmesini sağlamışlardır. Ancak bu süreç uzun sürmemiş, Meclis kısa sürede kapatılarak, Anayasa askıya alınmıştır.

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde hangi takım ne adına mücadele ederse etsin, temel söylemini ülkeyi ve toplumu kurtarmaya dayandırmıştır. Toplumun böyle bir isteminin olup olmamasına bakılmaksızın kurtarıcılık hep ön planda tutulmuştur. Her takım ya da grup ideolojik bakış açısına uygun bir kuruluş reçetesi yazmış ve ülkenin geleceği, bu reçetenin uygulanma düzeyine

¹⁸⁰ Prof. Dr. Baykan Sezer, Sultan Abdülaziz’in dünyanın en güçlü donanmalarından birini kurarak, bu donanmayı Batı emperyalizminin can damarı üzerine, Basra körfezine salmaya hazırladığını, bu nedenle, Sultan Aziz Han’ın Batı sever Mithat Paşa tarafından devrildiğini ve Osmanlı İmparatorluğunda Sultan Aziz Han’ın devrilmesi sonucu özgürlüğün değil, koca Osmanlı donanmasının Haliç sularında yok edilmesinin gerçekleştirildiğini belirtir.

bağlanmışır. Bu kapsamda, Türk siyasal tarihi, eğerle başlayan ve bir ideolojik kalıp veya açılımla biten şartlı cümlelerle doludur.

Karşıit aydınların meşrutı bir yönetim biçiminde ısrarlı olmalarının nedenlerinden biri de temsil ettikleri Batılı ülkelerin çıkarlarını savunacakları meşru bir zemine kavuşmaktır. Ancak ülkenin kurtuluşu adına öne sürülen ve uygulamaya konulan meşrutı yönetim biçimi çok kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırılarak, önde gelen karşıit aydınların her biri bir şekilde tasfiye edilmiştir. Bu tasfiye ile karşıit aydınlar fiilen ortadan kaldırılmasına rağmen savundukları görüşler yok edilememiş, Batı tipi okullarda eğitim gören bir sonraki kuşak tarafından devralınmış, daha da geliştirilerek sürdürülmüştür.

Genç Osmanlılarla İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında düşünsel bir devamlılığın olduğunu öne sürmek gerçek dışı bir sav olmasa gerek. İttihat ve Terakki'nin kurucuları, karşıit aydınlar takımının mirasını devralmışlar, onların devşirme fikirlerini, zamana ve koşullara uyarlayarak yeni bir biçim vermişlerdir. İttihat ve Terakki daha belirgin bir iktidar mücadelesi yürütürken, onun da temel amacı, meşrutı bir yönetimi gerçekleştirmek olmuştur. Bu amacın önündeki tek engel olarak II. Abdülhamid görülmüş, devrilmesi için uzun ve zorlu bir mesai harcanmıştır.

İttihat ve Terakki'nin kuruluş hikayesine gelince, meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi ve Abdülhamid yönetiminin devrilmesi için Askeri Tıbbiye'de okuyan bir grup öğrenci, Fransız Devrimi'nin 100. yıl dönümü olan 1889'da İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adıyla gizli bir dernek kurmuşlardır.¹⁸¹ Bu dernek, o dönem Türkiye'nin siyasal ve toplumsal tarihine yön verme, sistemi koruma, kollama ve kurtarma konusunda kendilerini tek yetkili gören Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye'de köklemiştir.¹⁸² Kuruluşundan yaklaşık beş yıl sonra, 1894'te, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti adını alan, İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, çeşitli Avrupa ülkelerinde ve Mısır'da örgütlenmiştir.¹⁸³ 1894'e kadar

¹⁸¹ Kurucuları arasında İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sükutı, Mehmet Reşit gibi isimler bulunmaktadır.

¹⁸² Berkes ve Tunaya da rejime karşı ilk tepkilerin, devrimci partinin kurulmasının, hürriyet ve meşrutiyet fikri taşıyıcılığının Tıbbiye ve Harbiyelilerin özverileri ile gerçekleştirildiğini belirtirler. Mardin ise, Jön Türklerin II. Abdülhamid aleyhine çalışmaya başladıklarını bildirmelerine karşın, 1876 Anayasası'nı yürürlüğe koymanın ötesinde bir "hürriyet" kuramlarının olmadığından söz etmektedir.

¹⁸³ Örgütün 1896'ya kadar lideri Ahmet Rıza'dır. Örgütün liderliği, Ahmet Rıza'dan sonra bir süre Mizancı Murat Bey tarafından yürütülmüştür. Örgütün o dönem önde gelen yayın organları ise; Mizancı Murat'ın yayınladığı Mizan, Ahmet Rıza'nın yayınladığı Meşveret, 1900'e kadar Jön Türklerin merkez yayın organı olarak Abdullah Cevdet tarafından Cenevre'de yayınlanan Osmanlı, 10 Nisan 1902'de yayınlanmaya başlanılan Şura'yı Ümmet'tir.

ülke içerisinde belirgin bir faaliyeti bulunmayan örgüt, o yıl ve bir sonraki yıl, cemiyet mensuplarına yönelik olarak başlatılan tutuklamalar nedeniyle üyelerinin bir kısmını Avrupa'ya kaçırmış ve örgütün önde gelen isimleri faaliyetlerini ülke dışında sürdürmüşlerdir.

1894'ten itibaren Avrupa'ya kaçan Jön Türk yöneticilerinin bir kısmı, 1897 yılında, çeşitli pazarlıklar sonucu kabul ettikleri görevler karşılığında Türkiye'ye dönmüşlerdir. Hareketinin önde gelen ve sert eleştirileri ile tanınan isimlerinin dönüşü veya dönüş için anlaşmaları örgütü oldukça zayıflatmıştır. Böylece, toplumu Abdülhamid istibdadından kurtarmak ve özgürlük getirmek adına mücadele eden İttihat ve Terakki ileri gelenleri, Abdülhamid iktidarından pay alma adına bir anda çözülmüş ve geri gelip çeşitli devlet memurluklarına atanmışlardır. Ancak, 1897'de teslim bayrağının çekilmesi sadece Osmanlı yönetimi ile yapılan basit bir anlaşma ve teslimiyetten daha karmaşıktır. Mizancı Murat'ın faaliyetlerini bırakması sırasında bir sözleşme imzalanmış ve bu sözleşmeye diğer Cenevre grubu üyeleri de katılmıştır. Sözleşme ile Jön Türk yayınlarının devam etmesi sağlanmıştır.¹⁸⁴

1897 sözleşmesi ile önemsiz bir konuma düşen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeniden canlanması, İngiliz-Alman rekabetinde İngiliz çıkarlarını savunan Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın Abdülhamid karşısında etkin olamayıp yurt dışına kaçması ile mümkün olmuştur.

İttihat ve Terakki'yi oluşturan grupların fikirlerinin daha net olarak ortaya çıkmasında ve Cemiyet içerisindeki ayrışmaların başlamasında, I. Jön Türk Kongresi'nin ayrı bir yeri vardır. 4 Şubat 1902'de toplanan I. Jön Türk Kongresi, yabancı devletlerin müdahalesinin kabul edilip edilmemesi konusunda, Ahmet Rıza Bey ile Damat Mahmut Paşa grupları arasındaki anlaşmazlıkların belirginleşmesi ve ayrışmaların başlamasında etkili olmuştur. Kongre sonrasında Damad Mahmud Paşa ve yandaşları, Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Osmanlı Gazetesi etrafında toplanan bazı Jön Türkler de Prens Sabahattin'in *adem-i merkeziyetçi* fikirlerini şiddetle eleştirmeye başlamışlardır.¹⁸⁵

Merkeziyetçi ve adem-i merkeziyetçiler şeklinde ikiye ayrılan Jön Türkler arasındaki mevcut bağlar, 1906 yılında kesin olarak kopmuştur.¹⁸⁶ Bu tarihten sonra Jön Türklerin kurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti giderek adem-i merkeziyetçileri pasifize ve tasfiye ederek, merkeziyetçi ve milliyetçi bir çizgiye kaymıştır.

¹⁸⁴ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 105 ve Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 105.

¹⁸⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 106.

¹⁸⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 206.

İttihat ve Terakki hareketinin yaşamasında Abdülhamid'in maddi desteğini de unutmamak gerekir. Parti mensupları, yurt dışında mücadele ederken, özellikle Mısır Hidivinin, Mısır zenginlerinin ve kaynağı tam belli olmayan Batı kökenli çevrelerin maddi yardımları yanında, Abdülhamid'ten de önemli ölçüde paralar sızdırmışlardır. Abdülhamid bu muhalefet hareketini yok etmek ya da etkisini en aza indirmek için, gerek İttihat ve Terakki mensuplarına gerekse onları ülkelerinde barındıran Batılı güçlere hayli para aktarmıştır. II. Abdülhamid, kendisi ve devlet aleyhine yurt dışında aşırı taşkınlıklara girişmeleri için Jön Türk liderlerinin en azından bir kısmına maaş bağlamış, dönenlere devlet kademelerinde hemen görev vermiş ve 1897 anlaşmasında görüldüğü gibi yayınlarının sürmesini dolaylı olarak kabul etmiştir.

İttihat ve Terakki'nin siyasi tarihimizde önemli bir yeri vardır. İttihat ve Terakki ile ilk kez Osmanlı iktidarına el koyma girişimi, belli kişilerin belli yerlere gelmesiyle sınırlı kalmamış, belirli bir takımın iktidara el koymasından farklı bir olayla karşı karşıya gelinmiştir. Yine Osmanlı tarihinde ilk kez siyasi bir örgüt, parti kurmuş, muhalif bir takım uzun bir süre ayakta kalarak varlığını sürdürebilmiş, Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatında zamana karşı zorunlu bir direnme gösterilmiştir. II. Abdülhamid karşıtlığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ayakta tutan, önde gelen üyelerini birbirine bağlayan temel unsur olmuştur. Bu uzun süreli mücadele, birinci ve ikinci kuşak Jön Türkler arasında siyasi birikim ve eylem yönünden önemli farklar yaratmış; Abdülhamid karşısndaki direnç, İttihat ve Terakki mensuplarına belirli bir örgütlenme alışkanlığı kazanmıştır.

*"Hükümdar, saray, bürokrasi ve din kurullarının dışında, ilk kez olarak çıkan siyasi parti, 1908 devriminin getirdiği sonuçlardan biridir. İkinci önemli sonuç, siyasi parti belirlenmelerinden önce devrimin yarattığı yeni bir toplumsal duygu havası içinde Türk ulusu sezgisinin doğuşudur."*¹⁸⁷

İttihat ve Terakki'nin kurucularının ne ölçüde kendi iradeleri ile örgütlendiği bilinmemekte, ancak belli bir zorunluluk sonucu, bir partileşme olayının ortaya çıktığı kesin. Böyle bir olay karşısında ilk söylenecek şey, partileşme sürecinin, Osmanlı geleneğinin, Osmanlı devlet ve siyaset anlayışının dışında olduğudur. O kadar dışındadır ki, İttihat ve Terakki mensupları 1908'den sonra bile iktidara gelmeye cesaret edememişler, iktidara geldiklerinde çekingen davranmışlar ve 1913'e kadar dolaylı bir iktidar ilişkisi içerisinde bulunmuşlardır. Tüm koşulların oluşmasına rağmen İttihat ve Terakki'nin doğrudan iktidara el koyması ancak olayların zorlaması ile olmuştur.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 385.

¹⁸⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı kitabına bakılabilir.

1908 Devrimi'nden kısa bir süre sonra, siyasi bir partiye dönüşen İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yapılan genel seçimleri ezici bir çoğunlukla kazanmasına karşın, yönetime ağırlığını koymamış, iktidarı 1912'ye kadar dolaylı şekilde denetlemiştir. İktidar, 1912'de İttihat ve Terakki'nin elinden çıkmış ve ancak 1913'te Babiâli baskını ile tekrar ele geçirilip bu sefer askeri ağırlıklı bir yönetim biçimine dönüşmüş, 1913-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti bu sefer, İttihat ve Terakki'nin baskıcı yönetim anlayışı ile idare edilmiştir.

Türkiye'nin Batıcılışma serüveni 19. yüzyılın sonlarında bir komediye dönüşür. Batı'dan mürebbiyeler getirilir. Halkla Batıcılışmış bürokratlar arasında büyük bir yabancılaşma görülür. Batıcılışmış kesimlerin konuşmaları bile yarı Türkçe yarı Fransızca'dır. Halkla temas, sadece köşklerden, yalılardan alış-verişe inilirken, uzaktan uzağa ve küçümseyici bakışlarla gerçekleşir. Böyle bir ortamda, Jön Türkler de eskiye karşı yeniyi, dinin toplumdaki rolüne karşı bilimi ve Batıcılışmayı savunan bir grup olarak ortaya çıkar.

İttihat ve Terakki, zaman zaman değişik ideolojiler ve çevrelerle etkin bir işbirliği içerisinde olmuştur. Bu çevreler, ulemadan, biyolojik materyalistlere, Masonlardan Mevlevi ve Bektaşî tarikatlarına, pozitivistlerden ayrılıkçılara, milliyetçilerden aşırı Batıcılara ve hümanistlere kadar değişik eğilimlere sahip birçok kesimden oluşmaktadır. Kısa dönemli amaçları açısından II. Abdülhamid'i devirme ortak paydasında bileşen bu kesimler arasında başka benzerlikler bulmak son derece güçtür.¹⁸⁹ Onların belki de tek ortak inancı, *"istibdatın zulumlere ve zulmetlere meydan verdiği günlerde meşrutiyeti geri getirmekle bütün bu fenalıkların giderileceği"* dir.¹⁹⁰

Jön Türklerin dış bağlantıları da kafa karıştıracak kadar karmaşıktır. İttihat ve Terakki üzerinde Fransız düşüncesinin ilk dönem çok daha etkili olduğu ve parti adının, pozitivizmin önde gelen kuramcısı, sosyolog A. Comte'un düzen ve ilerleme ilkesinden uyarlandığı görülmektedir. Bu düşünsel etki yanında, siyasi etki açısından İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde İngiliz ve Alman yanlısı grupların egemenliği söz konusudur.¹⁹¹ Ancak Alman yanlısı politikaların daha etkili olduğu ve II. Abdülhamid'in Alman yanlısı politikalarını da aşan boyutlara ulaştığı görülür. Bunu, Abdülhamid'in Osmanlı ordusunun talim ve eğitimi için getirttiği Alman subayların derinden derine yarattıkları etki, dış dünya-

¹⁸⁹ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 274.

¹⁹⁰ Hüseyin Kazım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 57.

¹⁹¹ Örneğin İttihatçıların ünlü maliye bakanı Mehmet Cavit Bey ile Mizancı Murat İngiliz, Enver-Cemal-Talat Paşalar Alman yanlısı olarak tanınırlar.

daki politik gelişmeler ve hepsinden de önemlisi Rusya ile İngiltere'nin Reval'de Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma planları ile açıklamak mümkündür.

Jön Türk düşüncesini etkileyen kuramların başında sosyal Darwinizm gelmektedir. Sosyal Darwinizm o dönem tıbbiyeliler aracılığı ile Türk aydınları arasında hızla yayılmış ve hemen hemen tüm Jön Türkleri etkilemiştir. Jön Türkler'in ağırlıklı olarak tıp kökenli olmalarından dolayı, "hayat" sürecini kimyasal, fiziksel, biyolojik değişimlere, "maddi" etmenlere bağladıkları, devlet adamı-devlet ilişkilerini hasta-doktor ilişkisine benzettikleri görülür. Devlet "hasta" ise, devlet adamı hastayı iyileştirecektir. Bu açıdan, Jön Türkler, "içtimai tabib" rolünü oynamaktadırlar.¹⁹²

İttihat ve Terakki üzerinde sosyal Darwinizm ve biyolojik materyalizmin ilk zamanlar etkili olmasının temel nedeni, askeri Tıbbiye'de okutulan ve okunan kitaplardır. Bu kitaplar İstanbul dışından okula gelen, geleneksel değerlere bağlı öğrenciler üzerinde şok etkisi yapıyor ve kısa sürede önemli düşünsel değişimlere neden olabiliyorlardı. Bu kitapların etkisinde kalan Jön Türkler, insanların kurduğu toplumsal düzenin organist bir dengeye sahip olduğunu ve bu dengenin belirli bir evrim çizgisi izlediğini, bazı durumlarda bu çizginin geriye döndürülmek istendiğini, ancak bunun doğal bir durum olmadığını öne sürerlerken pozitivistimin ne denli etkisinde kaldıklarını da göstermiş oluyorlardı.

İşte biyolojik materyalizm yanında Jön Türk düşüncesini etkileyen ikinci genel kuram pozitivistimdir. Jön Türkler, toplumsal sorunların tabiat kanunları ile açıklanabileceğini ve modern bilim ışığında çözümler üretilebileceğini söylerler. Toplumsal sorunları adeta bir fizik problemi çözercesine kesin, kurallara bağlı biçimde halletmek iddiasındadırlar. Bu görüşlerin etkinliği nedeniyle Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki'nin ilk liderlerinden biri olması şaşırtıcı değildir.¹⁹³

İttihat ve Terakki'yi oluşturan gençlerin bir özelliği de geleneksel Osmanlı eğitim sisteminden geçmeden, Batı tipi okullarda eğitim görmeleri ve geleneksel Osmanlı ideolojik aygıtları dışında yetişmeleridir. Bu taşralı grup için "hürriyet" somut bir anlam taşımakta, "hürriyet" in anlamı yavaş yavaş "halkçılığa" doğru kaymaktadır. Ancak bu "hürriyet" gene de Batılı anlamda birey hürriyetini teminat altına alma anlayışından oldukça farklıdır.¹⁹⁴

¹⁹² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 16-17.

¹⁹³ Bu konudaki tartışmalar için bakınız; M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, Tarihsiz ve Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*

¹⁹⁴ Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 153-154.

Sosyal Darwinizm ve organist sosyolojinin düşünsel içeriğinin Türkiye'nin toplumsal sorunlarını çözmek bir yana Türk toplumunun yaşamasına bile izin vermeyen ögeler içerdiği anlaşıncı, yavaş yavaş terkedilmiş ve onun yerine pozitivistliği de kapsayan sosyolojist ekol benimsenmiştir. İttihat ve Terakki içerisinde lider konumda olan sosyal Darwinizm savunucuları, sosyal Darwinizm ve organist yaklaşımla birlikte tasfiye edilirken, bu yaklaşımların yerini sosyolojizm, pozitivistlik ve milliyetçilikle bunların savunucuları almıştır.

İttihat ve Terakki Fırkası, gelenek dışı olduğundan ve Osmanlı anlayışına ters düştüğünden, kendine ideolojik bir temel hazırlama ihtiyacı duymuş, bunun da Osmanlı devlet anlayışı önünde belli bir geçerliliği olabilmesi için sistemli bir şekile sokulmasına dikkat etmiştir. Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi üyesidir. Parti içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Gökalp, boş zamanlarını doldurmak için, hobi olsun diye sosyoloji ile uğraşmamış, partiye ideolojik bir temel aramıştır. Bunu sosyoloji ile gerçekleştirmeye çalışan Gökalp'in Batı'dan aktardığı sosyolojik görüşlerin, Türkiye'nin toplumsal sorunlarına diğer Batılı sosyologların görüşlerinden daha iyi cevap vereceğini düşündüğü bir sosyologa, Durkheim'a yönelmesi bir rastlantı değildir.

Batı'dan gelen kavramlar ve görüşler sosyolojik bilgi olarak, sistemli bir şekilde Türkiye'ye aktarılacaktır. Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin gibi sosyologlar hem sosyolojinin ve hem de partilerin önemli isimleri, liderleri, fikir babaları olacaklardır. Bu sefer, takım işi profesyonelce yapılacak ve bilim siyasetle gerçekleştirilecektir. Reçete bilimsellik olacak, inandırıcılık pozitivistlikle sağlanıp artırılacaktır.

Gökalp'in önünde üç seçenek bulunmaktadır. Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık. Osmanlılık, Batı karşıtı bir siyaseti temsil etmektedir. Oysa Batı yanlısı olmak, tartışmasız benimsenmektedir. Gökalp de Batıcılığa siyasetini savunacak, yazılarında bu görüşü haklı çıkaracak örnekler kullanacaktır. Gökalp, Batıcılığın Türkiye açısından zorunlu olduğunu bilimsel açıdan kanıtlamaya; Türkiye'nin Batı yanlısı siyasal seçiminin haklılığını kültür ve uygarlık kuramı ile ortaya koymaya çalışacaktır.¹⁹⁵

İttihat ve Terakki'nin partileşme süreci gelenek dışı olunca, ideolojisi bulunmayınca, ideoloji, sosyolojinin bilimselliği ve Türkçülükle sağlanacaktır. Gökalp, Orta Asya Türk dünyasına ilgi duyacak, İttihat ve Terakki Fırkası da milliyetçiliğe, milli kültürü aramaya yönelecektir.

Jön Türklerin ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın yürüttüğü siyasetin en belirgin hedefi; hürriyet, demokrasi ve benzeri kavramların içerdiği yapıları iver-

¹⁹⁵ Baykan Sezer, "Ziya Gökalp ve Alman Sosyolojisi", İstanbul Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yıllığı I, İstanbul, 1988, s. 228-231.

dilikle gerçekleştirmek değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını durdurmaktır. Hürriyet düşüncesine ilgileri dolaylıdır. Çünkü hürriyet ve adaletin egemen olduğu bir rejimde, İmparatorluktan kopmak isteyenlerin sayısı azalacaktır.¹⁹⁶ İttihat ve Terakki çevreleri, meşrutiyeti, meşrutiyet rejimine duydukları derin istemden dolayı değil, Reval görüşmelerinin ortaya çıkardığı durumdan İmparatorluğu kurtarmak, Batılıların Osmanlı içerisinde reform yapma bahanelerini ortadan kaldırmak için ilan ederler.

¹⁹⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 219.

6- RUSYA GÖÇMENLERİ

Daha önceki bölümlerde anlatıldığı gibi, Rusya, Asya'dan gelen ve Batı'yı tehdit eden akınları durdurmakla görevli bir sınır devleti iken, Doğu'dan gelen akınların zayıflaması ile yeni bir misyon yüklenerek toplumlararası ilişkilerdeki önemini sürdürmek istemiştir. Rusya'nın yeni görevi Asya'yı Batı'ya açmaktır. Bu görev çerçevesinde hızla Batılılaşma girişimlerine başlayan Rusya, I. Petro döneminde, 18. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'ya yönelik işgal hareketini başlatır ve bu hareket, 19. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanır. Bu işgaller sırasında, Orta Asya'da Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma gibi çeşitli asimilasyon politikaları uygulayan Ruslar, bölgede Batı tipi eğitimin zorunlu olarak uygulandığı, Rusça'nın öğretildiği okullar açar.

Yine, daha önce anlattığımız gibi, Batılı büyük devletler kendi ve finansmanını sağladıkları başka ülkelerin bilim adamlarını, Orta Asya Türk toplumlarıyla ilgili Türkoloji çalışmaları yapmaları için yoğun şekilde bölgeye gönderirler. Orta Asya'yı Rusya'nın yayılma alanı olarak kabul eden büyük devletler, Rusya'nın bölge halkları üzerindeki politikalarını desteklerken, kendileri de bu politikalardan ve Türkoloji çalışmalarının sonuçlarından yararlanarak Hindistan'a geçmeye çalışırlar.

Rusya'nın yayılma alanı olarak gördüğü, arka bahçesi olarak kabul ettiği, Orta Asya'da açtığı okullarda yürüttüğü eğitim politikası ve Batılı ülkelerin gerçekleştirdiği Türkoloji çalışmaları, Orta Asya Türklerinin belirli bir bilince ulaşmasına ve Türkçülük akımının doğmasına da hizmet eder. Asimilasyon politikaları çerçevesinde, Türklere Rus okullarında eğitim görme olanağının verilmesi, bu okullarda eğitim gören Türklerin olup bitenlerin farkına varmalarına önemli ölçüde yardımcı olur. Yüksek eğitim gören ve olup bitenlerin farkına varan Türkler, Batı'dan gelen milliyetçilik düşüncesi, Rusya'daki Panslavizm'e tepki ve bazı Batılı ülkelerin politikaları doğrultusundaki teşvikleri ile Türkçülüğe yönelirler.

Türkoloji çalışmaları başta olmak üzere, Rusya’da Türkçülük akımının gelişmesinde, Fransa ve Almanya’nın da önemli katkısı olmuştur. Fransa ve özellikle Almanya, Rusya’ya karşı Türklerle işbirliği yapmak ve Rusya üzerinden Hindistan’a kara yolu ile ulaşmak için Türklerden yararlanmak adına Türkçülüğü desteklemişlerdir.

Rusya’da Türkçülük, ekonomik anlamda hali vakti yerinde olan ve çeşitli kaynakların Türk burjuvazi sınıfı olarak adlandırdığı bir kesimin elinde doğup gelişmiştir.¹⁹⁷ Batı’yla yoğun ilişki içerisinde bulunan bu zengin aile çocukları, genellikle, eğitimlerinin üniversiteye kadarki aşamalarını Rus okullarında tamamlayarak, üniversite eğitimleri için ya hemen ya da bir Rus üniversitesini bitirdikten sonra Batı’da başka bir üniversiteye devam etmişlerdi. Türkçülük akımının önderleri arasında sadece Rusya’daki üniversite eğitimi ile yitinenlerin sayısı oldukça azdı. Türkiye’ye gelenlerin büyük bir bölümünün eğitim düzeyi ise oldukça yüksekti.¹⁹⁸

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Osmanlı’da gelişmeye başlayan Türkçülüğün siyasal hız kazanmasında Rusya’dan gelen göçmenler önemli bir yere sahiptirler. Bernard Lewis’in de belirttiği gibi, *“bu mülteciler, çok kez yüksek standardda eğitilmiş idiler; bazıları Rus lise ve üniversitelerini bitirmişlerdi. Rus Türkolojisinin pek önemli başarılarına aşina idiler; Panislavizm hareketi ve mistiği ile karşı karşıya kalmışlar ve ona karşı tepki göstermişlerdi; Rus çarlığının, mensubu oldukları intelligentsiya’sı arasında yaygın olan halkçı ve devrimci eğilimlerden etkilenmişlerdi. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğunda bazı çevrelerde geçerli olan yeni siyasal ve toplumsal fikirlerle de tanışık idiler.”*¹⁹⁹

Türkiye’de Türkçülük akımının doğması ve gelişmesinde en büyük pay, Rusya’dan gelen bu bilim ve siyaset adamlarına aittir. Rusya’dan gelen bu bilim ve siyaset adamları, Batı ile doğrudan işbirliği içerisinde olduklarından, eğitimlerini Rusya ve Batı’da tamamladıklarından, olayların gelişme seyrini, Batı’nın Osmanlıcılık ve İslamcılığa göre Türkçülüğe bakışını daha iyi değerlendire olanağına sahiptirler. O nedenle, Rusya’dan gelen Türkler, Osmanlı’da Türkçülüğün doğmasında ve Orta Asya’ya yönelik ilginin oluşmasında başat rol oynamışlardır.

Rusya’da Türkçülük akımının önderlerini; Rusya ile anlaşarak, Rusya’nın bilgisi dahilinde çalışmalarını yürütenler, Rusya’yı atlayıp Batı ile işbirliği yaparak çalışmalarını sürdürenler şeklinde iki ana grupta toplamak mümkün-

¹⁹⁷ Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 143.

¹⁹⁸ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 11.

¹⁹⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 345-346.

dür. Bu iki gruptan Rusya'nın bilgisi dahilinde faaliyetlerini sürdürenler Rusya'da kalmış ve çalışmalarını "dilde, fikirde ve işte birlik" sloganı çerçevesinde yürütmüşlerdir. Bu grup, Türkçülük konusunda gönüllü ve özverili şekilde mücadele etmiştir. İkinci grupta yer alan ve Türkçülük konusunda Batı ile anlaşılan grup ise, Rusya'daki mücadelesini Batı politikasına endeksleyerek sürdürmüş ve bu mücadele başarısızlıkta sonuçlanınca çeşitli yollardan ve çeşitli tarihlerde Türkiye'ye geçmişlerdir.

Bazı noktaların altını çizmek gerekirse, Orta Asya üzerindeki rekabet aslında İngiltere, Fransa ve Almanya arasındadır. Rusların Orta Asya içlerinde ilerlemesi Batı adına ve Batı finansmanı ile gerçekleşmektedir. Rusya Batı adına Orta Asya'da ilerlerken, sınır devleti olmanın verdiği bir özellikle, bölgede Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları uygulamaktan geri durmamaktadır. Orta Asya'da Rus okulları açılarak Türkler bu okullara gitmeye zorlanmaktadırlar. Rus okullarında Batı tipi bir eğitimden geçen Türkler de yavaş yavaş olup bitenin farkına varmaya ve bu eğitimden yararlanarak toplumları adına çeşitli çıkış yolları aramaya başlamışlardır. Yüksek eğitim alan Türklerin bir kısmı bölgenin asimilasyonunda Rusların yanında yer alırken, bir kısmı da kimliklerini koruyarak Batı ile işbirliğine girişmişlerdir.

Osmanlı'da daha önce romantik bir milliyetçilikten bahsedilmekle birlikte, siyasal anlamda bir Türkçülük veya milliyetçilik yoktur.²⁰⁰ *"Osmanlı İmparatorluğunun halkları arasında, milliyetçi fikirlerden en son etkilenen olan, tabiatıyla, İmparatorluğun bizzat efendileri idi. Ancak yavaş yavaş ve yabancı etkisi altındadır ki Türkler, Osmanlı devletinden ve İslam dininden ayrı (...) bir Türk ulusu olarak, Türkler olarak, ayrı bir ulusal özdeşlik duygusunu yeniden kazanmaya başladılar."*²⁰¹

Türkiye'de siyasal Türkçülüğün ortaya çıkmasında, ivme kazanmasında ve yerleşmesinde en etkili yapıt, Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset²⁰² adlı makalesi olmuştur.²⁰³ Türkçülük hareketinin Osmanlı'daki gelişimi açısından oldukça ilgi çekici olan bu çalışma, *"İkinci Meşrutiyetin duyulmasından dört yıl önce yayımlandığı halde, İmparatorluğun sonuna kadar tazeliğini korumuştur."*²⁰⁴

²⁰⁰ Mehmet Emin, 1890'larda, cahil köylü ve kalın kafalı karşılığı kullanılan Türklüğü ile övünür. Daha önce Polonya kökenli Hayreddin Paşa ile Macar kökenli Mustafa Celaleddin Paşa Türklerin tarihi ile ilgili kitaplar kaleme almışlardır.

²⁰¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 342.

²⁰² 1904 yılında yazılan bu makale, Mısır'da çıkan Türk Gazetesi'nde yayınlanmıştır.

²⁰³ Zengin bir ailenin çocuğu olarak 1876'a Kazan'da doğan Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı'nın da yakın akrabasıdır.

²⁰⁴ Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserinin 2. baskısında yer alan Enver Ziya Karal'ın Önsöz'ünden, s. 11.

Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı çalışmasında, “artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beylüde bir yorgunluktur.”²⁰⁵ “Osmanlı milleti yaratılması, Osmanlı Devleti için faydalara sahipse de, gayr-i kabil-i tatbiktir. Müslümanların veya Türklerin birleşmesine dönük siyasetler, Osmanlı Devleti hakkında eşit denebilecek menfaat ve mahzurlar ihtiva etmektedir. Tatbikleri cihetine gelince, kolaylık ve zorluk yine aynı derecede denilebilir.”²⁰⁶ demesine rağmen, Osmanlı’nın izlemesi gereken siyaset açısından, yazı boyunca, “Türk Birliği” fikrine eğilimli olduğunu ortaya koymaktadır.

“Türk birliği siyasetindeki faydalara gelince, Osmanlı ülkelerindeki Türkler hem dini, hem irki bağlar ile pek sıkı, yalnız dini olmaktan sıkı birleşecek ve esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş sair müslim unsurlar daha ziyade Türklüğü benimseyecek ve henüz hiç benimsememiş unsurlar da Türkleştirilebilecekti.”

Lakin asıl büyük fayda; dilleri, ırkları, adetleri ve hatta ekseriyetinin dinleri bile bir olan ve Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa’nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milliyetler arasında varlığını muhafaza edebilecek büyük bir siyasi milliyet teşkil eylemelerine hizmet edilecek ve işbu büyük toplulukta Türk toplumlarının en güçlü ve en medenileşmiş olduğu için Osmanlı Devleti en mühim rolü oynayacaktı. Son vakaların fikre getirdiği uzakça bir istikbalde, meydana gelecek beyazlar ve sarılar alemleri arasında bir Türklük cihanı husule gelecek ve bu orta dünyada Osmanlı Devleti, şimdi Japonya’nın sarılar aleminde yapmak istediği vazifeyi üzerine alacaktı.”²⁰⁷

Türkçülük hareketi mensupları, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi üç farklı siyasete, hangisinin Batı’dan destek bulacağı açısından bakmaktadırlar: Türkçülük siyaseti, dış engeller açısından, İslamiyet siyasetine göre daha az zorlukla karşılaşacaktır. Çünkü Hristiyan devletlerden yalnız birisinin, Rusya’nın Müslüman Türk tebaası vardır. Bu cihetten, menfaatleri gereği, Türklerin birleşmesine çalışacak yalnız bu devlettir. Başka Hristiyan devletlere gelince, ihtimal ki bazıları, Rusya menfaatlerine zararlı olduğu için, bu siyaseti desteklerler bile.”²⁰⁸

Türkçülük akımını Osmanlı’ya taşıyan Orta Asya ve Kafkasya kökenli milliyetçilerin yerli aydınlar ve İttihat ve Terakki üzerindeki etkileri sanıldığından daha derin ve yoğun olmuştur. Örneğin, İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nın önde gelen ideologlarından, sosyolog Ziya Gökalp’in Türkçülüğe kaymasında, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Turan’ın etkisi büyüktür. Dolayısıyla Ziya Gökalp başta olmak üzere Ömer Seyfettin, Halide Edip, Fuat

²⁰⁵ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 31.

²⁰⁶ Akçura, a.g.e., s. 35.

²⁰⁷ Akçura, a.g.e., s. 33-34.

²⁰⁸ Akçura, a.g.e., s. 35.

Köprülü, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Tekin Alp gibi yerli milliyetçiler bu çizgiye Rusya'dan gelen Türkçülerin etkisiyle kaymışlar ve onların önderlik ettiği dergicilik, dernekçilik gibi faaliyetlerde yardımcı roller üstlenmişlerdir.

Göçmenler açısından dikkat çeken noktalardan biri de, bunların hiçbirinin Rusya'da iken Osmanlı ile siyasal ilişkide bulunmamalarıdır. Ancak, Rusya'da başarısız olunca Türkiye'ye gelip Osmanlı'yı kendi siyasetlerinin içine çekmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda milliyetçilikle ilgili görüşleri ile Türkiye'de ünlü Türkçülerin neredeyse tamamı II. Meşrutiyetten sonra Türkiye'ye gelmişler; Türk Derneği (Kasım 1908), Türk Derneği Dergisi (ilk sayı 1911), Türk Ocağı Cemiyeti (Haziran 1911), Türk Yurdu Cemiyeti (Ağustos 1911), Türk Yurdu Dergisi (ilk sayı Kasım 1911), Genç Kalemler Dergisi (Nisan 1911) gibi dernek, kuruluş ve dergilerle Türkçülüğün doğmasında ve gelişmesinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Bu etkinliklerle İttihat ve Terakki Fırkası'nın politikalarını da yakından etkileyen Rusya göçmeni Türkçüler, yakın ilişki kurdukları partinin milliyetçi politikalar oluşturmada etkin rol oynamışlardır. Milliyetçi ve özellikle Alman yanlısı politikaların Osmanlıya benimsenmesinde büyük çaba harcayan bu kişiler, baştan beri İttihat ve Terakki içerisinde yer almışlar, mücadele etmişler, partinin aktif üyeleri olmaları ve aralarından bazı isimlerin İttihat ve Terakki Fırkası Merkez Yönetimi'nde görev almaları da İttihatçı politikaların belirlenmesinde etkinliklerini artırmıştır.

Rusya göçmeni Türklerin Türkçülük akımı konusunda İttihat ve Terakki önderleri üzerindeki yoğun etkileri iledir ki, parti ileri gelenleri milliyetçiliğin Osmanlı'nın geleceği için daha yararlı olacağını, ileride işlerine yarayabileceğini kabul ederler. Yusuf Akçura başta olmak üzere, Rusya'dan göçen Türkçüler, Alman milliyetçilik anlayışının benimsenmesinde etkili olurlar ve genel politikalarını milliyetçilik doğrultusunda şekillendiren İttihat ve Terakki önderleri, sonunda Türkçülüğü bir devlet siyaseti olarak benimserler.²⁰⁹

²⁰⁹ Landau, *Pantürkizm*, s. 77.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ
GELİŞMELER

1- BERLİN - BAĞDAT DEMİRYOLU PROJESİ

Rusya'ya karşı Türkçülük akımından yararlanıp Orta Asya Türklerini kendi yanına çekerek ve Berlin-Buhara yolunu kullanarak Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşmaya çalışan Almanya'nın Napoleon'dan devşirdiği ikinci Doğu siyaseti, Berlin-Bağdat demiryolu ile Osmanlı üzerinden Basra Körfezine inmektedir.

1870'lerin sonlarında Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik çeşitli tehditleri ve İngiltere'nin Kıbrıs ile Mısır'a el koyması, Osmanlıyı farklı ittifaklara yöneltir. Osmanlı'nın tarihi dostluğu açısından ittifak yapabileceği belki de tek Batılı ülke Fransa'dır. Ancak güçsüz bir Fransa ile dayanışmaya gitmek ne işe yarayabilir? Bu durumda geriye işbirliği yapabileceği tek ülke, Almanya kalır. Almanya'nın da yatırımlar yapabileceği, Basra Körfezine inmek ve oradan Hindistan'a geçmek için yararlanabileceği bir ülkeye, Osmanlıya ihtiyacı vardır. Dünyanın dört bir yanı paylaşılmış ve Almanya sömürge edinmekte geç kalmıştır. Kendisi de Doğu'nun zenginliklerinden pay almak istemektedir. Bu isteğini en kısa zamanda gerçekleştirmek için Osmanlı'dan başka bir yol da bulunmamaktadır. Berlin-Bağdat demiryolu projesi bu açıdan Almanların önüne önemli fırsatlar çıkarmaktadır. Bu proje Almanlara maden arama-cılığından, petrol yataklarını işlemeye, sulama tesislerinin yapımından, ticari ayrıcalıklara kadar geniş bir alana yayılan bir çıkarlar paketi sağlanmaktadır.²¹⁰

İngiltere'nin Kıbrıs ve Mısır'a yerleşmesi, II. Abdülhamid'in İngiltere aleyhindeki kuşkularını artırmıştır. Büyük devletler arasında en fazla çekinilmesi gereken ülke İngiltere'dir. Padişah'a göre Abdülaziz'i halledenlerin ve Ali Suavi olayının arkasında İngilizler bulunmaktadır. İngiltere, Yakın Doğu'yu ele geçirerek bütün İslam alemini kendi çıkarları yönünde biçimlendirmek iste-

²¹⁰ Mim Kemal Öke, "'Şark Meselesi' ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", Osmanlı Araştırmaları III, İstanbul, 1982, s. 251.

mektedir.²¹¹ Bu koşullarda yoğunlaşan Osmanlı-Almanya ilişkileri, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Osmanlı tarihine damgasını vurur. Yine bu ilişki, Batı tarihi açısından da önemli sonuçlara neden olur. Almanlar, Osmanlı topraklarında misyoner faaliyetlere başlayıp çeşitli yatırımlara yönelirler. Bu yatırım projelerinin en ünlüsü Berlin-Bağdat demiryolu hattıdır. Bu proje ile Almanlar, Osmanlı ve Yakın Doğu üzerinden Hindistan'a uzanmanın yollarını biçimlendirmek istemektedir.²¹² Çünkü, Bağdat yolu, Basra körfezine ve Hindistan'a ulaşan en önemli yoldur.²¹³

II. Wilhelm, 1898'de Osmanlı İmparatorluğu'na uzun süren bir ziyarette bulunur. Bu ziyaret Osmanlı-Alman ilişkilerinin ne ölçüde geliştiğini, Almanya'nın Osmanlı'nın öneminin çok iyi farkında olduğunu gösterir. II. Wilhelm'in ziyaretinden önce Almanlarla başlayan ve önemli ölçüde askeri işbirliğine dayanan bir ilişki zaten mevcuttur. Alman komutanlardan, askeri ve teknik elemanlardan etkin şekilde yararlanılıyordu. Alman hocalar Türk askeri okullarında görev alıyor, her yıl belli sayıda Türk öğrenci askeri eğitim amacıyla Almanya'ya gönderiliyordu. İttihat ve Terakki içerisinde, İngiliz yanlıları bulunduğu gibi, önemli sayıda Alman yanlısı politikacı da bulunuyordu. Bu işbirliği sürecinde, devletçi Alman ekonomi anlayışı ve Alman kaynaklı milliyetçilik eğilimleri, Türk aydınları üzerinde etkili oluyor; hepsinden önemlisi Almanya ile aynı cephede I. Dünya Savaşı'na giriliyordu.

II. Abdülhamid, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın tüm itirazlarına karşın Berlin-Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanlara verir. Böyle bir imtiyaz, sömürgeci İngiltere'nin Hindistan yolu üzerindeki çıkarlarını tehdit etmekte, bölgeyi başka ülkelerin de sömürgesi haline getirmektedir.²¹⁴ Dolayısıyla, İngiltere, bu projenin Hindistan yolunu tehdit edeceğini öne sürerek engellemek ister. Rusya da Osmanlı'nın güçleneceği gerekçesi ile projeye karşı çıkmaktadır. Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesine sadece büyük devletler karşı çıkmaz. 1908'den sonra açılan Osmanlı Meclisi Mebusan'ındaki İngiliz yanlısı milletvekilleri de projeye karşı çıkarak, meclis kürsüsünden imtiyazla ilgili sert eleştiriler yaparlar.

²¹¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 52-53.

²¹² 1899 yılında Bağdat demiryolu hattının yaratacağı ekonomik ve stratejik olanakları incelemek üzere bir Alman heyeti İstanbul'a gelir ve incelemeler sonucu hattın yapılmasına karar verilir. 1902 yılında demiryolu imtiyazının Almanlara verildiğine dair *İrade-i Seniye* yayınlanır. 1904 yılında ise demiryolunun 200 km'lik bir kısmı bitirilir ve daha sonra çeşitli nedenlere bağlı olarak yapım işlemleri durdurulur.

²¹³ Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 119

²¹⁴ Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, s. 120.

Osmanlı'nın 19. yüzyılın sonlarında önemli ve yeni bir siyaset değişikliği ne gitmesi, Almanya ile işbirliği içerisine girerek Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazı çerçevesinde Almanları Yakın Doğu'ya taşıması, İngiltere'yi derhal harekete geçirmiştir. İngiltere bu siyaset değişikliği karşısında dışarda bir dizi önlem alırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde de gerekli girişimlerde bulunur. Her şeyden önce İngiliz siyasetine bağlı Osmanlı bürokrat takımını kullanarak sorunu çözmek ister. Bunda başarılı olamayınca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyerek, Abdülhamid karşısında hareketin güçlenmesinde önemli rol oynayan Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın yurt dışına kaçışını sağlayarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlü bir muhalefet örgütü olarak yeniden ortaya çıkmasına yardımcı olur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra açılan Osmanlı Mebusan Meclisi'nde İngiliz yanlısı milletvekilleri İngiltere'nin çıkarlarının sözcülüğünü yaparlar. Yine, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra doğrudan İngiliz siyaseti savunuculuğu yapan partilerin ve sosyoloji ekollerinin oluşması sağlanır. Prens Sabahattin, science sociale ekolü ile İngiliz siyasetinin sözcülüğünü yaparken, İttihat ve Terakki yönetimi karşısında öne çıkarılan isim olur.

Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlar'a verilmesi karşısında Osmanlı'dan yeni imtiyazlar elde etmenin yollarını arayan İngiltere, bölgeyle ilgili olarak yeni imtiyazlar elde eder. Yakın Doğu'yu daha iyi denetlemek için daha önce el koyduğu Mısır ve Kıbrıs'ın yanı sıra, aynı doğrultuda, bu sefer, Reval görüşmeleri ile Osmanlı İmparatorluğu ve Orta Doğu'yu Rusya ile paylaşırken, I. Dünya Savaşı sonrasında Irak'ı kontrol altına alır.

II. Abdülhamid'in İslamcılığı, o dönem Batı egemenliği altında ezilen tüm Müslüman halklar için anti emperyalist bir ideolojidir. Oysa Abdülhamid'in Almanya ile ittifak oluşturması gibi, İslamcılık ideolojisi de iç ve dış koşulların zorlamasına bağlı olarak ortaya çıkmıştı. Abdülhamid Almanya'ya yanaşırken, Almanya'nın Osmanlı topraklarında gerçekleştireceği yatırımlarla, örneğin Berlin-Bağdat, Hicaz demiryolları ile otoritesini Osmanlı'nın en ücra köşelerine taşıyabileceğini umuyordu. Bu demiryolları ile padişah, İslam birliğini sağlayabileceğini, Müslüman toplumlar üzerinde ideolojik koruyuculuğunu hissettireceğini hesaplıyordu. Oysa İslamcılık ideolojisinin geliştirilmesinin arkasında da Almanya bulunmakta ve Almanya, Osmanlı üzerinden Basra Körfezine ulaşmak isterken, İslamcılığı İngilizlere karşı kullanmak üzere sahnelemektedir. Almanya, Basra'ya ulaşan coğrafya üzerinde bulunan Müslüman toplumları İslamcılık ideolojisi ile halifenin otoritesi altında birleştirerek, İngiltere'ye karşı kendi politikasını garanti altına almayı amaçlamaktadır.

Osmanlı'nın Almanya'ya yanaşması zorunluluklardan kaynaklanmaktadır. Almanya Osmanlı üzerinden bazı emperyalist politikalarını yürütmeyi amaçlarken, Osmanlı da toplumlararası ilişkilerde önemini artırmak ve ayakta kalabilmek için Almanya ile işbirliği içerisine girmek zorundadır. Bu işbirliğinin

sürmesinde 1907 yılında gerçekleşen gizli İngiliz-Rus görüşmelerinin de büyük payı vardır. Osmanlı'nın kendi topraklarını pay etmek için bir araya gelen İngiltere ve Rusya ile müttefik ilişkisi içerisine girmesi mümkün değildir. *"İmparatorluğu fiziki olarak parçalamak isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında, tarihinin son sayfaları yazılan Osmanlı İmparatorluğu'nun paniğe kapılması ve Almanya'ya kapılarını açmaması kaçınılmaz görülmüyordu."*²¹⁵

Kısaca, Fransızların Napoleon döneminde geliştirdiği ve İngilizlere karşı kullandığı iki farklı siyasetle Doğu'ya ulaşma politikası, 19. yüzyılın son döneminde Almanlar tarafından sürdürülmüştür. Bu iki farklı siyasetle, Almanlar, Rusya üzerinden Doğu'ya ulaşma politikası çerçevesinde Rusya'ya karşı Türkçülükten; Osmanlı üzerinden Basra Körfezine ulaşma politikası çerçevesinde de İngiltere'ye karşı İslamcılıktan yararlanmaya çalışmıştır. Dolayısıyla, Almanya Doğu'ya ulaşma politikaları çerçevesinde İngiltere'ye karşı İslamcılık, Rusya'ya karşı Türkçülük gibi iki yeni siyaset geliştiriyor ve bunları gerektiği zaman kullanmak için birbirinden uzak tutuyordu.

Özetlersek, II. Abdülhamid döneminde, Berlin Kongresi'nin hemen ardından başlayan Almanya ile işbirliği politikası, giderek artmış ve İttihat ve Terakki iktidarı döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. Almanya ile işbirliği ve müttefik ilişkilerinin gelişmesinde, Almanların derinden derine Osmanlı Devleti'nde askeri ve ticari alanları kapsayan nüfuzunun artması ve İttihat ve Terakki liderlerinden bazılarının Almanya'da eğitim görmüş olmalarının etkisi büyük olmuştur. Bu gelişmeler karşısında İngiltere de Yakın Doğu'daki çıkarları açısından gerekli önlemleri almakta gecikmemiş ve Osmanlı topraklarını gizli anlaşmalarla paylaşma, Osmanlı Meclisi'nde kendi çıkarlarını savunma yoluna gitmiştir.

²¹⁵ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 54.

2- RUS - JAPON SAVAŞI

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha önceki başlıklarda anlattığımız gelişmeler yaşanırken, Batı'da da bazı şeyler yeniden biçimleniyordu. Batılı ülkeler kendi içlerinde yeni ittifaklar arıyor, uzun süredir Batı içi çatışmasının iki tarafı, İngiltere ve Fransa, 1904'te uzlaşıyordu. Rusya, daha önce, 1894'te Fransa, 1887'de Almanya ile anlaşmıştı. Ancak, Batılı ülkelerin sömürge alanlarını paylaşma ve birbirleri aleyhine bazı bölgeleri ele geçirmek için yürüttükleri çatışmalar devam ediyordu. Bu çatışmalar arasındaki en önemli çekişme, Uzak Doğu'da Rusya ile İngiltere arasında sürüyordu. Diğer bir deyişle, Rusya'nın Almanya ve Fransa ile işbirliği yaparak Asya'da ilerleyişi, Mançurya'yı ele geçirmeye ve Hindistan'a inmeye çalışması İngiltere'yi tedirgin ediyordu. Rusya, Uzak Doğu ve Çin pazarında etkili olmak amacıyla, 1890'da Sibirya'yı baştan sona katedecek olan Trans-Sibirya demiryolunun yapımına karar vermiş ve bu demiryolunun yapımına başlanması ile yılda 100 bin kişi Sibirya'ya göç etmeye başlamıştı.²¹⁶ Bu yeni politikalar karşısında, İngiltere Afganistan'ın denetimini ele geçirip Rusya'yı Hindistan kapılarında durdurmak ve Uzak Doğu'da Japonya ile dizginlemek gibi iki önemli taktik geliştirir.²¹⁷

İngiltere, kendi izni olmadan, Fransa ve Almanya'nın desteği ile Uzak Doğu'da hiç bir şey yapamayacağını Rusya'ya göstermekte kararlı idi. İngiltere, Uzak Doğu'daki çıkarlarını korumak ve Rusya'nın ilerlemesini durdurmak için Japonları kullanmaya karar verir. Yunanistan'ın Avrupa'daki İngiliz çıkarları adına oynadığı rolü, Asya'da Japonlar oynayacaktır. Japonlar, Anglo-Sakson sermayesi ile Anglo-Sakson siyasetinin bekçiliğini yapıyor ve hızla geliyordu. Bölgede Rus yayılcılığı karşısında İngiliz ve Japon çıkarları birleşiyordu.

216 Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 761-762.

217 Baykan Sezer, Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları, s. 187.

Rusya'nın Mançurya ve Kore'yi ele geçirmesi, Trans-Sibirya demiryolu projesi, İngiliz ve Japon çıkarlarını tehdit ederken, Almanya Rusların Kore'yi terk etmemesi konusuna destek veriyordu. Bu koşullarda Japon-İngiliz ittifak anlaşması imzalanır. 30 Ocak 1902 tarihli İngiliz-Japon anlaşmasına göre, taraflardan biri, Çin ve Kore'deki çıkarlarını savunmak için bir savaşa girecek olursa, diğer taraf, tam bir tarafsızlık gösterecek, diğer tarafın savaştığı devlete bir üçüncü devletin yardım etmesini önlemek için her çabayı harcayacaktır. Fakat, savaşa bir üçüncü devlet katılacak olursa, diğer taraf hemen müttefikinin yardımına gelecektir. Anlaşmada, İngiltere veya Japonya'nın savaşa tutuşacağı devlet Rusya, onun yardımına gelecek üçüncü devlet ise Fransa'dır.²¹⁸

Bu koşullar altında, Şubat 1904'te Japonya Rusya'ya saldırır ve Rus-Japon savaşı başlar. Savaş boyunca İngiltere Japonları el altından destekler ve 18 ay kadar süren savaştan Ruslar ağır bir yenilgi ile ayrılır. 5 Eylül 1905'te imzalanan Rus-Japon barış anlaşması ile Rusya Mançurya üzerinde elde ettiği tüm haklarını Japonlara devreder ve Kore'nin bağımsızlığını tanır. Bu savaşın Japonya tarafından kazanılması Uzak Doğu ve Avrupa politikasında önemli sonuçlara yol açar.²¹⁹

Rus-Japon savaşı sürerken Rusya'da ihtilalci bir ayaklanma başlar ve savaş alanlarında başarılı olamayan Rusya daha da güç bir duruma düşer. 1905 Rus İhtilali ile Rus Çarlığı İngiltere önünde iyice zayıflar. Rusların Japonya önünde ağır bir yenilgiye uğraması, savaş sürerken Rusya'da geniş çaplı bir ihtilal hareketinin başlaması, Rusya'nın iç ve dış politika alanlarında çok zor durumda kalması, Rusya'nın bu olaylardan gerekli dersleri çıkarmasını sağlar. Rusya, Japonya yenilgisinin arkasında İngiltere'nin olduğunu çarpıcı bir şekilde görür ve İngiltere'nin izni olmadan Uzak Doğu'da bir şey yapılamayacağını anlar.

Japon yenilgisinden sonra Rusya'nın yaptığı ilk iş, İngiliz çıkarları karşısında İngiltere ile anlaşmak, dış politikasını Uzak Doğu'dan Balkanlar'a kaydırmak olur. *"Kırım Savaşı yenilgisinden sonra faaliyetlerini Asya ve Uzak Doğu'ya aktaran Rusya, şunu görmüştür ki, Asya'nın her tarafında İngiltere karşısına çıkmaktaydı. İran'da, Afganistan'da ve Tibet'de karşısında İngiltere'yi bulmuş ve onunla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Mançurya üzerindeki mücadelede de, Japonya ile çatışma durumuna girmiş ve Japonya'nın arkasında da yine İngiltere yer almıştı."*²²⁰

Japonların Rusları yenmesi Doğu ülkelerinde bir başka türlü algılanır ve bir Japon hayranlığı doğar. Hristiyan olmayan bir ordu, Osmanlılardan sonra ilk

²¹⁸ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 782.

²¹⁹ Fahir Armaoğlu, 20 Yüzyıl Siyasi Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1984, s. 93-95.

²²⁰ Armaoğlu, a.g.e., s. 95.

defa Hristiyanları yenmiştir. Zaferin ardından tüm Asya ülkelerinde uyandırdığı ilgi ile bu ülkelerdeki milliyetçilik akımları kuvvetlenir. Japonya'nın zaferi, Hindistan'da İngiliz ve Fransızlara, sömürgelerde Batıya karşı direncin ilham kaynağı olur.

*"Japonya'nın Rusya karşısındaki zaferi bütün Asya'da derin yankılar uyandırdı. 1905-1908 yılları arasında Hindistan'da ve güney-doğu Asya'da bir çok ayaklanmalar çıktı. Bu ayaklanmalar hep Japonya'dan örnek almaktaydılar (...). Japon zaferinin Çin'deki etki ve tepkisi çok derin oldu ve Mançu hanedanının yıkılması ve Çin'de Cumhuriyet'in kurulması sonucunu verdi."*²²¹

Japonya'nın zaferi ile Doğulu ülkelere göstermek istenilen bir başka unsur da, geleneksel yapının korunarak, Batı teknolojileri ve eğitimini uygulayan bir ülkenin Batılı devletlerin gücüne ulaşabileceğini, Asya ülkelerinin de benzer şekilde Batıcılaşabileceklerini gösteren bir model olarak sunulmasıdır.²²² Türkiye'de bile özellikle İslamcı siyasetin savunucuları, Japonlara hayranlıklarını ifade eden görüşlere yer vermişler, kültür-medeniyet ayrımı ile ilgili yorumları derinleştirerek, Avrupa medeniyetinin-teknikinin alınmasının zorunluluğunu ortaya koymaya çalışmışlardır.

Rus-Japon savaşından Japonların galip çıkmasının İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni etkilememiş olması düşünülemez. 1905'ten sonra İttihat ve Terakki üyesi subaylar daha bir cesur davranmaya, II. Abdülhamid'in yürüttüğü dış politikayı pasiflikle suçlamaya başladılar. Bu zaferden cesaret alan subaylar, Balkanlardaki gelişmeleri, Batı'daki siyasal oluşumları yakından izleyerek 1908 Devrimine yönelirler.

221 Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 797.

222 Hanioglu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, s. 187-188.

3- REVAL GÖRÜŞMELERİ

1 9. Yüzyılın sonunda Rus-Alman ve Rus-Fransız ilişkileri iyi bir konumdadır. Fransa ile Almanya Orta Asya ve Uzak Doğu politikalarını genellikle Rusya üzerinden yürütmektedirler. Bu yakın ilişkiler çerçevesinde, Fransa ile Rusya 1894'te bir ittifak anlaşması imzalarlar.

İngiltere ile Rusya arasında ise Balkanlar, Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Orta Asya'da çatışma söz konusudur. Başka deyişle, Rusların özellikle İran, Afganistan ve Tibet'le ilgilenmesi, Hindistan açısından İngiltere'yi korkutmaktadır.²²³ İngiltere, bu korkusu nedeniyle, Rusya'nın karşısına Japonya'yı çıkarır. Japonya, Rusya'yı denizde ve karada ağır bir yenilgiye uğratır. Ağır Japon yenilgisi ve 1905 Devrimi ile Hindistan, Uzak Doğu ve diğer bölgelerde İngiltere'ye rağmen bir şey yapılamayacağını çok çarpıcı bir biçimde anlamış olan Rusya, hızlı bir dış politika manevrası ile İngiltere'ye yaklaşır. İngiltere de Rusya ile anlaşmak ve Rusya'nın aldığı dersten alabildiğince yararlanmak ve çıkar bölgelerine sarkmasını önlemek istemektedir. 1894 Fransız-Rus ve 1904 İngiliz-Fransız ittifakından sonra, 1907 İngiliz-Rus ittifak anlaşması imzalanır. Bu anlaşmalarla İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan Üçlü İtilaf ya da Üçlü Anlaşma'yı tamamlıyor ve Avrupa'daki Alman üstünlüğüne karşı önlem alıyordu.

Reval görüşmelerinden önce, 31 Ağustos 1907'de imzalanan İngiliz-Rus Anlaşması ile İran, Rusya ile İngiltere arasında nüfuz bölgelerine ayrılıyor; Tibet, Rusya ile Hindistan arasında bir bariyer olarak kalıyor ve Rusya Afganistan'la olan ilişkilerini İngiltere aracılığı ile yürüteceğini bildiriyordu. 31 Ağustos 1907 tarihli bu ittifak anlaşması, Hindistan'daki İngiliz çıkarlarının Rusya'ya karşı güvenliğini sağlıyor, her şey İngiltere'nin istediği şekilde sonuçlanıyordu.²²⁴ Böylece, 1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşması ile Orta Asya'da Rusya ile İngiltere-

²²³ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 443-444.

²²⁴ Armaoğlu, a.g.e., s. 447-448.

re arasında yaklaşık yarın yüzyıl süren mücadele, Rusya'nın Afganistan'ın ötesine atılmasıyla sona eriyordu.²²⁵

Rusya'nın İngiltere ile yaptığı 1907 tarihli sözleşmede Boğazlar konusu da gündeme gelir ve Rusya, Boğazlar'ın Rus savaş gemilerine açık, diğer devletlere kapalı olmasını ister. İngiltere, bu teklif karşısında, "Boğazlar sorununu görüşmeye hazır olduğunu", fakat Asya konusunun halledilmesinden sonra Avrupa koşullarına bakılması gerektiğini belirtir.²²⁶

İngiltere, 3 Mart 1908'de, büyük bir kargaşanın yaşandığı Balkanlar'a ve Makedonya'ya yönelik bir dizi öneri açıklar. Osmanlı egemenliğindeki Makedonya'ya büyük devletlerin açık müdahalesi anlamına gelen bu öneriler, Osmanlı yönetiminde büyük bir tedirginlik yaratırken, Rusya, müdahaleden yana tutum alır. İki büyük devlet, Makedonya'da bir genel müfettişin görevlendirilmesi, bölge bütçesinin Osmanlı maliyesinden ayrılması, genel müfettişin emrinde yabancı bir generalin komuta edeceği özel bir jandarma gücünün oluşturulması, kamu görevlilerinin yerli Hristiyanlar arasından atanması konularında anlaşılır.²²⁷

1907 tarihli İngiliz-Rus Anlaşması İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda sonuçlandıktan sonra, sıra Asya'nın diğer bölgelerinin paylaşılmasına ve buradan Rusya'ya önemli bir pay verilmesine gelir. Bu amaçla, Kral VII. Edward ile Çar II. Nikola, 9-10 Haziran 1908'de Reval'de buluşarak, kendi açılarından, Avrupa'daki sorunları görüşürler. Bu gizli görüşmelerin bizim açımızdan önemli olan yanı; Boğazlar ve İstanbul'un Ruslara bırakılması, Makedonya'da reform yapılması konularıdır.²²⁸

İstanbul ve Boğazlar'ın Rusya'ya bırakılması, Makedonya ile ilgili bazı anlaşmaların gündeme gelmesi, İttihat ve Terakki üyeleri arasında korku yaratır ve İttihatçıları harekete geçirir.²²⁹ Ülkenin kurtarılması için yeni çareler ara-

²²⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 789.

²²⁶ Armaoğlu, a.g.e., s. 449.

²²⁷ "Reval Görüşmeleri", *AnaBritannica*, Cilt:18, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1993, s. 372-373.

²²⁸ Armaoğlu, 19. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 614.

²²⁹ Reval görüşmelerinin II. Meşrutiyet'e etkisi konusunda karşıt iki görüşe dikkat çekmekte yarar var. Bu konuda Feroz Ahmad, "Reval görüşmelerini, hükümeti devirmeyi ve Büyük Devletler'den önce davranıp Makedonya'da bir ıslahat hareketine dönüşmeyi gerekli kılan nedenlerden biri olarak görebiliriz. Bu olay, Abdülhamid'in gittikçe artan baskısına zaten karşı olan meşrutiyet taraftarlarını, bir an önce harekete geçirmeye" zorladı derken (*İttihat ve Terakki: 1908-1914*, s. 17); İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* adlı eserinin Cilt 4'te, Reval'de Türkiye'nin geleceğinin söz konusu bile edilmediğini, Osmanlı'nın parçalanması konusunun bir İttihat ve Terakki yaygarası olduğunu, bu yaygaraya dayanarak, propaganda malzemesi yaparak hürriyet kahramanı kesildikleri şeklinde değerlendirmektedir.

yan İttihatçılar, Makedonya'daki durum ve Reval görüşmelerinin etkisiyle rejimi değiştirmek için her türlü eyleme yönelmeyi kararlaştırırlar.²³⁰ Reval görüşmelerini Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yönelik bir girişim olarak değerlendiren İttihat ve Terakki Cemiyeti önderleri durumu, II. Abdülhamid'in pasif dış politikasına bağlar ve Abdülhamid'i devirmeye yönelik faaliyetlerini yoğunlaştırırlar. İttihatçılar'a göre, meşrutiyetin ilan edilmesi, parlamenter sistemin yeniden kurulması, bölgedeki Hristiyanlara yurttaşlık haklarının sağlanması, Makedonya'da bir ıslahatın yabancı devletlerin zoruyla gerçekleşmesine gerek bırakmayacaktır. Artık Osmanlı Devleti'nin siyasal düzeninin reforme edilmesi için harekete geçilmesi zamanı gelmiştir.²³¹ Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma teşebbüsüne, meşruti yönetimin kurulması ile karşılık verilecektir.²³²

Reval görüşmelerinden sonra Osmanlı için seçenek kalmaz. İstanbul'un Ruslara verilmesiyle sonuçlanacak bir savaşta Osmanlı'nın tarafsız kalması mümkün değildir. O nedenle, daha önce gelişen Osmanlı-Alman yakınlaşmasının Reval görüşmelerinden sonra daha da yoğunlaşması kaçınılmazdır.

Yine, daha önce, çıkarları adına, Rusya karşısında, Osmanlı devletinin ayakta kalmasını savunan İngiltere, 1870'lerin sonlarından itibaren, Osmanlı'nın artık yıkılması gerektiği görüşüne vararak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk eder. Bundan sonra Rusya'nın yine Akdeniz'e inmesini engellemek için Anadolu'da kendisine bağlı ve bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya ve Kıbrıs gibi bazı stratejik noktalara yerleşmeye çalışır.²³³ Bu koşullarda Osmanlı Devleti doğal olarak Almanya'ya yönelir.

Osmanlı Devleti, İttifak ve İtilaf gruplaşmasından birine katılmazsa, yalnız başına kendini koruyamayacağını görmektedir. Aslında, II. Abdülhamid'in Alman yanlısı dış politika tercihi İttihatçıların çoğunluğunu İngiliz yanlısı olmaya itmiştir. Ancak, gerek İngiltere'nin Rusya ile gizli görüşmeler yaparak Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılmasını planlaması, gerekse İttihat ve

²³⁰ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 306.

²³¹ Bu amaçla Rumeli'de bulunan 3. Ordu subaylarının desteği ile Resne'de bulunan Kolağası Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908'de, yanına aldığı gönüllülerle, dağa çıkıp, Anayasa ilan edilmedikçe, silahı elden bırakmayacaklarını bildirir. Olaylar kısa sürede genişler. İttihat ve Terakki genel merkezi, 21 Temmuz 1908'de Selanik'te yaptığı bir toplantı ile 23 Temmuz'da Meşrutiyet'in ilan edilmesine karar verir. Olaylar karşısında direnmenin fayda etmeyeceğini gören padişah, 24 Temmuz 1908'de, 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalır.

²³² Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 600-601.

²³³ Öke, ""Şark Meselesi" ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", s. 255.

Terakki Fırkası'nın İngiltere ile işbirliği yönündeki girişimlerine İngiltere'nin sıcak bakmaması, ister istemez yönetimde bulunan İttihatçıları da Almanya'ya yaklaştırır.²³⁴ Buna rağmen, İttihatçılar son dakikaya kadar İngiltere ile yine de anlaşmaya çalışır.²³⁵ Osmanlı yöneticileri savaş öncesi İngiltere'den savaş gemisi ısmarlar. Ancak İngiltere Rusya ile anlaşmayı tercih ettiğinden, Osmanlı'nın parasıyla yaptırdığı gemileri bile teslim etmez. Bunu karşın Almanya Goeben ve Breslau adlı savaş gemilerini Osmanlılara gönderir. Yavuz ve Midilli adı verilen bu gemiler, daha sonra Karadeniz'e açılarak Rus gemi ve limanlarını bombalarlar ve böylece Osmanlı Devleti Almanların yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmiş olur.

I. Dünya Savaşı'na girişimizi Enver Paşa'nın veya İttihatçıların sorumsuzluğu ile açıklamak mümkün değildir. Ülkeyi paylaşmak ve tüm ittifak önerilerini reddeden, ısmarlanan gemileri bile vermeyen bir ülkenin önderlik yaptığı bir cephenin yanında nasıl yer alınacaktır. Her şeye rağmen İttihat ve Terakki hükümetinin bakanları arasında Almanlarla ittifaka karşı çıkanlar bulunmaktadır. Bu koşullarda, İttihatçıları körü körüne Alman hayranı olarak nitelendirmek doğru değildir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelen teorisyenleri de gözü kapalı bir Alman yanlılığı sergilemediklerinden, Ziya Gökalp'in fikirlerinde sonradan Alman etkisini saptamak bile kolay bir iş olmamıştır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na girişi bir zorunluluk sonucu olmuştur.

²³⁴ Mete Tunçay, "Siyasi Tarih: 1908-1923", *Türkiye Tarihi* 4, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 41.

²³⁵ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985, s. 198-213.

4- BALKAN SAVAŞLARI

Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarları açısından anlaşılamayan büyük devletlerin önemli çatışma alanlarından biri de Balkanlardır. Batılı devletlerin daha önce birbirleriyle yürüttükleri çatışmalar, Osmanlılara biraz daha rahat bir manevra alanı bırakırken, son gelişmeler, Osmanlı toprakları üzerinde farklı çıkarları olan Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Üçlü İtilaf şeklinde bir araya gelmeleri ve Osmanlı topraklarını parçalamaya karar vermeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu oldukça güç durumda bırakır.

1774'te Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu halklarını koruyamaz duruma düştüğünü ve bu nedenle siyaseten cephe değiştirdiğini daha önce anlattık. Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu Küçük Kaynarca Antlaşmasından yaklaşık 100 yıl sonra, 1878'de yine Rusya ile imzaladığı Berlin Antlaşması ile çok büyük toprak ve itibar kayıplarına uğrar.²³⁶ Berlin Antlaşması ile Osmanlı'nın bütünlüğünün korunması ilkesi ortadan kaldırılıyor, Rusya Balkan halkları üzerinde çeşitli haklar elde ediyor, Balkanlar ve Kafkaslarda önemli topraklar kazanıyordu. Yine Berlin Antlaşması ile Balkan devletlerinin bağımsızlığına giden yol açılıyor, ileride Osmanlı'nın başına yeni problemler açacak olan Ermeni sorununun temelleri atılıyordu.²³⁷ Rusya'nın Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki önemli kazanımları dır-

²³⁶ Ayastefanos Antlaşması ile Rusya Osmanlı karşısında önemli kazanımlar elde edince İngiltere, Berlin Antlaşması'ndan önce Rusya'nın ilerlemesi karşısında Kıbrıs Adasına yerleşir ve Berlin Antlaşması'ndan yaklaşık dört yıl sonra da Mısır'ı işgal eder.

²³⁷ Berlin Antlaşması'nın altmışbirinci maddesine göre, "Bab-ı Ali ahalisi Ermeni bulunan eyaletde ihtiyacı mahalliyenin icab itdiği islahatı bilatehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşı huzur ve emniyetlerini temin itmeği teahhüd ider ve arasına bu babda ittihaz düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir" ((bu madde, Nihat Erim'in Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: I (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara, 1953, s. 423'ten aktarılmıştır.)).

şında, İngiltere Kıbrıs'a, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'e yerleşiyordu. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı İmparatorluğu oldukça güç bir durumla karşı karşıya geliyor ve dış politikasını Almanya'ya dayandırmaya çalışıyordu.

Marx ve Engels'e göre, Rusya, 1774'te Ortodoksların hamiliğini elde ettikten sonra, Sırp ayaklanması, Yunan isyanı gibi olaylarda maddi ve manevi desteğini eksik etmemiş, Türk paşalarının merkezi hükümete karşı isyan bayrağı açtığı her yerde Rus entrikası ve Rus parası hiç eksik olmamıştır.²³⁸

*"İngiltere uzlaşma kümesinin kurulmasından önce 1895'te Avrupa büyük devletleri için bir denge planı bile hazırlanmıştı. Bu plana göre çürümüş kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu paylaşılacaktı. İngiltere kesin olarak Mısır'a yerleşecek, Rusya İstanbul'u alacak, Avusturya ve Macaristan'a Selanik ve dolayları bırakılacak, İtalya'ya da Arnavutluk verilecekti. Fransa'ya gelince, Fas'ı alacak, Almanya'ya da ne gibi sömürge tavizleri istediği sorulacak ve tatmin edilecekti. İngilizlere göre bu plan kabul edildiği taktirde, şark meselesi çözülmüş olacaktı."*²³⁹

Osmanlı Hükümeti'nin II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Bosna-Hersek ve Bulgaristan dışında kalan Balkan topraklarında düzeni sağlamak için giriştiği reformlar, Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ile Balkanlardaki oyunlarının bozulacağı sanısına kapılan Balkan devletlerini olduğu kadar büyük devletleri de korkutmuş ve Balkanlarda yeni kışkırtmalar, ayaklanmalar sahnelenmiştir.²⁴⁰

II. Meşrutiyet'in gerçekleştirilmesindeki temel etkenlerin başında, yabancı müdahalesini önlemek ve ülkeyi parçalanmaktan kurtarmak geliyordu. Oysa sonuç tam tersi oldu. Anayasa, insan hakları, reform gibi konularda Osmanlı'ya sürekli baskı yapan Batılı güçler, bu istekleri gerçekleştirmek adına II. Meşrutiyet ilan edilir edilmez, devletin toparlanmasına ve yeni rejimi getirenlerin daha ne olup bittiğini anlamalarına fırsat vermeden dört bir yandan Osmanlı topraklarını paylaşmak adına ve özellikle Balkanlarda kendi çıkarları için harekete geçmişlerdir. Meşrutiyet ilan edilir edilmez Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir prenslik olan Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederken, hukuku açıdan Osmanlı egemenliğinde bulunan Girit Adası Yunanistan'a katıldığını, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını açıklar.

Balkanlar, Batılı ülke çıkarlarının karmaşıklığını en iyi şekilde yansıtan ve birbirleriyle olan çatışmalarını da ortaya koyan bir bölgedir. Türkiye'nin konumu ve toprakları açısından birbirleriyle uyuşmaz çıkarları bulunan Batılı devletlerin, Türkiye'yi daha da zor durumda bırakmak için kullanabi-

²³⁸ Karl Marx-Friedrich Engels, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, Sol Yayınları, Ankara, 1977, s. 36-37.

²³⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:IX, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 217.

²⁴⁰ Karal, a.g.e., Cilt:IX, s. 287.

lecekleri çeşitli potansiyel güçler Balkanlarda bulunmaktadır. Batılı devletlerin Osmanlılar karşısında kullanabilecekleri Balkan milletlerinin kendi aralarında da uzlaşmaz çelişki ve çatışmalar bulunmaktadır. Böyle bir ortamda, Balkan halkları özellikle Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve İtalya başta olmak üzere Batılı devletlerin çeşitli kışkırtmaları çerçevesinde ayaklanırlar. Hepsinin kafasında farklı bir emperyalist hayal vardır. Yunanlılar büyük Yunanistan, Sırlar büyük Sırbistan, Bulgarlar büyük Bulgaristan hayali peşindedir. Hepsi kendi milliyetçilik anlayışlarına bağlı ideolojilerden yararlanırlar. Ayaklanmalar milliyetçilik ideolojisi açısından yürütülmek istenir. Oysa tüm bu ayaklanma ve çatışmaların arkasında Batılı devletler bulunmaktadır. Balkan halkları hem Osmanlıya hem de birbirlerine karşı çarpışırken farklı Batı devletlerinin çıkarlarına hizmet ediyorlardı. Avrupa'nın tüm bu karmaşık Balkan politikasının arkasında emperyalist yağmacılık anlayışı bulunuyordu.²⁴¹

Troçki'nin de belirttiği gibi *“Balkan Yarımadası'nın cüce devletleri arasındaki sınırlar, ulusal koşullara ve ulusal taleplere uyarak çizilmiş değildir, bu sınırlar, savaşların, diplomatik entrikaların ve hanedanlık çıkarlarının sonucudur. Avrupa'nın büyük devletleri'nin-en başta Rusya ve Avusturya- Balkan halklarını ve devletlerini birbirine düşürmekte, sözkonusu halk ve devletler birbirlerini zayıflatınca da, onları ekonomik ve politik nüfuzları altına sokmakta daima dolaysız çıkarları vardır.”*²⁴²

II. Meşrutiyet'ten sonra Balkanlarda ayaklanan Hristiyan toplumlar yanında, çoğunluğu Müslüman olan Arnavutlar da 1909'dan itibaren çeşitli aralıklarla ayaklanırlar. Arnavutları Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırma fikrinin savunucusu İngiltere'dir. Arnavutların yaşadıkları çeşitli yönetim bölgelerinin birleştirilmesi ile imtiyazlı bir Arnavutluk idaresinin kurulmasını İngiltere Osmanlı Hükümeti'ne resmen önerir. Osmanlı hükümetinin bu teklifi reddetmesi üzerine İngiltere Arnavutluk tasarısını gerçekleştirmeye çalışır.²⁴³

Balkan Savaşları öncesi ve sırasında Balkanlarda çetecilik faaliyetleri oldukça yoğunlaşır. Çetecilik faaliyetlerinde Bulgarlar başta gelmektedir. Batılı gazeteci ve aydınlar da Balkanlardaki hareketlenmeleri bağımsızlık ve özgürlük adına desteklemekte, dağa çıkan ve yüzlerce yıl bir arada yaşadığı farklı kökenden insanları katleden her savaş suçlusunu, milli kahraman olarak nitelendirmektedir. Balkanlardaki Türk nüfusu Bulgar, Yunan ve Sırp'lar tarafından sistematik katliamlarla yok edilmektedir. Bu katliamlar yapılırken, özellikle Bulgar, Yunan ve Sırp güçleri, kendi yaptıkları katliamları bile Türklerin üzerine

²⁴¹ Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 80.

²⁴² Troçki, a.g.e., s. 47-48.

²⁴³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:IX, s. 243-244.

yıkmakta ve bu konuda aktardıkları düzmece haberlerle bağımsız basını bile yanıltmaktadırlar.²⁴⁴

1911'de Osmanlı-İtalyan Savaşı'nın başlaması Balkan devletlerinin Osmanlı karşısında ittifak kurmalarına olanak sağlar. Balkan ittifakının öncülüğünü yapan Bulgaristan ve Sırbistan'ın amacı, Osmanlıların Balkanlardaki topraklarını paylaşmaktır. Büyük kavga, özellikle Makedonya'nın paylaşılması üzerine verilir. Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın Osmanlıya karşı oluşturdukları Balkan ittifakı, Rusya tarafından desteklenirken Üçlü İtilaf'ın diğer ülkelerine de bilgi verilir.

I. Balkan Savaşı'nın başlangıcında büyük devletler, savaş sonucu ne olursa olsun, statükonun bozulmasına müsaade etmeyeceklerini duyururlar. Savaş sonrasında, Osmanlı Hükümeti'nin ümidi, onların bu kararlarına bağlı kalacağı noktasında düğümlenir. Ne var ki, statükoya bağlı kalınacağı kararı, daha çok Balkanlar üzerinde bir Osmanlı galibiyeti düşünülerek alınmıştır. Oysa sonuç tam tersi çıkmış ve Osmanlı Devleti yenilmiştir. Büyük devletler, Osmanlı Hükümeti'ne statükonun korunmasının artık söz konusu olamayacağını, mütareke için de aracılık yapmayacaklarını bildirirlerken bile, çok kısa sürede, ne kadar ikiyüzlü ve etik değerlerden yoksun bir politikanın temsilcisi olduklarını da gösterirler.²⁴⁵

Batılı devletler iki yüzlü ve Osmanlı karşıtı politikalarını, II. Balkan Savaşı'nda daha da cüretkar bir biçimde sergilerler. II. Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınması ve Batı Trakya olayları, büyük devletleri çileden çıkarır. İngiltere, Osmanlı Devleti'ni tehdit eder. Türklerin Edirne'den çekilmedikleri takdirde, Asya'daki Osmanlı vilayetlerinde reform yapılması için önceden vaat etmiş olduğu maddi ve manevi yardımdan vazgeçeceğini ifade eder. Üstelik İngiltere'nin bu tavrını diğer Avrupa ülkeleri de aynen sergilerler. İngiltere, Rusya, Almanya, Avusturya, Fransa ve İtalya Türklere boyun eğdirmek için mali boykot ve ablukadan söz ederler.²⁴⁶

Balkan Savaşları sonunda Batı Trakya, Makedonya, Amavutluk ve Ege Adaları bir daha geri gelmemek üzere elden çıkar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı sınırları daha da daralır.²⁴⁷ Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarının paylaşılmasına sıra gelir. Artık Rusya Ermenilerin, İngiltere Arapların, Fransa da Suriye Katoliklerinin koruyucusu du-

²⁴⁴ I. Balkan Savaşı boyunca Troçki'nin Bulgar askeri sansürcülüğü ile olan mücadelesi için Leon Troçki'nin yukarıda adı geçen eserine bakmakta yarar bulunmaktadır.

²⁴⁵ Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt:IX, s. 323-324.

²⁴⁶ Karal, a.g.e., Cilt:IX, s. 343-344.

²⁴⁷ Karal, a.g.e., Cilt:IX, s. 350.

rumundadır. Rusya Doğu Anadolu'ya, İngiltere Basra Körfezi'nden kuzeye doğru ilerleyerek Arap bölgelerinin bir kısmını alacak, Fransa Suriye'ye yerleşecektir. Almanya'nın gözü de Mezopotamya, Mersin ve İskenderun'dadır.

Balkan halklarını millet şuuru, özgürlük şuuru gibi söylemlerle kışkırtan Batılı güçlerin temel tasası, Balkan halklarının bağımsızlıklarını kazanmasından ziyade, Osmanlı'yı güç duruma düşürmektir. Yine aynı dönemlerde, aynı amaçlarla, Anadolu topraklarında da bir Ermeni sorunu ortaya sürülür. Temelleri 1878 Berlin Antlaşması ile atılan bu sorunun gündeme getirilmesinin temel nedenlerinden biri de, Osmanlı'yı Batılı büyük güçlerin istediği anlaşmaları kabul etmeye zorlamaktır. Osmanlı'yı istedikleri anlaşmalara zorlayan Batılı güçlerin genel yöntemi, Osmanlı topraklarında yaşayan ve Batılı devletlerin koruması altında bulunan nüfustan yararlanarak, onları sahneye, topun ağzına sürerek sonuç almaktır. Bu bağlamda, Balkan Savaşları Batı adına belli sonuçların elde edilmesinde etkili olur.

Balkan Savaşları'nın bizim açımızdan da önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan birincisi, Batı'yla ilişkilerinde Osmanlı'nın elindeki seçeneklerin çok fazla daralmasıdır. Balkanların da kaybedilmesiyle Osmanlı Devleti ister istemez herhangi bir Batı devletinin Doğu politikasına bağlanacaktır. İkinci önemli sonuç, Balkanlardaki bu yeni gelişmeler karşısında, Osmanlı'da en zayıf akımlardan biri olan milliyetçilik, güç kazanarak, en güçlü akımlardan biri haline gelecektir. Daha önce Osmanlı'yı Osmanlıcılıkla ayakta tutmaya çalışan İttihat ve Terakki Fırkası, fırkanın önde gelen isimleri ve bu arada Ziya Gökalp Türkçülüğe yakınlık duymaya başlayacaktır.

Özetlersek, başta Rusya, İngiltere ve Fransa olmak üzere diğer Batılı devletler, Balkanlarda kendi çıkarlarına bağlı olarak Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Arnavutluk gibi ülkeleri Osmanlılar karşısında desteklemişler, bölgedeki çıkarları adına kendi aralarında da zaman zaman büyük gerginlikler yaşamışlardır. Balkan Savaşlarının Osmanlı İmparatorluğu açısından önemi ise, bu savaşlar sonucu, sınırları daralır, artık eski gücü ve bu güce dayanarak yürüttüğü siyasetin etkinliği en alt seviyelere iner. Ayrıca, bu gelişmelerin yarattığı tepki ile milliyetçilik güçlenerek dönemin en etkin siyasal akımı haline gelir.

5- I. DÜNYA SAVAŞI

I. Dünya Savaşı, 1789'da Batı'da ortaya çıkan ve devam eden tarihlerde zaman zaman çeşitli iç ve dış çatışmalara yansıyan Batı içi çekişmelerin son aşamada silahla halledilmek istenmesinin bir sonucudur. Gerçekte bir Avrupa savaşı olan I. Paylaşım Savaşı'nın Dünya Savaşı adını almasının temel nedeni, en son aşamada, Avrupa ülkelerinin dünyayı bölüşmek amacıyla silaha sarılmalarıdır.

I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması, Fransız Devrimi sonrasında Avrupa'nın geçirmiş olduğu çeşitli değişimlerle yakından bağlantılıdır. Birbiriyle ilişkili bu bağlantıları şöyle özetlemek mümkündür: Devrim sonrasında, Napoleon'la birlikte Fransa, dünyada yeni bir denge oluşturmaya, Avrupa'da yeni bir düzen kurmaya çalışır. Fransa, gerek dünyada gerekse Avrupa'da İngiltere'nin karşısında yeni bir güç, yeni bir lider olarak belirir. Bu arada, dünyayı paylaşma yarışında olan Batılı ülkelerin toplumsal dengeleri, Fransız Devrimi ve onun yansımaları sonucu, Avrupa'nın statükocu yapısı, her türlü karşı önleme rağmen toplumsal ve siyasal olarak sarsılır. Tarihe yön verebileceğini keşfeden sınıfsal içerikli halk ayaklanmaları, Batı'daki iç dengeleri alt-üst eder. Batı'da kitleler, Fransız Devrimi ile egemenliğin halka ait olduğunu ve halkın çıkarlarına hizmet etmeyen siyasal düzenleri değiştirmenin kendi elinde olduğuna, topluma ve dolayısıyla tarihe yön verileceği görüşüne ulaşır. Yine 1789 Devrimi'nin sonuçlarıyla ortaya çıkan ulusalcı ve milliyetçi anlayışlar, Avrupa'da monarşik yönetimlerin daha önce kurduğu statükocu düzeni sarsar ve Batı'da bağımsızlık hareketlerinin başlamasına yol açar. Toplumsal olaylarla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren endüstrinin gelişmesi, üretimin hızla artması ve hammadde kaynaklarına ihtiyaç duyulması, Batılıların daha önce ele geçiremedikleri zengin ve stratejik öneme sahip geleneksel Doğu'yu da paylaşmaya yönelir. Batılı devletler geleneksel Doğu'yu ele geçirmek için kendi aralarında çatışırken, her türlü yolu deneyerek bu topraklarda yaşayan Hristiyan azınlıklardan da yararlanmaya çalışırlar. Gerekliği zaman din, gerekliği zaman

milliyetçilik kullanılır. 19. yüzyılın sonlarında siyasal birliğini gerçekleştiren Almanya'nın dizginlenemeyen, giderek şiddetlenen sömürü arzusu da mevcut duruma eklenir. 20. yüzyılın başlarında Alman ve Slav ırkçılığı olayların daha da karmaşık bir hal almasına neden olur. Almanya'nın da paylaşım yarışına katılması ile Batı'nın dünyayı ve özellikle Yakın Doğu'yu ele geçirmek için giriştiği çatışma, bloklaşmaya dönüşür ve emperyalizm daha da şiddetlenerek I. Dünya Savaşı'nın sıcak çatışma ortamını hazırlar. 19. yüzyılda Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirmesi ile emperyalist güçlerin başlattığı dünyayı paylaşma sürecine I. Dünya Savaşı ile son nokta konulmak istenir.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, Batılı devletler arasında, emperyalist amaçlı yeni gelişmeler ve bloklaşmalar ortaya çıkmıştır. İngiliz çıkarları adına, İngiltere'nin desteği ile Japonların Rusya'yı yenmesi, Uzak Doğu'da ve genelde Rus tehlikesini tamamen geri plana itmiş; İngiltere, Rusya ve Fransa yakınlaşması ortaya çıkmıştır. Bu ittifak, Osmanlı'nın Batı içi çatışmalardan yararlanarak varlığını sürdürme siyasetini de geçersiz kılmıştır. Diğer yandan, 19. yüzyılın sonlarında, Fransa'nın daha önce Avrupa'da temsil ettiği rolü üstlenen Almanya, İngiltere'nin geleneksel Doğu'daki çıkarlarını tehdit eden yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Almanların denizlere hakim olmak için güçlü bir donanma kurma girişimi, Osmanlı'dan Haydarpasha-Bağdat demiryolu yapımı imtiyazını alması, İngiltere'yi oldukça rahatsız etmiştir.²⁴⁸

Rusya'nın Japonya'ya yenilmesinin ardından İngiliz çıkarları adına tehlike olmaktan çıkması, İngiltere ile Rusya'nın geleneksel Doğu'yu paylaşma konusunda anlaşmalarına yol açar. İngiltere, Türkistan üzerindeki Rus nüfusunun tanırken, Rusya da İngiltere'nin Afganistan ve Tibet üzerindeki nüfuzunu tanımış ve İran iki devlet arasında paylaşılmıştır. Artık paylaşım sırası Osmanlı topraklarına gelmiş ve onun için de 1907 ve 1908'de gerekli görüşmeler yapılmıştır.

Dünyanın ve Osmanlı topraklarının paylaşımı sadece İtilaf Devletleri'nin kendi aralarındaki işbirliği ile sınırlı değildir. Bu topraklar üzerinde Antlaşma Devletlerinin de emperyalist emelleri söz konusudur ve paylaşımında İstanbul, Boğazlar, Balkanlar, Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi ile zengin petrol bölgeleri çatışmanın en önemli alanlarını oluşturmaktadır. Antlaşma Devletleri'nin dünyayı ele geçirmek için öngördükleri plan 3B (Berlin-Bizans-Bağdat), İtilaf Devletlerinin 3C (Kahire-Cairo, Ümit Burnu-Cape of Good Hope, Kalküta-Calcutta) şeklinde formüle edilmiştir.

Osmanlı topraklarının stratejik önemini gösteren bir başka olay, İtilaf Devletleri'nin I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarını paylaşan beş gizli an-

²⁴⁸ Karal, a.g.e., Cilt:IX, s. 363.

laşma imzalamış olmalarıdır. Bu gizli anlaşmalarla İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Arap Yarımadası'ndaki topraklarının önemli bir kısmına sahip oluyor; Rusya'ya İstanbul, Boğazların denetimi, Doğu Anadolu ve Karadeniz kıyılarının büyük bir bölümü kalıyor; Fransa Suriye, Lübnan, Güney Doğu ve Orta Anadolu'ya yerleşiyor; İtalya'ya Oniki Ada ile birlikte Antalya ve İzmir bırakılıyordu.²⁴⁹

I. Dünya Savaşı'nın asıl amacı Yakın Doğu ve Asya'nın tamamen ele geçirilmesi ve kaynakların paylaşılmasıdır. Bu paylaşımında en önemli engel Osmanlı Devleti görülmekte ve onun tamamen ortadan kaldırılması ile Doğu sorununun çözüleceğine inanılmaktadır. Bunun için savaş dahil farklı tasfiye planları da yapılır. Bu planlar arasında Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak ve Arapları Osmanlı Devleti'nden ayırmak da vardır.

Bağımsız bir Ermeni Devleti kurma amacıyla, 1913'te, Rusya ve İngiltere, Anadolu'daki Ermenilere yönelik yeni bir reform tasarısı hazırlar. Bu reform tasarısı, uzun görüşmelerden sonra, 1914'te Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilir. Doğu Anadolu illerinde uygulanacak reform tasarısına göre, belli sayıda Ermeni nüfusu bulunan Doğu illeri, büyük devletlerin uygun gördüğü ve padişahın atayacağı Hristiyan bir genel müfettiş tarafından yönetilecektir. Müslümanlarla Hristiyanlar belli bir oranda yönetime katılacaklardır. Bu reform tasarısının amacı, diğer reform girişimlerinde olduğu gibi, İngiltere ve Rusya'nın Doğu Anadolu'da kendi çıkarları doğrultusunda kullanabileceği bir Ermeni Devleti'dir.²⁵⁰

Aynı amaçlar çerçevesinde Arapları da Osmanlı Devleti'nden ayırmayı planlayan İngilizler, Orta Doğu'da yine kendi çıkarları doğrultusunda bağımsız bir Arap devleti için yoğun bir çalışma içerisindeyler. Bağımsız bir Arap devleti kurmak, halifeliği Araplara vermek gibi vaatlerle Arapları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtan İngilizler, 1916'da bu yöndeki çalışmalarının sonucunu almak üzere, Arapların ayaklanmasını sağlıyor; tüm Hicaz toprakları Arapların eline geçiyordu.

Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na giriş sorununa gelince, bazı iddialarda öne sürüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi, İttihatçıların tez canlılığından, düşüncesizliğinden, ileriye görememelerinden ve yanlış kararlarından kaynaklanmıyordu. Osmanlı Devleti'nin çıkacak bir savaşta tarafsız kalması kendi elinde değildi. Osmanlı Devleti ne kadar direnirse dirensin savaşa girmek zorundaydı. Osmanlı Devleti emperyalist devletlerin paylaşmak istediği toprakların önemli bir kısmına sahipti. İngiltere ve Rusya daha 1907

²⁴⁹ Karal, a.g.e., Cilt:IX, s. 546.

²⁵⁰ Karal, a.g.e., Cilt:IX, s. 177-178.

ve 1908’de Osmanlı topraklarını zaten kağıt üzerinde paylaşmışlardı. Bu yüzden savaşa mutlaka bulaştırılacak ve topraklarının önemli bir kısmına el konulacaktı. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti’nin İtilaf Devletleri’nin yanından yer alması düşünülemezdi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen yöneticilerinin tümüyle Alman yanlısı oldukları savı da doğru değildir.²⁵¹ Alman yanlısı olarak tanınan yöneticiler de körü körüne Alman hayranı olarak değerlendirilemez. Almanların Osmanlı içine sızması ve askeri alanda önemli görevlere getirilmeleri, Alman etkisinin 1913 ve 1914 yılında Osmanlı başkentinde iyice artması, Osmanlı dış siyasetinin belirgin bir şekilde Almanya’nın güdümüne girdiğini göstermez. Alman yanlısı olarak tanınan İttihatçı liderlerin Almanya’ya bağlanma siyasetleri de bir teslimiyeti içermez. Enver Paşa dışında, İttihatçı liderlerin çoğunluğu Almanlarla birlikte savaşa girme konusunda isteksizdir. Bu liderler savaşa girmektense uzun bir süre tarafsız kalınmasının ve savaş için ciddi hazırlıklar yapılmasının Osmanlı çıkarları için daha uygun olacağı görüşündedirler.

Tüm bunlara karşın, I. Dünya Savaşı’nın çıkacağı anlaşıncı, Osmanlı Devleti’nin ilk ittifak girişimi İngiltere ile olmuştur. Ancak, İngiltere, bu teklifi sıcak karşılamamış ve Osmanlı ikinci ittifak teklifini Fransa’ya yapmıştır. Fransa’dan da red cevabı alan Osmanlı Devleti zorunlu olarak Almanya’ya yanaşmak zorunda kalmıştır. Oysa, Osmanlı Devleti, İtalya’nın Trablusgarb’a saldırması, Avusturya’nın Balkan politikası ve Bosna Hersek’i ilhak etmesi nedeniyle Üçlü İttifak’a karşı da sıcak değildir.²⁵² Diğer yandan, İtilaf Devletlerinin Osmanlıyı aralarına kabul etmeleri açık ve gizli amaçları ile çelişirdi.

*“Üçlü Uzlaşma Devletleri’nden her birinin Osmanlı toprakları üzerinde emperyalist emelleri olduğu gibi Almanya ile Avusturya’nın bile ‘barışçı sızma’ yöntemi ile sömürü amaçları vardı. Osmanlı Hükümeti bu nedenle ‘ehveni şer’ doğrultusunda Antlaşma Devletleri safında, varlığını korumak üzere savaşa girmişti. Savaş amaçları arasında kendi haklarını korumak dışında, başkalarının haklarına saldırma gibi bir dava yoktu.”*²⁵³ Osmanlı Devleti, tarihi deneyimleri ile emperyalistlerin kararlılığını biliyordu. Osmanlı savaşa girmese de paylaşım planları işletilecekti. Savaş kim kazanırsa kazansın Osmanlı açısından sonucu değiştirmeyecekti.

Osmanlı Devleti Almanya ile 2 Ağustos 1914’te ittifak anlaşması imzalamasına karşın, hemen savaşa girmeye taraftar değildi ve bunun için de savaşın

²⁵¹ İttihatçıların içerisinde önemli sayıda İngiliz yanlısı politikacı da bulunmakta idi. İngiliz yanlısı bu politikacılar Osmanlı’nın Almanya’nın yanında savaşa girmesi üzerine derhal hükümetten çekilmişlerdir.

²⁵² Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1980, s. 107-108.

²⁵³ Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt:IX, s. 547.

patlaması karşısında tarafsızlığını ilan etmişti. Ancak olaylar ve Almanya'nın çabaları Osmanlı Devleti'ni hızla savaşa sürüklemiştir. Bu olayların ilkinin, iki Alman savaş gemisinin Boğazlara sığınması teşkil ederken, ikincisini İngiltere'nin yapımı biten ve parası ödenen iki Türk savaş gemisine el koyması nedeniyle, Türk kamuoyunda oluşan baskı oluşturmaktaydı.

Savaş rüzgârları esmeye başladıktan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yaptırdığı Reşadiye ve Sultan Osman savaş gemilerini teslim etmeyerek, Osmanlı kamuoyunu karşısına alıyordu. İşte bu olayın hemen ardından, Osmanlı-Alman ittifak anlaşması imzalanmış ve Osmanlı bir anlamda safını belirlemiştir. Ardından, Yavuz ve Midilli adları verilen iki Alman savaş gemisi, Breslau ve Goben'in 10 Ağustos'ta Osmanlı karasularına girmelerine izin verilir. Bu gemiler 27 Ekim'de Alman komutanlarının emri ile Karadeniz'e çıkar ve Rus gemilerine saldırır. Bu saldırı, Osmanlı İmparatorluğu'nun fiili olarak savaşa girmesi anlamına gelir.²⁵⁴ Yine Almanlar 20 Ekim 1914'te savaşa kullanılmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na beş milyon Türk lirası tutarında borç para verir.

Almanların Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifine yakınlık duyması da savaş rüzgârlarının esmeye başlamasından sonra gerçekleşmiş ve bu ittifakta da çeşitli planlar etkin rol oynamıştır. Buna göre, Osmanlılar Boğazların bekçiliğini yapmak suretiyle Rusya ile müttefiklerinin bağlantısını kesecek ve Rusya'nın güney sınırlarında devamlı bir tehdit yaratacaktır. Halife'nin Cihat ilan etmesiyle Mısır ve Hindistan'da ayaklanmalar çıkarılarak, İngiltere iki noktadan vurulacak; Osmanlı Devleti, Almanya'nın Doğu hâkimiyeti için hem bir kalkan, hem de bir sıçrama tahtası olacaktır.²⁵⁵

Osmanlı Devleti ve Türklerle ilgili olarak I. Dünya Savaşı ile daha da net bir şekilde belirginleşen bir-iki noktanın altını çizmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin güçsüzleşmesine karşın, olayların tam merkezinde oluşu; ikincisi de her şeye rağmen öyle kolay kolay pes etmeyen bir Türk savunma gücünün kendisini göstermesidir.

Osmanlı Devleti, dünyadaki bu paylaşım girişimlerinin tamamen farkında ve olayların merkezinde bulunmaktadır. Osmanlı Devleti, paylaşım pazarlıklarının tam ortasında olmasına, gelişmeleri yakından izlemesine, sonuçlarını görmesine karşın, etkili politikalar üretememekte, bloklar arasında, paylaşmacı ittifaklardan nasıl kurtulacağını kestirememekte ve bu kaostan çıkış yolları aramaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı öncesi ve I. Dün-

²⁵⁴ Osmanlı Devleti, İtilaf Devletlerinin kendisine savaş ilan etmesinden yaklaşık 8-10 gün sonra, 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletlerine savaş açtığını resmen duyurur.

²⁵⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:IX, s. 378-379.

ya Savaşı sırasında meydana gelen olayları yakından izlediği, dünyadaki gelişmelerin dışında olmadığı, ancak etkisini de yitirdiği görülmektedir.

Osmanlı Devletiyle ilgili olarak çıkaracağımız bir başka sonuç, Osmanlı'nın uzun süredir "hasta adam" olarak tanıtılmasına rağmen, I. Dünya Savaşı ile dinamizmini koruyabildiğini ve dünyanın en güçlü ülkesi İngiltere'nin donanmasını Çanakkale'den geçirmediği gibi, çeşitli cephelerde hiç de kolay yenilgiye uğratılmadığını göstermiştir. Yine bu "hasta adam" dünyanın yedi farklı cephesinde ve farklı kıtalarda başarıyla savaşarak, Türk askeri gücünü, özellikle Çanakkale ve Kanal cephelerinde göstermiştir.²⁵⁶

Boğazları ele geçirerek Osmanlıların işini bitirmeyi planlayan İtilaf Devletleri, Çanakkale deniz ve kara savaşlarında Türk ordusunun destanlaşan savunması karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Oysa İtilaf Devletlerinin planı Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Rusya ile birleşmektir. İstanbul alınacak, Türkiye ile müttefiklerinin bağlantısı kesilecek, çember içine alınan Avusturya ile Almanya da savaştan çekilmek zorunda kalacaktır. Ancak İtilaf Devletleri heapta olmayan bir savunma gücüyle karşı karşıyadır.

I. Dünya Savaşı'nın temel amaçlarından biri de Yakın Doğu ve Asya ele geçirildikten sonra bu bölgelerdeki Batı egemenliğinin kimin önderliğinde ve nasıl biçimleneceği sorusunun çözüme kavuşturulması idi. Bu nedenle, savaş sonrası en büyük gelişmeler kenar, ancak anahtar ülke olan Türkiye ile Rusya'da görülmektedir. I. Dünya Savaşı sonrasında önemli sonuçların yaşandığı Rusya ve Türkiye yeni roller yüklenmişlerdir. Bu bağlamda, Türkiye, yeni sınırlılıklar içerisinde yeni tercihlere ve yeni bir kimliğe yöneldi. İç politikada Anadolu Türk halkını yeni politikasının ideolojik temeline yerleştirerek milliyetçiliği öne çıkardı. Dış politikada ise yeni dengeleri ve yapılanmaları izlerken, önceki konumundan vazgeçmek zorunda kaldı. Kendi ile sınırlı ve içe kapalı bir tarım ülkesi ve ilerleyen tarihlerde Bolşevikliğin yayılmasını önlemeye çalışan tampon bir ülke olma rollerini üstlendi. Bugün de bu rollerin uzantılarını yerine getirmekte ve Batı adına örnek ülke olma rolünü oynamaya çalışmaktadır.

²⁵⁶ Kanal Cephesinde de oldukça zorlanan İtilaf Devletleri, Kanalı ancak 1918'de, genel bozgun başlayınca geçebileceklerdir.

6- OSMANLICILIK, İSLAMCILIK, TÜRKÇÜLÜK VE BATICILIK

Biri Tanzimat'ta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde üç yeni siyasi akım ortaya çıkmıştır. Bu akımlardan ilk ortaya çıkan Osmanlıcılık olup onu 19. yüzyılın sonlarına doğru İslamcılık ve onu da Türkçülük izlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış olması, diğer iki akımın tasfiyesine yol açarken, Türkçülük devlet politikalarını belirleyen bir siyaset olarak benimsenmiştir.

1904 yılında Yusuf Akçura'nın yayınladığı Üç Tarz-ı Siyaset adlı makale ile yeni bir tartışma başlatılır. Bu tartışmanın merkezinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması için Osmanlıcılık, İslamcılık ve Milliyetçilik gibi siyasetlerinden hangisinin daha yararlı olacağı konusu yer alır. Akçura, makalesinde, Osmanlıcılığın çözüm olamayacağını belirterek İslamcılık ve Türkçülük üzerinde yoğunlaşır. Akçura, İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerinin Osmanlı Devleti için önemli olduğunu belirtir. Ancak ilk defa Türkçülüğün bir ideolojik açılım olarak gündeme getirilmesi, dünya dengeleri açısından daha kolay uygulanabilir olmasına dikkat çekilmesi, Akçura'nın eğilimini ortaya koyar. 1904 yılında Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesinin yayınlanmasından Cumhuriyet'in kesin siyasal tercihini yaparak sorunu fiili olarak çözdüğü tarihe kadar gündemdeki tartışmalar, bu üç siyasetten hangisinin Devleti yıkılmaktan kurtarabilecek siyasal açılımları sağlayabileceği, ülkenin geleceği için daha fazla yararlı olabileceği noktasında yoğunlaşır.

1904 yılında Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının birlikte ele alınmasına karşın, tartışma, özellikle 1908'den sonra hızlanmış, Balkan Savaşları ve ardından I. Dünya Savaşı sonrasında belirli sonuçlara ulaşmıştır. Ancak bu tartışmaların şiddetini, içeriğini, boyutunu Osmanlı Devleti'ni giderek yıkıma götüren savaşlarla, Batılı ülkelerin bu ideolojilerle olan ilişkileri belirlemiştir.

Bu üç siyasal ekolden biri olan ve bir Tanzimat ideolojisi olarak ortaya çıkarılan Osmanlıcılığın amacı, Osmanlı'nın yüzlerce yıl sürdürdüğü Osmanlı

lık anlayışı yerine farklı kökenden ve dinden gelen grupları yeni bir Osmanlı milleti etrafında birleştirmektir. Batı yanlısı bir siyaset olarak ortaya çıkan Osmanlıcılıkla, Osmanlıdaki her türlü din ve mezhep ayrımı kaldırılarak, Müslüman ve Hristiyan halkları siyasal ve hukuksal bakımdan eşit duruma getiriliyordu. Böylece çeşitli hoşnutsuzluklar, milliyetçiliğin neden olduğu ayrılık ve ayaklanmalar, bağımsızlık mücadeleleri gibi Osmanlı'nın yaşadığı sorunlar önlenecek, herkes Osmanlı Devleti'nin yüceltilmesi için çalışacaktır.

“XIX. yüzyılda ülkemizde Osmanlılıktan anlaşılan, artık Batı'ya karşı bir cephe oluşturmak ve bu cephe içinde Doğu'yu savunmak ve dolayısıyla da Doğu-Batı ilişkilerini denetlemek değildir. Söz konusu dönemde Osmanlılıktan anlaşılan, yine yeryüzünün en önemli bölgesinde geniş bir İmparatorluk olmaktan mümkün siyasi çıkarları sağlamak ve yeni dünya dengelerinde yer edinebilmekle sınırlıdır. Elde tutulan stratejik konum, en iyi bir biçimde değerlendirilmek istenmektedir.”²⁵⁷

Bir Tanzimat ideolojisi olarak ortaya çıkan Osmanlıcılık 1870'lerden sonra etkisini yitirdiğinden, Türkiye'de asıl tartışma ve çatışma İslamcılıkla Türkçülük arasında sürmüştür. Her iki siyasetin de ülkenin sorunlarına çözüm getirebilecek niteliklere sahip olduğu yönündeki değerlendirmelere ve yine her iki siyaseti de Almanya'nın beslemesine ve yönlendirmesine karşılık, iç politika-da en şiddetli çatışmalar bu iki akımın yandaşları arasında yaşanmıştır.

Bir siyasal tercih olarak kabul edilen ve I. Meşrutiyet'in ilanına kadar etkinliğini sürdüren Osmanlıcılık, Ali Paşa'nın ölümü ve daha sonra II. Abdülhamid'in Mithat Paşa ve ekibini tasfiyesi ile önemini yitirerek yerini İslamcılığın yükselişine bırakır. Osmanlıcılığın etkinliğini yitirmesindeki asıl neden, Ali Paşa'nın ölümü ve Mithat Paşa'nın tasfiyesi değil, Almanya'nın 1871'de Fransa'yı ağır bir yenilgiye uğratarak Batı'da, İngiltere'den sonra ikinci büyük güç olarak ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla, Fransa ve İngiltere'ye dayalı siyasetler yerini Almanya'ya dayalı siyasetlere bırakmıştır. Almanya'nın Hindistan'a iki farklı yoldan ulaşma planı çerçevesinde, İslamcılık ve Türkçülüğe yönelik politikaları ortaya çıkmış ve bu politikalara bağlı olarak, Osmanlı'da önce İslamcılık, ardından dünya siyasetindeki gelişmelere bağlı olarak İslamcılık ve Türkçülük etkin olmaya başlamıştır.

Almanlar, Rusya üzerinden Hindistan'a inmek için Rusya'ya karşı Türkçülüğü; Osmanlı üzerinden ve deniz yolunu kullanarak Yakın Doğu ile Hindistan'ı ele geçirmek için de İslamcılık gibi birbirinden ayrı iki siyaset geliştirmiştir. Almanya, Rusya üzerinden ve Rusya'ya rağmen kara yolu ile Hindistan'a inmek için bu yol üzerinde bulunan ve Rusya'nın egemenliği altında yaşayan, Türk soyundan gelmek gibi ortak bir özelliğe sahip topluluklara yönelik ola-

²⁵⁷ Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul, 1985, s. 197.

rak, Türkçülük siyasetini geliştirir. Elbette Türkçülük siyaseti Rusya'nın çıkarları ile çelişmektedir. Yine Almanya Yakın Doğu'ya ve Yakın Doğu üzerinden Hindistan'a yönelince, bu sefer, İngiltere'nin egemenliği altında bulunan ve ortak inanç paydasında birleşen İslam topluluklarını İngiltere aleyhine kullanmak üzere İslamcılık siyasetini geliştirir. Bir başka anlatımla, İslamcılık ve Türkçülük akımları Almanya'nın etkisi ile biçimlenmiştir. Almanya'nın birbirinden ayrı iki siyaset geliştirmesinin nedeni, İngiltere veya Rusya ile, diğeri aleyhine, anlaşma kozunu elde tutmaktır.²⁵⁸ Yapılacak anlaşmaya göre Türkçülük veya İslamcılığa gerek kalmayacaktır. Buna göre, İngiltere ile anlaşırsa Türkçülüğü, Rusya ile anlaşırsa İslamcılığı öne çıkarıp diğerini tasfiye edecektir. Bu koşullarda Reval görüşmelerine gelinir.

Tekrar Osmanlıcılığa dönersek, Osmanlıcılığın 1870'lerden itibaren yerini İslamcılık ve Türkçülüğe bıraktığını söyledik. Ancak, 1870'den sonra Osmanlıcılık tamamen tasfiye edilmemiş ve II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında da uygulanabilir bir siyaset olarak elde tutulmuş, pazarlık aracı olarak kullanılmıştır. Osmanlı dışından gelen ve Batı ile farklı ilişkiler içerisinde bulunan Türkçüler dışında, II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında, İttihat ve Terakki Partisi ile Türk sosyolojisinin önemli ismi Ziya Gökalp hala Osmanlıcı bir siyasetten yanadır. İttihat ve Terakki ile onun ideologu Ziya Gökalp'in milliyetçiliğe kayışı, Orta Asya göçmeni Türkçülerin milliyetçilik anlayışından farklı koşulların bir ürünü olarak, daha sonraki yıllarda ortaya çıkmıştır. Rusya'dan gelenlerle yerli Türkçülerin milliyetçilik anlayışlarının birbirine yaklaşması daha sonraki tarihlerde gerçekleşmiştir.

İslamcılık fikrinin bir siyasete dönüşmesinde Almanya'nın rolünü yukarıda vurguladık. Almanya, Osmanlı toprakları ve Hindistan'da yaşayan milyonlarca Müslüman'ı İslamcılık ideolojisi ile bir araya getirerek, bu ideolojiden kendi çıkarları adına yararlanmanın yollarını aramaktadır. Zengin hammadde kaynaklarına sahip ve İngiltere'nin kontrolü altında bulunan bölgelerin Müslüman halkları, İslamcılık ideolojisi ile güçlenmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun lideri halifenin işbirliği ile İngiltere'nin Ortadoğu, Basra Körfezi ve Hindistan'daki İngiliz egemenliğini kolaylıkla bu bölgelerden tasfiye edecek ve bu zengin alanlar Almanların egemenliğine geçecektir. Bu işbirliğinden Osmanlı Padişahı da yararlanacak ve siyasi otoritesini sınırlarının ötesine taşıyabilecektir.

²⁵⁸ Almanya II. Dünya Savaşı sırasında da benzer politikalar izlemiştir. Almanlar II. Dünya Savaşı sırasında önce Ruslarla anlaşıp savaşa Rusya ile girer. Savaşın ilerleyen yıllarda ise Rusya'ya saldırır. Rusya'daki Türkçüler de bu savaşta Almanların yanında yer aldılar ve Almanlarla birlikte Ruslara karşı savaştılar. Gerilla savaşları verdiler. Bağımsızlık umutları taşıdılar.

İslamcılığın gelişmesine yol açan diğer yan faktörler de şu şekilde özetlenebilir: Sistemli olmasa da, Tanzimat'a karşı ilk tepkiler Yeni Osmanlılardan gelir. Yeni Osmanlılar bu tepkileri ile farklı ülkelerin sözcülüğünü yaparken, İslamcılığın ileri sürdüğü görüşleri de dile getirmeye başlarlar. Bu bağlamda İslamcılığın düşünsel temelleri de Yeni Osmanlılar ve özellikle Namık Kemal²⁵⁹ tarafından atılır.²⁶⁰ İslamcılığın ortaya çıkmasında Alman politikaları yanında, Hristiyan halkların İmparatorluktan ayrılması da etkili olur. İslamcı akım, devlet işlerinin kötüye gitmesinin, İmparatorluğun giderek bozulmasının en önemli nedeni olarak şeriatın bütünüyle uygulanmamasını, şeriata uyulmamasını gösterir.

Niyazi Berkes, Abdülhamid'in kendini Rusya ile İngiltere arasında siyasal bir boşlukta bularak, bir süre ikisine karşı uzlaştırmacı bir siyaset güttüğünü, bu siyasetin birçok Türk-Osmanlı ve onların dışındaki Müslüman halka, İslam Halifesinin Avrupa diktasından bağımsız bir hükümdar durumuna geldiği kanısını verdiğini, padişahın içerde ve dışarıda Müslüman dünyasında dindar bir halife görünüşüyle saygı kazandığını belirtir.²⁶¹ Şerif Mardin de İslamcılığın II. Abdülhamid döneminde iki eksene sahip olduğunu söyler. Bu eksenlerden ilki, Osmanlı Müslüman teba'sını "İslam" bayrağı altında; ikincisi de, dış ülke Müslümanlarını Halifelik makamı etrafında toplamaktır.²⁶²

*"Halk onu kendi devleti sayıyordu. Halk, dış yardım ve destekle, Avrupa'dan alınmış yöntemlerle değil, yerli güçlerle, geleneklerle, İslam dininin şeriatı sayesinde Batı dünyasından bağımsız ayakta duran bir rejime kavuştuğunu sanıyordu. Çağdaşlaşma sorunun gerektirdiği değişme zorunluluklarından kurtulan halk, durgunluğun rahatlığından da memnundu."*²⁶³

1870'lerden itibaren Basiret Gazetesi ve sahibi Ali Efendi İslamcılığı ve Almanya'nın Ortadoğu politikasını destekleyen yayınlar yapmaya başlar. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti Batılılar tarafından sömürülen ülkelerde antiemperyalist bir politikaya dönüşür. İslamcılığın gelişmesinde, daha önce belirttiğimiz gibi, Japonların Rusya'yı yenmesi de etkili olur. İslamcılara göre, Batı kültürüne dokunmadan tekniğini alan Japonlar artık Batı karşısında önemli bir güç oluşturmaktadır.

İslamcılara göre, Osmanlılar Tanzimat'la birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başlamışlardır. Bunu önlemenin en uygun yolu, Tanzimat'ın inkâr etti-

²⁵⁹ Ancak, Namık Kemal'i salt İslamcı veya Osmanlıcı olarak tanımlamak zordur.

²⁶⁰ Yeni Osmanlılar'ın İslamcılığın temellerini oluşturması konusunda bakınız; Mümtaz'er Türküne, *Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

²⁶¹ Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 332.

²⁶² Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 93-95.

²⁶³ Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 332-333.

ği “şeriat değerleri”ni tekrar Osmanlı toplumuna geri getirerek ülkenin kur-tuluşunu sağlamaktır.²⁶⁴

İslamcılıkta olduğu gibi milliyetçiliğin gelişmesinde de Almanya’nın etki-si yanında diğer bazı yan faktörler şöyle sıralanabilir: 19. yüzyılın başlarından beri Osmanlı toprakları, Rum, Sırp, Bulgar ve Ermeniler arasında milliyetçi-lik hareketlerini güçlü bir şekilde yaşıyordu. Arkasından Arnavut ve Arap mil-liyetçiliği ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine, Osmanlı’nın içinde bulunduğu ko-şullar Türk milliyetçiliğinin yolunu açıyor ve Osmanlı’da milliyetçilik, Batı’da ortaya çıkış koşullarından tamamen farklı etkenlere bağlı olarak, ülkeyi yıkıl-maktan kurtaracak siyasal bir tercih şeklinde, Osmanlı aydınlarının bir kısmı tarafından benimseniyordu.

*“Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının devletin bütünlüğünü korumada bir so-nuç vermediğini gören Türkler ve kendini Türk hisseden diğer müslümanlar için Türk milliyetçiliği, Türkçülük, Osmanlı Devletinin yıkılışını engelleyebilecek bir çare ola-rak değerlendirildi.”*²⁶⁵

Osmanlı’da Türkçülük siyasetini ortaya çıkaran en önemli faktörün Batı pa-rası ile yapılan ve emperyalist amaçlarla gerçekleştirilen Türkoloji çalışmala-rı olduğunu daha önce söylemiştik. Türk aydınları, Batı kaynaklı bu araştı-rmalarla, geçmişlerinin, dillerinin, edebiyatlarının zenginliği ve güzelliğini keş-fetmişlerdir.²⁶⁶ Bu noktadan hareketle, Türkiye’de milliyetçilik düşüncesi, kül-türel kaynaklarla gelen Fransız, siyasal etkilerle gelen Alman, Orta Asya Türk-leriyle gelen Alman ve Rus düşüncesi ve yine Orta Asya Türklerinin Rus dü-şüncesinden aktardıkları halkçılık anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir.

Siyasal Türkçülük akımı, 1908’den sonra ortaya çıkmasına karşılık, Türki-ye’de 1908’den 1913’e kadar etkin bir siyaset olarak kabul görmez. Bunun ne-deni, Türkçülüğün kültürel ve tarihsel olarak etnik kökenler üzerinde odak-lanması, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türk unsurunun ön plana çıkarılma-sı ve Rusya’nın hakimiyeti altında yaşayan Türk kökenli halklarla birliktelik fikrini gündeme getirmesidir.²⁶⁷ Oysa bunların tümü Osmanlı yöneticilerinin kolaylıkla kabul edebilecekleri özellikler değildir. Bu milliyetçilik anlayışı halk tabanında da bir yansımaya yol açmamıştır. İttihat ve Terakki meşrutî bir yö-netim kurarken, ırk ve dine dayalı bir anlayışı hiç bir zaman ön plana çıkar-mamış, Osmanlı yurtseverliğini her zaman önde tutmuştur. Türkiye’de mil-

²⁶⁴ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 92-93.

²⁶⁵ Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 240.

²⁶⁶ Landau, *Pantürkizm*, s. 49.

²⁶⁷ Göksu-Özdoğan, “Türk Ulusculuğu ve Türki Cumhuriyetler: Kavramsal ve Tarihsel bir Yak-laşım”, s. 60.

liyetçiliğin tek başına siyasal belirleyici olması ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur.

1908 Devrimi ve ardından önemli toprak kayıpları, daha önceki yöneticilerde olduğu gibi İttihatçıları da ülkeyi kurtarma sorunu ile karşı karşıya getirmiştir. 1907 ve 1908'de Rusya ile İngiltere'nin Osmanlı'yı parçalamak için yaptıkları gizli görüşmeler ve bu görüşmelerin açığa çıkması, 1908 Devriminin hemen ardından Bosna-Hersek, Bulgaristan, Mısır ve Kıbrıs'ın elden çıkması, Osmanlı yönetici ve aydınlarını ülkeyi kurtarmak gibi yaşamsal bir sorunla karşı karşıya getirmiş ve bu yaşamsal sorunun hangi siyasal tercihle çözülebileceği tartışmalarını merkeze yerleştirmiştir. Farklı bağlantılarla Orta Asya toplumlarından gelen yazarlar tarafından Türkçülük Osmanlıya aktararak tartışılmasına karşılık, İttihatçı ideologlar için 1908'lerde Osmanlılık hala önemli bir siyasal tercih olarak kabul görmekte, milliyetçilik ülkeyi daha da parçalayacak bir ideoloji olarak algılanmaktadır. Abdülhamid rejimi ile özleştirilen İslamcılığı da sıcak bakılmadığından, Osmanlıcılık alternatif olma özelliğini korumaktadır. Ancak yukarıda belirttiğimiz toprak kayıpları ve 1912-1913 Balkan Savaşları'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu getirdiği noktada Osmanlı yöneticileri Osmanlıcılık siyasetinden vazgeçmeye başlamışlardır. Bundan sonraki tartışmalar, yönetim biçimi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması konusunda belirginleşmiştir.

Osmanlıcılığın Balkan Savaşları sonrasında kesin tasfiyesi ile, elde Alman kaynaklı ve Alman çıkarlarına hizmet amacıyla üretilen iki ideoloji kalıyordu. Bu ideolojilerden İslamcılık da Arnavutluğun 1912 yılında bağımsızlığını kazanması ile sarsılmaya başlamıştır. İslamcılık, iç politika açısından asıl darbeyi 1916 yılında başlayan Arap ayaklanması ile alır. Başka bir anlatımla, İslamcılığın zayıflaması, Arnavutluğun bağımsızlığını kazanması ile başlamış ve Arapların başkaldırısı ile hızlanmıştır. Aynı tarihlerde Almanların savaşı kazanma beklentileri de zayıflamıştır. Tüm bunlara rağmen, İslamcılık, II. Meşrutiyet döneminde oldukça güçlüdür. Bu dönemde, İslamcı yazarlar, tüm entelektüel tartışmalara katılmakta, farklı İslamcı anlayışları yansıtan görüşler ortaya koymakta, yoğun bir yayın faaliyeti içerisinde bulunmaktadırlar.²⁶⁸

İslamcılar, II. Meşrutiyet döneminde, Müslümanlıkla medeniyetçiliğin işbirliği yapabileceğinden söz etmeye başlamışlardır. Bu görüş, İslamcılarla Batıcıların belirli bir uzlaşısı içinde olduklarını göstermektedir. İslamcı olmamasına karşın, bu siyaseti, Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak şeklinde formüle eden Ziya Gökalp olmuştur. Gökalp, İttihat ve Terakki'nin ideologu

²⁶⁸ II. Meşrutiyet dönemi İslamcı düşüncenin önde gelen isimlerinden Mehmet Akif, İstiklal Marşı'nın sözlerini yazacak ve Cumhuriyet döneminin milli şairi unvanını kazanacaktır.

olarak Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmayı birbirinden ayırmadan sentezlerken, İslamcılarının görüşlerine de belli ölçüde tercüman olmaktadır.²⁶⁹

Balkan Savaşları sonrasında İttihatçıların Türkçü ve İslamcı politikalara yaklaşımı, I. Dünya Savaşı öncesi Almanya ile yoğunlaşan ilişkilerle de örtüşmektedir. İttihat ve Terakki Alman yanlısı bir siyaset seçmiştir. İttihat ve Terakki'nin en önemli ideologu Ziya Gökalp bir Fransız sosyoloji ekolünü temsil etmesine karşın, Alman yanlısı bir siyasetin savunucusudur.²⁷⁰ Yine 1913'lerde ordu üst yönetiminde Alman subayları önemli görevlere getirilmiştir. Abdülhamid döneminden başlayarak, Osmanlı ordusunda görev alan ve ordunun yenileşmesi konusunda yaptıkları hizmetlerle Alman subayları, Türk aydınları üzerinde derin etkiler bırakmışlardır.

İttihat ve Terakki'nin Alman yanlısı siyaseti, sadece Almanların Türkçülük tercihi ile sınırlandırılmamıştır. İttihatçılar 1913'lerden itibaren milliyetçiliğe ağırlık vermekle birlikte İslamcılığı da bünyelerinde barındırmışlardır. Bunun en önemli göstergesi, I. Dünya Savaşı'na girilirken sadrazamlık görevinde İslamcı bir düşünür ve siyasetçi olarak tanınan Sait Halim Paşa'nın bulunmasıdır.²⁷¹ Osmanlı, Cihat ilan ederek I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Bir başka anlatımla, I. Dünya Savaşına Almanların yanında girerken, bir yandan İslamcılık, diğer yandan Türkçülük siyaseti uygulamaya çalışılacaktır.

Türkçülük tartışmalarına tekrar dönersek, bir noktayı iyice belirlemede yarar var. Rusya'daki Türkçüler Osmanlı'dan bağımsız ve Osmanlı'nın dışında, Batı ile farklı bağlantılar içerisinde idiler.²⁷² Bu milliyetçilerin büyük çoğun-

²⁶⁹ Oysa Orta Asya kökenli Türkçülerde İslamcılık yer almamakta, din tamamen reformize edilerek Batılılaşmanın önünde engel olmaktan çıkarılmakta, laik bir Türkleşme ve Batılılaşma rotası çizilmektedir. Bu bağlamda, Orta Asya kökenli ve Cumhuriyet ideolojisinin en önemli isimlerinden Yusuf Akçura'da Batılılaşma, Gökalp'te olduğu gibi kültür ve medeniyet ayrımları yapılarak değil, böyle bir ayrımın yapay ve akıl dışı olduğu eleştirisiyle, bir bütün olarak kabul edilmektedir.

²⁷⁰ Sezer, "Ziya Gökalp ve Alman Sosyolojisi", s. 227.

²⁷¹ İttihat ve Terakki'yi sadece milliyetçi ve Alman yanlısı bir parti olarak nitelendirmek doğru değildir. Daha önce de değindiğimiz gibi İttihatçılar arasında önemli sayıda İngiliz yanlısı siyasetçi de bulunmaktadır. Yine İttihatçılar içerisinde Milliyetçilerin yanında İslamcılar, Osmanlıcılar, Masonlar, ayrılıkçılar ve daha bir çok grup vardır. Ancak İttihatçı politikalara Alman yanlısı ve milliyetçi grup ağırlıklı olarak egemendir.

²⁷² Rusya'daki Türkçülük siyasetini yürüten kişiler İstanbul'a gelip Osmanlı Devleti'nde görev aldıktan sonra da bu bağlantılarını sürdürmüşlerdir. Örneğin, bu isimlerin önde gelenlerinden Yusuf Akçura, İttihatçılarla Almanların yakın siyasal ilişkiler kurmasında etkin rol oynamıştır. Yine Akçura Osmanlılardan bağımsız olarak, 1915-1916'da Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarının Haklarını Koruma Komitesi ile Almanya, Avusturya ve Macaristan'ı ziyaret ederek, Türk halkları için tam bağımsızlık görüşmeleri yapmış; 1917 Devrimi'nden sonra Bolşevik liderlerle Rusya Türkleri için kültürel özerklik konusunda temaslarda bulunmuştur (Bu konuda Mehmet Karakaş'ın *Türk Ulusçuluğunun İnşası* adlı kitabına bakılabilir.).

luğu Rusya'nın Batı tipi eğitim veren okullarından mezun olmuşlardı. Her türlü Batıcılığa açık bir düşün yapısına sahiptiler. Doğrudan Batı ile ilişki kurarak sorunlarına Batı çıkarları çerçevesinde ve Batı siyaseti içerisinde çözüm getirmeyi tasarlıyorlardı. Rusya'daki Türklerin kültürel haklarını Batı'nın yardımı ile elde edeceklerini umuyorlardı. Batı ile bu tür ilişkiye giren ve Rusya aleyhine Batı çıkarları yönünde faaliyetlerde bulunan ve Ceditçi diye adlandırılan bu gruba Rusya hükümeti de sorun çıkarmıyordu.²⁷³ Bu anlamda Rusya'daki Ceditçilerle Rus hükümeti arasında bir uzlaşma sergileniyordu. Ceditçilerin en yoğun şekilde siyasi ilişki kurduğu ve ticaret yaptığı Batı ülkesi Almanya idi. Rusya'daki Türkçüler ne zaman ki bu politikalarında istedikleri başarıyı elde edemediler, o zaman Osmanlı Devleti'ne gelerek politikalarını Osmanlı Devleti aracılığı ile ve Osmanlı'dan yararlanarak, Osmanlıyı öngördükleri politikalar açısından kullanarak sonuca ulaşmaya çalıştılar. Osmanlı Devleti bu politikalara ve savunucularına sıcak bakmadığından ünlü Türkçülerin önemli bir bölümü ancak 1908'den sonra Osmanlı ülkesine yerleşebildiler.

İttihatçılar I. Dünya Savaşı sonrasında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamen tasfiye edilirken, İttihat ve Terakki Fırkası'nın bazı Türkçü önderleri, gerekli düşünsel dönüşümleri geçirerek, yeni toplumun siyasal hayatında etkili olacaklardır. Bu önderlerden Ziya Gökalp Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak üçleminden vazgeçerek Türkleşmek ve Muasırlaşmakta karar kılacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunları karşısında sentezci bir tavır içerisinde olan Gökalp, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte tamamen Batıcılığın ve Batıcilik yetçiliği öne çıkaracaktır. Yusuf Akçura ise Gökalp'ten daha da ileri giderek, 1917 Devrimi ve Türk-Sovyet ilişkilerini de dikkate alarak, kendi Türkçülük anlayışının emperyalist değil, demokratik Türkçülük olduğunu belirterek, Türkiye ve Batı'daki siyasal yapılanmalara ayak uydurduğunu gösterecektir. Din de dahil olmak üzere toplumun her alanda modernleşmesinin savunusunu yaparak laik ve Batıcı çizgiye yerleşen Akçura, bu çizgiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni tarih tezinin yaratıcıları arasında yer alacak, Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığını yapacaktır. Bir başka ifadeyle, Akçura, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi tarih tezlerinin en önemli teorisyeni ve savunucusu olacaktır.

Söylediklerimizi toparlarsak, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi siyasal açılımların üçü de Batı kaynaklı olarak ortaya çıkmış ve İmparatorluğun

²⁷³ Ceditçi grubun lideri ve en önde gelen ismi İsmail Gaspıralı'dır. Gaspıralı, 1883'ten itibaren Kırım'da çıkardığı Tercüman adlı gazete ile Rusya'da Pan-Türkizmin gelişmesine büyük katkılar sağladı. Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının ve Türklerin birleşmesi fikrini "dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla dile getirirken, İslami bağların da bir harç olarak Türk milliyetçiliğinde kullanılabileceğini belirtirken modernist bir anlayışını da vurgulamış oluyordu.

sorunlarına çözüm arama yönünde şekillenmiştir. Her üç siyasal açılım da Batı ile belirli düzeylerde uzlaşmadan yanadır. İslamcılar Batı tekniğinin alınmasından yana iken, Osmanlılık ve Türkçülük Batı ile daha geniş bir siyasal işbirliği öngörmektedir. II. Meşrutiyet döneminde Abdullah Cevdet'in önderliğini yaptığı ayrı bir Batıcılışmacı grup görülmektedir. Abdullah Cevdet ve grubu aşırı Batıcılışmacı olarak nitelendirilir ama diğer grupların ve özellikle Türkçülerin Batıcılışma anlayışları ile aralarında ne gibi temel farkların olduğu ortaya konulmaz. Oysa başta Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp olmak üzere Türkçülerle Batıcıların, toplumun Batıcılışması kapsamındaki siyasal ve toplumsal reform önerileri, Cumhuriyetin ilk yıllarında, bu grupların öngördüğünden daha hızlı ve daha radikal bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yine Batıya karşı gibi gösterilen İslamcıların Batı kaynaklı ideolojilerine koşut olarak, Batı'nın teknik üstünlüğüne büyük bir hayranlık duyduklarını ve Osmanlıya bu tekniği aktarmak istedikleri görülmektedir. İslamcı ideoloji içerisinde farklı anlayışlara sahip gruplar barındığı için, entelektüel düzeyi yüksek olan ve İslamcılık ideolojisinin önde gelen isimlerinden bir kısmının Cumhuriyet'in en üst düzey kadroları arasında yer almaları, hatta II. Meşrutiyet döneminin önde gelen İslamcılarından Şemseddin Günaltay'ın tek parti iktidarı döneminde Başbakanlık yapması, İslamcıların da öyle sanıldığı gibi Batı karşıtı olmadığını, diğer gruplara göre Batıcılışmayı zamana yaymak istediklerini göstermektedir. Dolayısıyla başta İslamcılarla Türkçüler olmak üzere, II. Meşrutiyet dönemi ideolojileri arasında aşılması zor görüş farklılıkları bulunmamakta, ortaya çıkan çatışmalar, bu siyasetleri pazarlayan Batılı ülkelerin çıkarları doğrultusunda gerçekleştirilen yapay kavgalardan öteye geçmemektedir. Bir başka deyişle, çatışmanın kaynağı, aşılmaz görüş ve siyaset anlayışlarına değil, tutulan ya da hizmet edilen emperyalist ülkenin Türkiye'deki çıkarları adına yapılmaktadır. Bu emperyalist ülke çıkarları adına yapılan çatışmalar kaldırıldığında, Türkçülerle İslamcıların çok farklı görüşlere ve siyaset anlayışına sahip olmadıkları, aralarındaki ayrılıkların yapay olduğu görülür. Yine II. Meşrutiyet dönemi siyasal akımlarını göz önüne aldığımızda her ekolün, özellikle Türkçü ve İslamcıların "muasırlaşmak" ortak paydasında birleştikleri, I. Dünya Savaşı örneğinde olduğu gibi Cihat ilan edebildikleri görülmektedir.

Türkiye'de İslamcılık ve Türkçülük gibi iki bağımsız siyasal akımın nasıl ortaya çıkarıldığını yukarıda anlattık. Almanya hangi ülke ile ittifak kurarsa onun üzerine kurguladığı siyasal akımı tasfiye edeceğini belirttik. O nedenle, Türkçülerle İslamcılar özenle birbirlerinden ayrı tutulmuşlardır. Bu siyasal akımlar ortaya çıkarılmadan önce Osmanlıda Türk ve Müslüman ayrımı gibi bir sorun yoktur. Birbirine yakın olması gereken Türkçülük ve İslamcılığın birbiriyle uzlaşamamasını burada aramak gerekmektedir. Bu iki akımın Osmanlı ve Türkiye'deki gelişmesi dünya siyasetindeki gelişmelere bağlıdır. I. Dünya Sa-

vaşı sonrasında yeni bir dünya siyasetine ortak olamayışımız, İngiltere'nin sa-
vaştan galip taraf olarak çıkması, Türkiye'nin kendini Batı'ya yakın hissetme-
si, Turancılığın uzak ülkü olarak tanımlanmasına, İslamcılığın da tasfiye edil-
mesine neden olacaktır.

Yine, yeni Cumhuriyet'in Sovyetler Birliği ile yaptığı anlaşmalar doğrultu-
sunda, bu devletin sınırları içerisinde yaşayan Türk kökenlilerle, Türkiye Türk-
lerinin ortak etnik köken sorunu gündem dışında tutulacak, dünya siyasetin-
deki yeni gelişmeler doğrultusunda, Türk milliyetçiliğinin kaynağı olarak, an-
tik Anadolu uygarlıkları ve mevcut Anadolu halkının folklorik özellikleri be-
nimsenecek, ulusçuluk, Batı'nın kurduğu yeni sistem içerisinde, yeni bir siya-
set olarak benimsenecek ve sorunlar Batıcılışma ile çözümlenmeye çalışılacak-
tır. Bu yeni resmi Türk ulusçuluğu çizgisi, Sovyet Türkleri ve Türk birliği ko-
nularına ağırlık veren kesimle ilişkiyi koparacak²⁷⁴ ya da ırkçı ve Turancı ke-
sim yeni Batı siyasetine bağlı olarak kabul gören çizgiye kayacaktır. Bir başka
anlatımla, yeni siyasal açılımlarla belirlenen yurttaki sulh cihanda sulh anlayı-
şı kapsamında, İslamcılık ve Türkçülükle Türk ulusçuluğunun bağdaşmadı-
ğı vurgulanarak bu iki siyasal akım tasfiye edilecektir.

²⁷⁴ Göksu-Özdoğan, "Türk Ulusçuluğu ve Türk Cumhuriyetler: Kavramsal ve Tarihsel Bir Yak-
laşım", s. 66.

SONUÇ YERİNE

II. Meşrutiyet döneminden başlayarak, Türk sosyolojisinin genel özelliklerini, ele aldığı konuları ve bu konuların öne çıkmasının temelinde yatan koşulları belirlemeyi hedefleyen daha uzun süreçli bir araştırmanın girişi sayılabilecek bu çalışma ile, Türk sosyolojinin hangi ortamda oluştuğunu ve ne gibi bir tarihsel miras üzerine inşaa edildiğini, en azından bazı noktalarıyla, ortaya koymak istedik. Türk sosyoloji tarihini yazmak için girişilen bir çaba öncesinde, Türk sosyoloji tarihini önceleyen bir döneme girmemizin bir başka nedeni, toplumsal sorunlarımızı, Türk sosyolojinin bugün incelediği konuları daha sağlıklı bir şekilde yorumlayabilmek için tarihimizin de doğru ve derinlemesine incelenmesi gerektiği anlayışımızdır.²⁷⁵ Böyle bir tutum, bugünkü Türk sosyolojisinin hangi toplumsal ve özellikle siyasal koşulların, uluslararası ilişkilerin ürünü olduğunu, hangi tarihsel süreçten geçtiğini, ne tür bir birikimi bulduğunu ve bugünkü eğilimlerinin nasıl ortaya çıktığını daha tutarlı bir biçimde tespit etmemize yardımcı olacaktır.

18. yüzyılın sonlarından itibaren Batı’da ve Osmanlı’da çok önemli siyasi gelişmeler ortaya çıkar. Bu gelişmeler hem Batılı devletlerin ve halkların geleceğini hem de Osmanlı İmparatorluğu’nun konumunu kökten etkiler. Bu durum, 19. yüzyılda daha da belirginleşerek devam eder ve 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Batı, Dünya egemenliğini tartışmasız ele geçirip “vahşi kapitalizm” süreci ile tüm dünya coğrafyasını her şeyi ile sömürgeleştirirken, Osmanlı İmparatorluğu’nu da ekonomik ve siyasal açılardan dağıtmaya başlar. Dolayısıyla Batı’daki gelişmeler, gerek Batılı toplumlar gerekse Osmanlı toplumunda çok önemli saydığımız fakat, sonuçları birbirine tamamen karşıt olan değişimleri ortaya çıkarır.

²⁷⁵ Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 2.

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın sonlarına kadar Batı'daki gelişmeleri engelleyememesine karşın, en azından, geleneksel Doğu'yu Batı karşısında başarıyla savunur. Oysa, 1774'te Osmanlı'nın bu savunma görevini, kesin olarak, yerine getiremediği görülür. Diğer yandan, Amerika'nın İngiltere karşısındaki başarılı bağımsızlık mücadelesi ve Fransız Devrimi, İngiltere'nin açık denizlere dayalı üstünlüğünü tartışılır hale getirir. Fransa, devrimden sonra dünyadaki İngiliz üstünlüğüne Napoleon'la kafa tutmaya ve ilk defa karşı çıkmaya başlar. Napoleon, İngiltere'nin açık denizlere dayalı üstünlüğü karşısında, Batı egemenliğini Fransa'nın liderliğinde, geleneksel Doğu'yu da kapsayacak bir dünya liderliğine dönüştürmek isteyecektir. Batı'da bu gelişmeler olurken, Osmanlı İmparatorluğu da toplumlararası ilişkilerdeki yerinden memnun değildir. Dünya tarihindeki rolünü değiştirmek istemektedir. Bu amaçla, belirli değişikliklere, arayışlara yönelecektir.

Batı'daki ilk gelişmeleri sezenlerin başında III. Selim gelmektedir. III. Selim, Batı'daki gelişmelerden yararlanmak için, daha şehzadeliği sırasında Fransa kralı ile mektuplaşarak yeni bir siyasetin kapılarını aralamak istemektedir. Ancak Fransa kralı bu gelişmelerin farkında değildir ve kısa bir süre sonra da büyük bir devrimle yıkılır. III. Selim işbirliği girişimlerini Fransa'nın yeni rejimi ile de sürdürür. Osmanlı, toplumlararası ilişkilerde etkinliğini artırmanın yollarını aramaktadır. Fransa'nın da İngiliz üstünlüğü karşısında giriştiği mücadelede Osmanlı'ya ve Osmanlı coğrafyasına ihtiyacı vardır.

Bu gelişmeler bağlamında, 19. yüzyılda, Batı'nın Yakın Doğu'ya, Osmanlı'ya ilgisi ve yaklaşımı değişir. İngiliz önderliğine karşı geleneksel Doğu ticaret yollarını canlandırma girişimleri, Osmanlı'nın dünya ilişkileri içinde yeniden ağırlık kazanmasına izin verecektir. Öte yandan 19. yüzyıl öncesi ilişkilerin sürmesini isteyen güçler, Osmanlı'nın bu yeni arayışta etkin bir rol oynamaması için denetim altında tutulmasına çalışırlar. Osmanlı tarihteki yerini değiştirmek, Batı'ya yaklaşmak isterken, Batı'dan farklı tepkilerle karşılaşır. Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı karşısındaki bu farklı tutumları, Doğu sorununa 19. yüzyılda yeni bir görüntü kazandıracaktır. Bu bağlamda, ister Fransa ister İngiltere olsun, Osmanlı'nın Batı seçiminde inisiyatif hep Batılılarda olacaktır.

Bu bağlamda, Türk sosyolojisinin Osmanlı tarihinden devraldığı en önemli miras, Osmanlı'nın Batıcılışma yönünde yaptığı siyasal seçimidir. Osmanlı'nın Batıcılışma yönünde yaptığı bu seçim, Osmanlı'nın cephe değiştirmesi ve Batı ile anlaşması anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu kendi içerisinde çözüm yollarını yitirdiğini anladığında bakışlarını dışarıya, Batıya çevirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bakışlarını dışarıya, Batıya çevirmesi ve Batıcılışmaya çalışmasının temel nedeni, sorunlarını çözmek için başka bir yol bulamaması ve Batıcılışmayı çözüm olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı seçimi bilinçli bir Devlet siyase-

tidir. Bu yeni siyasal seçimin amacı, Osmanlı Devleti'nin toplumlararası ilişkilerde azalan etkinliğini yeniden artırmaktır.

Osmanlı'nın Batıcılışmayı tercih etmesi, sorunlarına çözüm bulmak ve daha etkin olmak içindir. Bu, bilinçli bir tercihtir. Osmanlı Batı seçimi içinde kazanacağı yeni kimliğini tanımlamak ve bu seçimin getireceği yeni sorunlara çözüm aramak için, Batı'da olduğu gibi bir bilime ihtiyacı vardır. O nedenle, Batı'daki sorunları çözmek adına kurulan sosyoloji bilimi, Batı'da ortaya çıkar çıkmaz Devleti yıkılmaktan kurtarmak, Osmanlı'nın tercihi olan yeni siyaseti resmi bir ideoloji olarak savunmak üzere Türkiye'ye aktarılır.

Osmanlı sorunlarını çözmeyi denerken, bunun dünya dengelerinden, bir başka ifade ile, dünya siyasetinden geçtiğini bilmektedir. Bu nedenle, Osmanlı, Batı içi çatışmalardan yararlanarak, Batı'da kendi çıkarlarına uygun ittifaklar arayacak ve bu ittifakların ilkinin 18. Yüzyılın sonlarında Fransa ile yapacaktır. İlerleyen yıllarda, Batı'daki siyasal gelişmelere bağlı olarak, 19. yüzyıl boyunca diğer Batılı ülkelerle de çeşitli ittifaklara girecektir. Artık Batı içi dengelerden yararlanmaya ve böylece toplumlararası ilişkilerde etkinliğini artırmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu, bazı Batılı ülkelerle birlikte, başka Batılı ülkelere karşı duracaktır. Bu bağlamda, Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa ile Rusya'ya; I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile birlikte İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı savaşacaktır.²⁷⁶

III. Selim döneminde başlatılan Batıcılışma girişimleri, ilerleyen yıllarda Osmanlı'yı tamamen etkisi altına almıştır. Nizam-ı Ceditle başlayan Batıcılışma, Tanzimat döneminde kurulan Batı tipi eğitim kurumları ile daha geniş alanlara yayılma sürecine girmiştir. Böylece dış siyasetle sınırlı olarak, Osmanlı'nın tercihi ve kontrolü altında ortaya çıkan Batıcılışma, Tanzimat'la birlikte Osmanlı yönetiminde bulunan ve Batılı ülkelerden talimat alan ekipler tarafından bağımsız bir siyaset olmaktan çıkarılacak; ülke içi sorunların çözümünde de devreye sokulacak, ülkenin tüm kurum ve kuruluşları Batıcılışma yönünde değişime tabi tutulacaktır. Bu süreç, ilerleyen yıllarda, Batılı gibi giyinmek, yaşamak, eğlenmek noktasına ulaşacak; Batılı fikirlerin savunuculuğunu yapan yeni takımlar, gruplar, "seçkinler" ortaya çıkacaktır. Bürokrat ailelerin çocukları Doğu ve Batı kültürleri arasında bocalarken, kültürel açıdan bir yabancılaşma ve kimlik sorunu belirecek, halkla bürokratik kesimler arasında gün geçtikçe artan uçurumlar büyük huzursuzluklar doğacaktır. Batıcılışma siyaseti ile saray çevresinde yer alanlarla bunun dışında kalanlar arasında iki karşıt yaşam tarzı biçimlenecektir.²⁷⁷

²⁷⁶ Sezer, a.g.e., s. 185.

²⁷⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 38-60.

Türkiye'nin Batıcılışma tarihi genel hatları ile üç aşamadan geçmiştir. Siyaset değişikliği ile başlatılan Batıcılışma çabalarının ilk aşaması, cephe değişikliğini, askeri alandaki bazı düzenlemeleri kapsar. Tanzimat'la başlayan ikinci aşamada, eğitim, yönetim, hukuk gibi pek çok alanda kurumsal değişikliklere gidilir. Bu yenilikler halk ve bürokratlar arasında bir ikilem yaratır. Cumhuriyetle başlayan üçüncü aşamada ise ikilem ortadan kaldırılarak tamamen Batı etkisi kabul edilir.²⁷⁸

I. Meşrutiyet döneminde belirgin şekilde ortaya çıkan ve kökleri Tanzimat'a kadar geri giden Batı yanlısı ve karşıtı dünya görüşleri, yeni ve eski siyaset yanlıları, II. Meşrutiyet döneminde açıkça karşı karşıya gelerek çatışacaklardır. Bu dönemde, Batı tipi eğitim alanlarla medreseden yetişenler iki ayrı kutup, iki ayrı ideoloji, iki ayrı dünya görüşüne sahip olarak yaşayacaklardır. Birinci grup levanten "mürebbiye"ler elinde yetişerek, alafranga bir hayat tarzı yaşayan sayılı bir zümre olduğu halde, ikinci grup medreseliler dışında bütün halk kitlesini kapsar. Bu iki hayat tarzı ve dünya görüşü, yani bürokrat-aydınla halk birbirine yabancı, hatta birbirinden habersiz iki kesim olarak varlıklarını sürdüreceklidir.²⁷⁹

Osmanlı'nın 18. yüzyılın sonunda Batıcılışmayla kabul ettiği yeni siyasal seçimi aynı zamanda Batı ile anlaşma ve Batı çıkarlarına hizmet etmek anlamına da gelmektedir. Oysa, Osmanlı kendi çıkarları karşısında yer alan, Batı ile ortak çıkarları bulunan topluluklara da egemendir. Osmanlı yeni siyasal seçimiyle kendi çıkarları aleyhinde faaliyette bulunan topluluklara egemen olmadığı gibi kendi çıkarları karşısındaki topluluk ve ülkelerle de aynı saflarda yer almak gibi ters bir durumla da karşı karşıyadır. Osmanlı'nın yaptığı seçim, toplumun kendi dinamizmi ile yapılmış bir seçim olmadığından, yeni seçimin yol açtığı düşünce akımları, toplumsal dinamizmden uzaktır. Türk toplumunun sorunları çözülememekte, yeterli açıklamalar getirilememektedir. Türkiye'deki "aydınlar" Batı yaşam biçimini ve düşünce tarzını seçtikleri için, Batılı gibi düşünmekte, Batı'da ortaya çıkan düşün ve sosyoloji akımlarını Türkiye'ye aktararak onların temsilciliğini yapmaktadırlar.

Osmanlı, yaptığı siyasal seçim nedeniyle uluslararası ilişkilerde tek başına karar verememekte, kaderini Batı'daki gelişmelere, Batı içi çatışmalara bağlamaktadır. Daha önceki bölümlerde anlattığımız gibi, Fransa, İngiltere'ye karşı bir siyaset oluşturunca ya da diğer Batılı ülkeler birbirlerine karşı Osmanlı'dan medet umduklarında yeni seçimin başarı şansı artmaktadır. Koşullar üze-

²⁷⁸ Nurettin Şazi Kösemihal, "The Assimilation of Occidental Civilization in Turkey", *Sosyoloji Dergisi*, Sayı:15, İstanbul, 1960, s. 30.

²⁷⁹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 195-196.

rinde egemen olunamayınca, yeni siyasetle ortaya çıkan kavramlar, düşünceler ve bunların ifade edilmesi birbirinden kopuk ve sık olmakta, çoğu kez belli kavramların sınırlılıklarını aşamamaktadır. Yine aynı nedenlerle gelişmeler üzerinde etkili olunamayınca, kullanılan kavramlardan mümkün olan bütün sonuçlar çıkarılmamakta, kavramlar slogan düzeyinde kalmakta, Osmanlı aydınları toplumsal koşullardan kaynaklanan düşünce sistemleri üretememektedir. Gelişmelerin zorlamasıyla benimsenen gelenek dışı siyaset, ortaya çıkan boşlukları dolduramayınca, yabancı sistemler aynen kabul edilmektedir. Böyle bir ortamda Türkiye yabancı sistemlerin ve sosyoloji akımlarının istilasına uğrayacaktır. Düşünürlerimiz, sosyologlarımız, aydınlarımız kendi toplumsal yapımızdan, sorunlarımızdan kaynaklanan düşünsel eserler ve kavramlar üretmek yerine yeni siyasal seçimin haklılığını kanıtlayacak argümanlarla uğraşacaklar ya da Batı düzenini haklı çıkaran düşün ve sosyoloji ekollerini Türkiye'ye aktararak o siyasetlerin sözcülüğünü yapmakla yetineceklerdir.

*"Sosyoloji, Türkiye'deki beklentilere uygun olarak toplumu sorunlarına çözüm getirdiği iddiasıyla ortaya çıkmış bir bilim dalıdır. Bu nedenle sosyoloji, hiç bir gecikmeye uğramadan Türkiye'de bilinen, öğretilen Batı bilim dallarının başında gelecektir."*²⁸⁰

19. yüzyılda Batı'da ortaya çıkan sosyoloji ekolleri bu çerçevede hemen Türkiye'ye aktarılacaktır. Bu aktarmanın bizim açımızdan olumlu ve olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Olumsuz sonuçlarını bu ve diğer çalışmalarımızda belirttik ve belirtmeye devam edeceğiz. Bu olumsuz sonuçların başında, sosyolojinin Türkiye'ye hemen aktarılmasına karşılık, yerli bir disiplin haline getirememesini gösterebiliriz. Ancak sosyolojinin Türkiye'ye aktarılmasının olumlu sonuçları da bulunmaktadır. En azından, Türkiye'ye aktarılan sosyolojinin eleştirdiğimiz özelliklerini olumluya dönüştürmek biz sosyologların tutumuna bağlıdır. Sosyoloji biliminden yararlanarak, Türkiye'nin Batı'dan farklı özellikler taşıyan bir tarihsel-toplumsal yapıya sahip olduğunu ortaya koymak, sosyoloji ile toplumumuzun çıkarlarını savunmak, başkalarının sözcülüğünü yapmak yerine toplumlararası ilişkileri kendi açımızdan değerlendirmek mümkündür.

Türk sosyoloji tarihine giriş niteliğindeki bu çalışmada toplumlararası siyasal ilişkilere ağırlık vermemizin temel nedenlerinden biri de bir ülkenin toplumlararası ilişkilerdeki yerini, etkinliğini ancak konumu ve gücünü iyi şekilde değerlendirmesiyle, ürettiği siyasal tercihlerle gerçekleştirebileceğini tarihimizin son dönemindeki örneklerle göstermek ve bunun toplumumuzun geleceğini nasıl şekillendirdiğine dikkat çekmektir. Bir ülke ne kadar güçlü olursa olsun toplumlararası ilişkilerde geçerli olacak siyasetler üretebil-

²⁸⁰ Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", s. 5.

me yeteneğinden yoksunsa, o toplumun veya devletin toplumlararası ilişkilerde önemli bir konuma sahip olması, söyleyecek sözünün bulunması, hatta yaşaması bile mümkün değildir. Osmanlı'nın toplumlararası ilişkilerdeki başarı ve başarısızlıkları, siyasal tercihlerine bağlı olmuştur. Osmanlı yöneticileri ve aydınları bunun belirgin bir biçimde farkındadırlar. Örneğin 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında üç önemli siyasal açılımın Osmancılık, İslamcılık ve Türkçülük şeklinde ortaya çıkması, farklı yorumlara rağmen Batı'nın üstünlüğü ve Muasırlaşmak ortak paydasında birleşilmesi bunun en belirgin kanıtıdır. Yine II. Meşrutiyet döneminde Batı'daki sosyoloji ekollerinin hemen hemen hepsinin Türkiye'ye aktarılması ve siyasal akımlarla bütünleşmesi, toplumsal sorunları çözmede, Osmanlı özelinde Devleti nasıl kurartırız sorusu problemin ancak siyaset aracılığı ile çözümleneceğine inanılmasından kaynaklanmaktadır.

Batı'da doğar doğmaz Türkiye'ye aktarılan sosyolojinin amacı da, yarı kut-sallaştırılmış kavram ve yöntemleri ile, yeni siyasal tercih çerçevesinde ortaya çıkan kimlik arayışına, ülkenin içerde ve dışarıda yaşadığı sorunlara, ülkeyi çöküşe götüren durumlara çare bulmaktır. Osmanlı aydınlarının sosyolojiye canla başla sahip çıkışlarının temel nedeni budur.

Ülkenin ve toplumun kurtuluşunu siyasal tercih sorununda gören sosyologlarımız II. Meşrutiyet ortamında temsil ettikleri sosyoloji ekollerini birer siyasal tercih olarak ortaya koymuşlardır. II. Meşrutiyet dönemi sosyoloji ekollerinin temsilcileri, aynı zamanda siyasi partilerin fikir üreticileri, siyasetlerinin belirleyicileridir. Bu bağlamda, Durkheim ekolünü temsil eden Ziya Gökalp merkezîyetçi, milliyetçi, Alman yanlısı İttihat ve Terakki Fırkası'nın merkez üyesi ve en önde gelen teorisyeni iken; Le Play ekolünü temsil eden Prens Sabahattin de adem-i merkezîyetçi, gelenekçi ve İngiliz yanlısı bir siyasal tercihi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda aynı görevi yerine getirmektedir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet döneminde ülkemize giren sosyoloji ekolleri, temsilcileri ile mutlaka bir Batılı ülke yandaşı ve o ülke siyasetlerini ve çıkarlarını Osmanlı'da savunan takımın önde gelen üyesidir. Bu çerçevede, yukarıda belirttiğimiz gibi Prens Sabahattin İngiliz çıkarlarının en gözü pek savunucusu olarak Osmanlı çıkarlarına ters düşen bir noktada bu siyasal mücadelesini açıktan açığa sürdürürken, Ziya Gökalp Alman yanlısı bir siyasetin Osmanlı için daha yararlı olacağı kanısını taşımaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlıya aktarılan sosyoloji ekolleri ve siyaset anlayışları sadece Durkheim-Gökalp akımı ve Alman siyaset anlayışı, Le Play-Prens Sabahattin akımı ve İngiliz siyaset anlayışı bağlantıları ile sınırlı değildir. Bu dönemde Mustafa Suphi Marksist sosyolojiyi, Ahmet Şuayp organist sosyolojiyi, Ahmet Rıza pozitivist sosyolojiyi ve bu sosyolojilerin bağlı oldukları siyasal anlayışları temsil etmektedirler.

Sosyolojinin Batı'da doğar doğmaz, II. Meşrutiyet döneminde, Batı'daki tüm ekolleriyle Türkiye'ye aktarıldığını söyledik. Bunun mesleki açıdan bizim için çok önemli olduğunun tekrar tekrar altını çizmek gerekir. Ancak aktarılan sosyolojist ve science sociale ekolleri dışında kalan diğer sosyoloji ekolleri bir iz bırakmadan kaybolmuştur. Bu ekollerin sosyolojimizde bir iz bırakmadan yok olmalarını kısaca açıklamak gerekirse; organist ve Marksist sosyoloji akımları Türk toplumunun sorunlarını uluslararası ilişkiler düzeyine yerleştirmemiş, iç dengelerle açıklamaya çalışmışlardır. Yine bu sosyoloji akımları, Osmanlı toplumsal sorunları ile örtüşen bir düşün yapısından diğer ekollere göre çok daha uzak kaldıklarından, etkili ve toplumun-devletin benimseyebileceği bir siyasal açılımı temsil etmediklerinden, hatta Osmanlı toplumuna yaşama olanağı tanımayan görüşleri çağrıştırdıklarından etkili olamamış, görmezlikten gelinmişlerdir. Ayakta kalabilenler ise Durkheim ve Le Play'ın sosyolojik görüşlerine dayalı olarak kurulmuş olan iki ekol olmuştur. Bu iki ekolün ayakta kalmasının nedeni, Türkiye'deki iki temel siyasal eğilime düşünsel önderlik yapmaları ve Türkiye'nin sorunlarına belirli bir siyasal açılım önermelerinden kaynaklanmaktadır. Yine Ziya Gökalp'in temsilciliğini yaptığı ekolün ve siyasal görüşün diğer ekole göre daha etkin olmasını, önerdiği siyasal açılımlarda, toplumsal sorunlara getirdiği sınırlı cevaplarda aramak gerekir.

Kısaca, Türkiye'nin sorunlarına olumlu çözümler üretmek yerine Devlet ve toplum olarak yok oluşumuzu hızlandıracak veya sorunlar karşısında bir çıkış yolu gösteremeyen sosyoloji ekolleri ve siyasal görüşler, sosyoloji tarihimizde kalıcı bir iz bırakmadan kaybolup giderken, toplumsal sorunlarımıza, sınırlı da olsa, belirli bir alternatif üretebilenler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla Türkiye'de her sosyoloji ekolü, aynı zamanda, siyasal bir tercihin, görüşün, Batılı bir ülkenin yandaşı olarak ortaya çıkmış; yaşayıp yaşamaması siyasal çözüm önerilerine bağlı olarak şekillenmiştir.

Türk sosyologlarının en azından bir kısmı, Batı aktarmacılığına karşın, aktarılan görüşlerin tamamen basit uygulayıcıları olarak kalmamış; toplumun sorunları karşısında sorumluluklarını yerine getirmeye, sorunlara çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bu çabalara karşın, Türk sosyologlarının orijinal ve yaratıcı görüşler ürettiğini söylemek mümkün değildir. Hilmi Ziya Ülken'in de belirttiği gibi, Türk düşünürleri yakın yıllara kadar gazete ve haftalık dergi sayfalarında günlük sorulara cevap vermeye çırpınarak, dar bir çerçeveye sıkışık kalmışlardır. Bu açıdan bakınca, Tanzimat ve Meşrutiyet'in olduğu kadar Cumhuriyet'in fikir tarihi de yüzeysel kalmıştır.²⁸¹

²⁸¹ Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 13-14.

Toplumsal sorunların çözümünün ancak siyasal tercihlerle başarılacağı görüşünde olan sosyologlar, farklı ekollere ve siyasetlere bağlı olmalarına karşın belirli paydalarda birleşmişlerdir. Sosyoloji, Türkiye'ye farklı ekolleriyle girmesine karşın, bu ekoller, muasırlaşmak, pozitivizm, bilimsellik, milliyetçilik, laiklik, kültür ve uygarlık gibi bazı ortak noktalarda çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Bu ortak noktalar Türkiye'deki sosyolojinin de çalışma alanlarının sınırlarını oluşturmuştur. Bu sosyoloji ekollerine göre, Osmanlı Devletini yıkılmaktan kurtarmak için mutlaka ve mutlaka muasırlaşmak gerekmektedir. Bunun temel koşulu da toplumsal yapının Batıcılaşma yönünde değiştirilmesidir.

Tüm Batıcılaşma ve Batılı devletlerle kurulan ittifaklara karşın, Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmıştır. O güne değin tartışma dışı ya da üstü tutulan Osmanlı İmparatorluğu artık yıkılmış; sorun nitelik değiştirmiştir. Devleti kurtarma sorunu, artık varlığımızı nasıl koruyabiliriz dönüşmüştür. Varlığımızı tanımlayabileceğimiz ve bu varlığı bağimsizlik içinde sürdürebileceğimiz yeni bir kimlik gereklidir. Bu da ancak tutunabileceğimiz son kale, Anadolu Türklüğü ile mümkün görülür. O zaman, Anadolu Türklüğü ile Devlet kurabilme çabasına girilir. Bu bağlamda gelinecek nokta, Türkçülük serüveninden vazgeçmektir. Yeni Devlet, Anadolu Türklüğü kimliğinin Osmanlı ile uyuşmayan yönlerini vurgulamaya başlayacaktır.²⁸² Osmanlının reddi, Türkiye'nin yeni kimliğini oluşturma ve savunma görevi sosyologlara verilecektir. Artık Ziya Gökalp başta olmak üzere; Tekinalp, Yusuf Akçura, Mehmet İzzet ve benzeri sosyolog ve tarihçiler önceki görüşlerini tashih ederek milliyetçilikten söz etmeye ve yeni rejime kuramsal bir temel sağlamaya çalışacaklardır.

Türk sosyologları görüşlerini tamamen Batı'dan aktardıkları için, onlara özgü fikirleri bulup ortaya çıkarmak oldukça güçtür. Sosyologlar üzerindeki Batı etkisi, karmaşık ve çeşitli nedenlere bağlı olarak dağınıktır. Tüm bu zorluklara karşın, Türk sosyoloji tarihini yazmak, gelecek çalışmaların temellerine oluşturmak için eldeki bu malzemeden yararlanmaktan başka çaremiz de bulunmamaktadır.

Tekrarlarsak, Osmanlı'nın Batı seçimi bir siyaset, bir cephe değişikliğidir. Osmanlı'nın Batı seçimi, başlangıçta kendi denetiminde ve kendi iradesi altındadır. Temel amaç, toplumlararası ilişkilerde daha iyi bir konum elde etmektir. Ancak ortaya çıkan güçlük, Osmanlı yönetimi altındaki haklarla yeni siyasi seçimin uzlaşmazlığıdır. Bu güçlükler önünde yeni seçimin halka her zaman ve her koşulda açıklanması gerekmektedir. Halkın kendiliğinden Batıcılaşmaya uyum sağlayamaması ve Batıcılaşmayı açıklamadaki güçlükler, Osmanlı ay-

²⁸² Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 101-102.

dinini, yeni durumu hürriyet, meşrutiyet gibi belirli formüllerle, belirli kelimelerin arkasına sığınarak açıklama zorluğu ile karşı karşıya getirir. Hürriyet, meşrutiyet, özgürlük gibi kavramlar Batıcılışmayı anlatmaya yetmeyince, bu yönde çok daha sistemli ve kapsamlı açıklamalar getiren bir bilim dalından, sosyolojiden yararlanma yoluna gidilir. Bu nedenle sosyoloji hızla öne çıkar. Sosyoloji, Batı seçimini yapmış aydınların bazı çelişkilerini atlamalarına izin verdiğinden, bilim olmanın getirdiği otoriteden yararlanma yolunu sağladığından kısa sürede Türkiye'ye girer ve Türkiye'nin kaderine yön veren kişilerce kullanıldıkça da etkili bir bilim olur.

Mevcut sorunları çözmek için Batı seçimi siyasal bir tercih olarak yapılmıştır. Batıcılışma artık resmi devlet ideolojisidir. Batılılaşmanın, Batılı toplumların özellikleri başta eğitim kurumları olmak üzere çeşitli araçlarla ve tüm olanaklar kullanılarak daha geniş kitlelere aktarılmalıdır. Bu görev de öncelikle sosyolojiye ve sosyologlara verilecektir. Sosyoloji bir bilim olarak yeni bir ideoloji ve dünya görüşü olan Kemalizm'in, bir başka ifade ile, Cumhuriyet'in ilk yıllarında resmi ideolojinin hizmetindedir. Yeni seçimimiz Batı olduğu için Batı kimliğini öne çıkaran konular da sosyolojinin temel uğraş alanıdır. İşte Türk sosyolojisinin II. Meşrutiyet döneminden itibaren ele aldığı ve Cumhuriyet döneminde daha da belirgin hale gelen konu ve kavramlar, daha sonraki çalışmaların konusunu oluşturmaktadır. Sosyolojinin II. Meşrutiyet döneminde Türkiye'ye girişi gelecek, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ele aldığı sorunlar daha sonraki kitabın konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

- "Immanuel Wallerstein ile Söyleşi: 'Bugün Gözümüzün Önünde Bir Sistem Çökmekte'", **Birikim**, Sayı:104, Aralık 1997.
- "Reval Görüşmeleri", **AnaBritannica**, Cilt:18, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1993.
- ABADAN, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- AHMAD, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.
- AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki: 1908-1914**, 4. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.
- AHMET Rasim, **Osmanlı'da Batışın Üç Evresi**, 3. Baskı, Evrim Yayınları, İstanbul, 1987.
- AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- AKÇURA, Yusuf, **Osmanlı Devletinin Dağılma Devri**, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.
- ANTEL, Sadrettin Celal, "Tanzimat Maarifi", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1984.
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- AYDIN, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993.
- BAYSUN, CAVİT, "Mustafa Reşit Paşa", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- BENNİGSEN, Alexandre - QUELQUEJAY, Chantal, **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, Hür Yayınları, İstanbul, 1981.
- BERKES, Niyazi, **Atatürk ve Devrimler**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- BERL, Emmanuel, **Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya**, Doğan Kitapları, İstanbul, 1999.
- Birinci Doğu Hakları Kurultayı**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- BROWN, Dee, **Kalbimi Vatanıma Gömün**, E Yayınları(2. Baskı), İstanbul, 1990.
- BİRSEL, Cemil, "Tanzimatın Harici Siyaseti", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- CLOGG, Richard, **Modern Yunanistan Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.
- DANIŞMENT, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Cilt:IV, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961.

- DEVLET, Nadir, **İsmail Bey Gaspıralı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- DOBB, Maurice, **Kapitalizmin Dünü ve Bugünü**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1985.
- DUMAN, Oğuz Şaban, **Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- ENGELHARDT, Ed., **Tanzimat**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.
- ERASLAN, Cezmi, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri", II. **Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992.
- ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, Cilt:I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.
- FALKUS, M. E., **Rusya'nın Endüstrileşmesi: 1700-1914**, V Yayınları, Ankara, 1986.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, "Tanzimatta İçtimai Hayat", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, **Fransız İhtilali ve Tanzimat**, İstanbul, 1942.
- GENÇ, Elif Süreyya, "Charles White ve İstanbul'da Üçyıl, 1844'te Türklerin Adetleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. **Sosyoloji Anabilim Dalı**, İstanbul, 1999.
- GEORGEON, François, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- GÖKSU-ÖZDOĞAN, Günay, "Türk Ulusculuğu ve Türki Cumhuriyetler: Kavramsal ve Tarihsel Bir Yaklaşım", **Toplum ve Bilim**, Sayı:62, Yaz-Güz 1993.
- GÜLTEKİN, Mehmet Bedri, **Sultan Galiyev Eleştirisi**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- HANİOĞLU, Şükrü, "Osmanlılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- KADRI, Hüseyin Kazım, **Türkiye'nin Çöküşü**, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1992.
- KARADAĞ, Raif, **Şark Meselesi**, Nida Yayınevi, İstanbul, 1971.
- KARAKAŞ, Mehmet, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Vadi Yayınları, Ankara, 2000.
- KARAL, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: V-VI-VII, TTK Basımevi, 6 Baskı, Ankara, 1994-1995.
- KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Basımevi, Ankara, 1954.
- KAZGAN, Gülten, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, 4. basım, İstanbul, 1999.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.
- KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, "The Assimilation of Occidental Civilization in Turkey", **Sosyoloji Dergisi**, Sayı:15, İstanbul, 1960.
- KURAN,ERCÜMENT, **Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1957.

- KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- KURDAKUL, Necdet, **Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.
- KUSHNER, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1979.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", **Tarih Dergisi**, Sayı: XXXII, Mart 1979.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "The Ottoman-British Commercial Treaty of 1838", **Four Centuries of Turco-British Relations**, Edited by: William Hale and Ali İhsan Bağış, The Eothen Press, North Yorkshire, 1984.
- LANDAU, Jacob M., **Pantürkizm**, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- LUXEMBOURG, N., **Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1998.
- MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- MARDİN, Şerif, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- MARDİN, Şerif, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- MARDİN, Şerif, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- MARDİN, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- MARDİN, Şerif, "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983-1985.
- MARX, Karl - ENGELS, Friedrich, **Doğu Sorunu (Türkiye)**, Sol Yayınları, Ankara, 1977.
- MCNEILL, William H., **Dünya Tarihi**, 2. baskı, Verso-İmge Yayınları, Ankara, 1989.
- MERİÇ-YAZAN, Ümit, **Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü**, 3. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992.
- MOOERS, Colin, **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu**, Dost Kitabevi, Ankara, 1997.
- MZALİ, Muhammed Salah - PIGNON, Jean, **Tunuslu Hayreddin Paşanın Hatıraları**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997.
- OBA, Ali Engin, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Kitabevi, 1994, Ankara.
- OKAY, M. Orhan, **İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad**, Dergah Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- OKAY, Orhan, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.
- ONGUNSU, A. H., "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- ORTAYLI, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1995.
- ORTAYLI, İlber, "Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983-1985.

- ÖKE, Mim Kemal, *“‘Şark Meselesi’ ve II. Abdülhamid’in Garp Politikaları (1876-1909)”, Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul, 1982.
- ÖZBİLGİN, Erol, *“II. Abdülhamid’e Muhalefet”, II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992.
- ÖZCAN, Ufuk, *“İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi Ahmet Ağaoğlu’nun Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü*, İstanbul, 1996.
- ÖZKALP, Enver, *Sosyolojiye Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 6. Baskı, Eskişehir, 1993.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *II. Mahmut*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- PALMER, Alan, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa’nın Doğuşu*, Sabah Kıtaları, İstanbul, 1999.
- PIRENNE, Henri, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1983.
- RATHMANN, Lothar, *Berlin-Bağdat: Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi*, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.
- SARAY, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları: 1912-1931*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994.
- SAYAR, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, İstanbul, 1986.
- SEZER, Baykan, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul, 1981.
- SEZER, Baykan, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul, 1985.
- SEZER, Baykan, *Türk Sosyolojinin Ana Sorunları*, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1988.
- SEZER, Baykan, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, İstanbul, 1990.
- SEZER, Baykan, *Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi*, Ankara, 1997.
- SEZER, Baykan, *“Türk Sosyologları ve Eserleri I”, Sosyoloji Dergisi*, 3.Dizi-1.Sayı, 1988-1989, İstanbul, 1989.
- SEZER, Baykan, *“Ziya Gökalp ve Alman Sosyolojisi”, İstanbul Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yıllığı I*, İstanbul, 1988.
- SINOUE, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*, Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul, 1999.
- SOYSAL, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1964.
- Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, 4. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 1984.
- SUNGU, İhsan, *“Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Tanzimat*, İstanbul, 1940.
- SUVLA, Refii-Şükrü, *“Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, Tanzimat*, İstanbul, 1940.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 8. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1997.
- TEKİN, Talat, *Orhan Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- TEMİR, Ahmet, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri: Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

- TİMUR, Taner, **Osmanlı Çalışmaları**, V Yayınları, Ankara, 1989.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Hatıralar**, Tan Matbaası, İstanbul, 1969.
- TROÇKİ, Leon, **Balkan Savaşları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1995.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1995.
- TUNÇAY, Mete, “Siyasi Tarih:1908-1923”, **Türkiye Tarihi 4**, Cem Yayınları, İstanbul, 1990.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er, **Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Türkiye Tarihi 3 : Osmanlı Devleti: 1600-1908**, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul, 1990.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, “Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri”, **Tanzimat**, İstanbul, 1940.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 2. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979.
- WALLERSTEIN, Immanuel - DECDELİ, Hale - KASABA, Reşat, “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci”, **Toplum ve Bilim**, 23 Güz 1983.
- WALLERSTEIN, Immanuel, **Tarihsel Kapitalizm**, Metis Yayınları, İstanbul, 1992.
- YAMAUCHİ, Masayuki, **Sultan Galiyev: İslam Dünyası ve Rusya**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998.
- YENİAY, İ. Hakkı, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul, 1964.
- YILMAZ, Murat, “Türkiye’de Milliyetçiliğin Doğuş Dönemi”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:53, Kasım-Aralık 1998.

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

TÜRK SOSYOLOJİ TARİHİ - I ÖN KOŞULLAR

Türk Sosyoloji Tarihi I: Önkoşullar kitabı, sosyolojinin Türkiye'ye girmeden önce ve giriş döneminde etkili olan siyasal atmosferi merkeze alan bir giriş çalışmasıdır. Bu kitapta Nizamı Cedit döneminden II. Meşrutiyet'e kadar öne çıkan ve toplumumuzu, sosyal yapımızı etkileyen dönüm noktaları ele alınmıştır. Bu bağlamda, Yeni Çağ, Fransız Devrimi, Endüstri Devrimi, Doğu Sorunu, Osmanlı'ya karşı yürütülen çeşitli ayaklanmalar ve bu ayaklanmaların arkasındaki nedenler; emperyalizmin etkileri, Osmanlıdaki yenileşme hareketleri, siyasal akımları ortaya çıkaran koşullar, Osmanlılık, İslamcılık, Milliyetçilik gibi sosyolojiler; Batıcılığa hareketleri, Osmanlı'nın 1. Dünya Savaşı, kısaca 20. yüzyıl Türkiye'sini şekillendiren genel unsurlara yer verilmektedir.

9 786055 296155

